

ИУАЩХЪЭМАХУЭ

ISSN 0206 – 5266

ИЮЛЬ • 2023 • АВГУСТ

4

ІУАЩХЪЭМАХУЭ

12+

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЭ
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКЭ
ЖУРНАЛ

1958 гъэ лъандэрэ кыдыдокі

июль **4** август

Къэбэрдей-Балъкъэр Республикэм
и «КъБР-Медиа» къэрал кӀэзонэ
ІуэхущӀапӀэм кыдегъэкі

РЕДАКТОР НЭХЪЫЩХЪЭР
Мыкъуэжь АнатоӀэщ

РЕДКОЛЛЕГИЕМ ХЭТХЭР:

Ацкъан Руслан, Бақуу Хъанджэрий, БищӀо Борис,
Гъут Іэдэм, Истэпан Залинэ (жэуап зыхь секретарь),
Къэрмокъуэ Хъэмид, Тэтрокъуэ Астемыр, Тхъэгъэзит Юрэ,
Тымыжь Хъемыщэ, Хъэвжокъуэ Людмилэ

НАЛШЫК
2023

Псалъащхьэхэр

«Гуашхьэмахуэ» журналыр илъэс 65-рэ ирокъу

Мыкъуэжъ Анатолэ. Лъэпкъ литературэм и гъуджэ.....	3
Тымыжъ Хьэмыщэ. Адыгэ тхакъуэхэм я кIыщ.....	16

ЖъантIэ

<i>Тхакъуэ, щIэныгъэлI Налэ Заур кызыэралъхурэ илъэс 95-рэ ирокъу</i>	
Истэпан Залинэ. АдыгэлI щэджащэ.....	30
Гъут Iэдэм. Езыр уардэт, и Iэужьхэри апхуэдэт.....	32
Налэ Заур. <i>Новеллэхэр</i>	37
Налэ Заур. <i>Усэхэр</i>	52
<i>Усакъуэ АфIэунэ Лиуан кызыэралъхурэ илъэс 85-рэ ирокъу</i>	
Хьэвжокъуэ Людмилэ. ЦыкIухэм ноби яхуоупсэ.....	59
АфIэунэ Лиуан. <i>Усэхэр</i>	66

Прозэ

МэшбашIэ Исхьэкъ. Уафэбгыкъуэ и нэлэт. <i>Тхыдэ роман</i>	74
---	----

Литературэ щIэныгъэ. Критикэ

Хьэвжокъуэ Людмилэ. «Евгений Онегин»-р Хьэмыз Руслан зэрызэридзэкIам теухуауэ.....	134
--	-----

Публицистикэ

Блий Даянэ. ЗауэлI хахуэм и гъуэгуанэ.....	143
НэщIэпыджэ Замирэ. Шыфэкъуж Данэ: «Адэжъ лъахэр щыппэIэщIэм дежщ ар зэрылъапIэр щызыхэппIэр». <i>Интервью</i>	146

Усыгъэ

Шыфэкъуж Данэ. <i>Усэхэр</i>	151
------------------------------------	-----

Культурэ

Истэпан Залинэ. «Насыпщ зы псалъэ гуапэри, дыгъэпс махуэри». <i>Интервью</i>	157
--	-----

Хьэкъун Барэсбий. Адыгэ къэкIыгъэцIэхэр.....	164
--	-----

Псалъэжъу зэхэлъ псалъэзэблэдз.....	166
-------------------------------------	-----

ЛЪЭПКЪ ЛИТЕРАТУРЭМ И ГЪУДЖЭ

Дэтхэнэ лъэпкъми и зыужыныгъэр псом япэу кызыралътэр ар культурэ и лъэныкъуэкIэ здынэсыфа лъагапIэрщ. Культурэм и пкъыгъуэ нэхъыщхьэу щыт литературэр къапщтэмэ, ди адыгэ тхакIуэхэм зы лIы ныбжым къриубыдэу яхузэфIэкIащ утемыукIытыхуэ сыт хуэдэ утыкуми щыбгъэлъагъуэ хъуну литературэ нэс зэрагъэпэщыну. Псом хуэмыдэу дэ ехъулIэныгъэ ин дыдэхэр щызыIэрыдгъэхъащ Поэзием. ИкIи дигурэ ди щхьэрэ зэтелъу жытIэфынуш ди усакIуэ пажэхэм я тхыгъэ нэхъыфIхэр дунейпсо усыгъэм и щапхьэу ягъэлъагъуэхэм зыкIи къазэрыпимыкIуэтынур.

Адыгэ литературэр художественнэ псалъэкIэ зэIуша зы унэшхуэу уи нэгү кыщIэбгъэувэмэ, абы и лъабжър зыгъэтIылбахэми, и блыныр дэзыщIеяхэми, щхьэ тезылхьэжахэми, ноби а унэр псэм и хъугъуэфIыгъуэхэмкIэ зыгъэнщIхэми егъэлеяуэ фIыщIэшхуэ яхуэфашщ. А фIыщIэм щыщ Iыхьэ, шэч хэмылъу, кыльтос «Йуащхьэмахуэ» журналми. Къыпхуэмылътэн хуэдизщ лъэпкъ литературэр зэфIэувэнымрэ анэдэлъхубзэм зегъэужынымрэ хуэунэтIауэ абы зэфIигъэкIар.

Ди тхакIуэ нэхъыжъ дыдэхэм къищынэмыщIа (абыхэм тхэн щыщIадзагъащIэм «Йуащхьэмахуэ» журналыр щыIакъым), мыдрейхэм япэ лъэбакъуэр щачар «Йуащхьэмахуэм» и напэкIуэщIхэрщ. «Йуащхьэмахуэрщ» ахэр гъуэгу махуэ тезыгъэувар. Ди журналырашщ япэу кызытехуар КIыщокъуэ Алим, Шортэн Аскэrbий, Теунэ Хьэчим, Налó Ахьмэдхъан, МафIэдз Сэрэбий сымэ я романхэр, ЩоджэнцIыкIуэ Iэдэм, КIэрэф Мухьэмэд, Журт Биберд, Хьэх Сэфарбий сымэ я повестхэр, Налó Заур, Мэзыхьэ Борис сымэ я новеллэхэр, Тхьэгъэзит Зубер, Елгъэр Кашиф, Къагъырмэс Борис, КIэшт Мухьэз, Гъубжокъуэ Лиуан, Бештокъуэ Хьэбас, Бицу Анатолэ, Ацкъан Руслан, Уэрэзей Афлик сымэ я усэхэр, Сокъур Мусэrbий, Шэвлокъуэ Пётр, Къэрмокъуэ Хьэмид, Къэжэр Хьэмид, Кхъуэлүфэ Хьэчим, ХьэкIуащэ Андрей, КIурашын БетIал, Гъут Iэдэм сымэ я литературно-критическэ тхыгъэхэр.

Илъэс 65-рэ мэхъури, зэи зэпыу имыIауэ мазитI къэс зэ кыдокI «Йуащхьэмахуэр». Нобэр кыздэсым дунейм кытехьакIэшщ кыдэкIыгъуэ 388-рэ. Илъэсым и кIэм ирихьэлIауэ а бжыгъэр 390-рэ ирикъунуш.

Зэманым зэрызихъуэж, абы кыигъэув къалэныщIэхэм елътэуэ, журналми зэхъуэкIыныгъэхэр игъуэташ. А зэхъуэкIыныгъэхэм я гугъу щыщIэкIэ, уигу кыумыгъэкIыжынкIэ Iэмал иIэкъым ар кызытехьукIыжа «КъаруушIэ», «МакъышIэ», «Къэбэрдей» альманаххэр. ЯпэреитIыр 30 гъэхэм кыдэкIыу щыташ. «Къэбэрдей» альманахым и япэ кыдэкIыгъуэр 1945 гъэм и октябрь мазэм дунейм кытехьащ. ФIыщIэ лей яхуэфашщ ар гъуэгу захуэ теувэным зи гуащIэшхуэ хэзылхьа тхакIуэхуэ Теунэ Хьэчим, КIыщокъуэ Алим, КIуащ БетIал, ЩоджэнцIыкIуэ Iэдэм сымэ.

1958 гъэм дунейм кытехьащ адыгэ тхакIуэхэри тхылъеджэхэри куэд щIауэ зыщIэхуэапс, лъэпкъым и гъащIэр – и культурэр, и литературэр, и щыIэкIэ-псэукIэр – лъэныкъуэ куэдкIэ кыгъэлъэгъуэну кызыпэщылъ «Йуащхьэмахуэ» журналым и япэ кыдэкIыгъуэр. Абы фIэщыгъэ хуэхъунури, нэхъыфI кыпхуэмыгупсысыну, япэу зигу къэкIар ЩоджэнцIыкIу Iэдэмщ. А зэманым щегъэжьауэ и теплъэкIи, и ЙуагъкIи, зэрытрадзэ тхылъымпIэкIи, кытехуэ тхыгъэхэмкIи зэхуэкIыныгъэфIхэр игъуэтурэ къогъуэгурыкIуэ журналыр.

Зэманым зэрыпэджэж Iэмалхэм ящыщ рубликэхэр. Абы и лъэныкъуэкIэ ди япэ итахэм кыхалъхьа Iуэхугъуэ цхьэпэхэм кызырыпытщэным, зэредгъэфIэкIуэным дэри дыхушIокъу. Псалъэм папщIэ, иужрей зэманым дэ кызылIутхаш мыпхуэдэ рубрикэщIэхэр: «Литературэ щIэныгъэ. Критикэ», «ЛIэщIыгъуэхэм я лъэужь», «Дунейпсо классикэ», «Адыгэ хэхэс литературэ», «Хэхэсхэм я дуней», «Ди лъэпкъ хабзэхэр», «Фантастикэ», «ЩIэблэ», «Йуащхьэмахуэм» и псалъалъэ», нэгъуэщIхэри. Ди тхакIуэхэм я юбилейм хухаха «ЖъантIэ» рубрикэр къэдгъэнэжащ. Ауэ абыи зэхуэкIыныгъэ хэтлъхьащ: иджы тхакIуэхэм я мызакъуэу, абы щыдогъэлъапIэ культурэм, искусствэм, щIэныгъэм, егъэджэныгъэм, медицинэм, нэгъуэщI IэнатIэхэми ехулIэныгъэшхуэхэр кыщызыхьа, пщIэрэ щIыхьрэ яхуэпщIыну зыхуэфашэ ди цIыху пэрытхэр.

Журналым и жинтым, япэхэми хуэдэу, цIыхушхуэхэм – тхакIуэхэм, усакIуэхэм, артистхэм, спортсмен цIэрыIуэхэм – я сурэтхэр тыдодзэ. Ди республикэм и щIыпIэ дахэхэм я теплъэ удззыхьэххэр кыдэкIыгъуэ щIагъуэ къэмынэу идот. Куэд щIакъым адыгэ усыгъэм и фIыпIэм щыщ сатырхэр жинтым кытеддзэу кызырыдублэрэ. Апхуэдэщ, псалъэм папщIэ, ди усакIуэ пажэхэу KIыщокъуэ Алим, Тхьэгъэзит Зубер, Гъубжокъуэ Лиуан, Бештокъуэ Хьэбас, Ацкъан Руслан, Бицу Анатолэ, Къэжэр Пётр, KIэщт Мухъэз сымэ я IэдакъэщIэкIхэр. Апхуэдэ Iуэху бгъэдыхьэкIэр куэдым кыддаIыгъ.

ЩIыхь зыпылъ гъуэгуанэшхуэ кызэпичаш «Йуащхьэмахуэ» журналым. Ар, зэрыгурыIуэгъуэщи, псом япэу зи фIыщIэр абы щылэжьа тхакIуэхэмрэ усакIуэхэмрэщ. Дигу къэдгъэкIыжынщ илъэс 65-м къриубыдэу абы и редактор нэхъыщхьэу щытахэр. Ахэр Щомахуэ Амырхъан, ЩоджэнцIыкIу Iэдэм, Тхьэгъэзит Зубер, Къэрмокъуэ Хьэмид, Шэвлокъуэ Пётр, IутIыж Борис, редактор нэхъыщхьэм и къалэнхэр илъэс зыбжанэкIэ зыгъээщIа Елгъэр Кашиф сымэщ. Абыхэм куэдкIэ я фIыщIэщ журналыр зиужь зэпытурэ кызыерыгъуэгурыкIуар. А зыужьыныгъэм я гуащIэшхуэ халъхьащ зэман зэхуэмыдэхэм редакцэм щылэжьа тхакIуэхэу, усакIуэхэу, журналистхэу Шырыт Хьэтызэ, KIурашын БетIал, Мысачэ Пётр, Балъкъэр Фоусэт, Сокъур Мусэrbий, Елгъэр Кашиф, Гъубжокъуэ Лиуан, Къагъырмэс Борис, KIэщт Мухъэз, Уэрэзей Афлик, Джэрыджэ Арсен, ХьэIупщы МуIэд, Къаныкъуэ Заринэ, НэщIэпыджэ Замирэ сымэ.

Я цIэ фIыкIэ къисIуэну сыхуейщ ди журналым илъэс куэдкIэ машинисткэу щылэжьахэу ПхъэвакъащIэ Марзиданрэ Амщокъуэ

ШэИибэтрэ; техническэ редакторхэу Жэмбей КгуушкІэ, Гуурыж Мадинэ, Лшуп Лидэ, оператор Джатокъуэ Залинэ, корректор Мэремкъул Ленэ сымэ.

Мы зэманым хьэлэлү я кьалэнхэр ягъэзащІэу ди деж щолажъэ жэуап зыхь секретарь Истэпан Залинэ, редакторхэу Мыкъуэжь Людмилэ, Хьэвжокъуэ Людмилэ, корректор ЖьэкІэмыхъу Маринэ, оператор Джыназ Заретэ сымэ. Ахэр я гуашІэ еблэжыркъым ди журналыр зыхуей хуэзауэ и чэзум дунейм кьытехьэн папщІэ.

«Гуашхьэмахуэ» и лэжыгъэр, псом япэу, зыхуэунэтІар цІыхупсэмрэ цІыху акъылымрэ зегъэуэщІынырщ, лъэпкъ литературэм и курыххэм тхылъеджэхэр шыгъэгъуэзэнырщ, игъашІэ лъандэрэ адыгэ лъэпкъым кыдекІуэкІ лъапІэныгъэхэр хъумэнырщ, анэдэлъхубзэм зегъэужынырщ, кытщІэхъуэ щІэблэр хэкупсэрэ псэкІэ кьулейуэ къэгъэтэджнырщ, лъэпкъхэм яку дэлъ ныбжьэгъугъэмрэ зэгурьІуэныгъэмрэ гъэбыдэнырщ.

Журналыр литературэм и мызакъуэу, жылагъуэ гъащІэми тегъэпсыхъауэ шыщыткІэ, дэ абы кьалэн кьытщещІ дызыхэпсэукІ зэманым дышэдджэжыну, ди лъэпкъэгъухэм я гъащІэр лъэныкъуэ куэдкІэ къэдгъэлъэгъуэну. ЖыпІэ хъунуш абы ехьэлІауэ кьытпэщыт кьалэнхэр мыйейуэ кыдэхъулІэу.

Ди зэманым тхылъ кыдэгъэкІыным гугъуехьхэр пыщІащ: кьэрал тхылъ тедзапІэм кышщыдэбгъэкІынымэ, ильэс зыбжанэкІэ упэплъэн еуэ езым уи ахьшэкІэ уней тхылъ тедзапІэм кышщыдэбгъэкІыжынымэ, ар кызыхэпхын мылкъу уиІэн хуейщ. Мыбдеж тхакІуэхэм я ІэдакъэщІэкІхэр дунейм кьытехьэнымкІэ, абыхэм гъуэгугъуэтынымкІэ сэбэпышхуэ мэхъу журналыр. Зэрыжалэщи, дэтхэнэ авторым дежкІи журналыр гъэунэхупІэ нэсщ. А «гъэунэхупІэм» уикІамэ, уи сыт хуэдэ Іэрытхри нэхъ тегушхуауэ тхылъ тедзапІэми щІэплъхьэ мэхъу.

Ди литературэм и гугъапІэр кытщІэхъуэ щІэблэращ. Дэ ар фІыуэ кыдгуроІуэ икІи иужь дитщ тхакІуэ, усакІуэ ныбжьыщІэхэр кызыэретшэлІэным, я тхыгъэ нэхьыфІхэр кызыэрытеддзэным. Журналыр шытыпхъэщ тхакІуэ нэхьыжхэмрэ нэхьыщІэхэмрэ, апхуэдэуи тхакІуэмрэ тхылъеджэмрэ зэпызыщІэ лъэмыж быдэу. Дэ ар зэи зыщыдгъэгъупщэркъым.

Ди лъэпкъым и мызакъуэу, нэгъуэщІ лъэпкъхэми я литературэм, я культурэм шыгъуазэ дощІ ди щІэджыкІакІуэхэр. Апхуэдэщ, псалъэм папщІэ, иужьрей зэманым зи тхыгъэ ди журналым кьытехуахэу Толстой Лев, Фет Афанасий, Лермонтов Михаил, Камю Альбер, Леонидзе Георгий, Отаров Керим, Кулиев Къайсын, Зумакуловэ Танзиля, Ольмезов Мурадин, Шинкубэ Бэгърат сымэ, нэгъуэщІхэри. Абыхэм я ІэдакъэщІэкІхэр адыгэбзэм Іэзэу кьрагъэтІэсащ ди тхакІуэ пажэхэу Елгъэр Кашиф, Къэрмокъуэ Хьэмид, Бештокъуэ Хьэбас, Ацкъан Руслан, Уэрзэей Афлик, Мыз Ахьмэд сымэ. «Дунейпсо классикэ» рубрикэм щІэту зэман гъунэгъухэм ди журналым кьытехуэнуш Гейне Генрих, Хемингуэй Эрнест, Петефи Шандор, Думбадзе Нодар, Хайям

Омар, Хьэфиз сымэ я ІадакъэщІэкІхэр. Апхуэдэ Іуэху бгъэдыхьэкІэр сэбэп мэхъу зы лъэпкъым и культурэм адрејр щыгъэгъуэзэнымкІэ, я гупсысэкІэ, я псэм и беягъкІэ ахэр зэрыщІэнымкІэ.

Ди къэралым, ди республикэм къыщыхъу Іуэхугъуэ нэхъыщхьэхэм дапэмыджэжу къанэркъым. Апхуэдэщ Къэбэрдей-Балъкъэрыр езым фІэфІу Урысейм зэрыгухьэрэ илъэс 460-рэ, Кавказ зауэр зэриухрэ илъэси 150-рэ, Хэку зауэшхуэм ТекІуэныгъэ къызэрыщытхьэрэ илъэс 70, Къэбэрдей-Балъкъэрым и къэралыгъуэр илъэси 100 зэрырикъум теухуауэ тхыгъэ купщІафІэ куэд къызэрытеддзар; Къэбэрдей-Балъкъэрым и цІыхубэ усаКІуэху КІыщокъуэ Алимрэ Кулиев Къайсынрэ къызэралъхурэ илъэсищэ щрикъу махуэхэр ди журналым и напэкІуэцІхэм зэрыщыдгъэлъэпІар.

Къэрешей-Шэрджэсым, Адыгейм, апхуэдэуи хамэ къэралхэм щыпсэу ди лъэпкъэгъухэм къахэкІа тхаКІуэхэм я ІадакъэщІэкІхэр Іэмал зэриКІэ журналым къытыдодзэ. «Іэмал зэриКІэ» щІыжытІэр абыхэм я тхыгъэу закъуэтІакъуэ фІэкІа къызэрытІэрымыхьэрщ.

Адыгэхэм (шэрджэсхэм) я махуэм, Адыгэ тхыбзэм и махуэм ирихьэлІэу тхыгъэхэр идот. Дунейпсо Адыгэ Хасэм и лэжыбгъэм, къэрал куэдым щикъухьа ди лъэпкъэгъухэм я гъащІэм, я псэукІэм ди щІэджыкІакІуэхэр щыгъуазэ зэрытщІыным дыхущІокъу. А Іуэхугъуэхэм журналым и напэкІуэцІхэм купщІафІэу щытопсэлъыхь ДАХ-м и тхьэмадэ Сэхъурукъуэ Хьэутий, Къэбэрдей Адыгэ Хасэм и унафэщІ ХьэфІыщІэ Мухьэмэд, журналист НэщІэпыджэ Замирэ, лъэпкъ Іуэхум игъэпІейтей нэгъуэщІ политикхэр, щІэныгъэлІхэр.

Журналыр щытыпхьэщ лъэпкъ литературэм, культурэм я зыужыкІэр къызэрыщ гъуджэу; интеллигенцэм я гупсысэ къэІуэтапІэу; тхаКІуэ ныбжыщІэхэм я псыпэм и къежыапІэу; тхэн ІэщІагъэм и щэхухэм зыщыхуагъасэ еджапІэу. Дэ сыт щыгъуи дыхущІокъу ди лэжыбгъэм джэлэс хуэхъуж а ІуэхугъуиплІми хуэфэщэн гулъытэ зэрахуэтщІыным.

«Йуащхьэмахуэр» къыдокІ цІыхум игъащІэ лъандэрэ къыдекІуэкІ лъаплэныгъэхэр, адыгэпсэм и хъугъуэфІыгъуэхэр литературэм и ІэмалхэмкІэ тхылъеджэм и деж зэрынихьэсыным хущІэкъуу. ЗэрыжаІэщи, фІыр гъунапкъэншэщ. Ди гупэр фІым хуэгъэзарэ зи дзыхь къыдзэыгъэзхэр зэрыдгъэпэжыным дыхущІэкъуу дяпэкІи ди ІэнатІэм дыпэрытыну ди мурадщ.

Сыт хуэдэ лъэпкъыбзэми пщІэ нэс щіІэнур, ар и къару псомкІи щылэжъэнур иКІи зыщіуужынур а бзэр къэрал ІуэхущІаплэхэм щызекІуэмэщ. Ауэ дэ нобэ апхуэдэ Іэмал диКІкъым. Къэнэжыр дэтхэнэ адыгэри зэхэщІыкІ лъагэ диІэу Іуэхум дыбгъэдыхьэнырщ, ди бзэм, ди культурэм, ди литературэм зезыгъэужыну Іуэхугъуэ пыухыкІахэм дытелэжъэнырщ.

Лъэпкъ проэмрэ поэзиэмрэ я курыххэр, тхэн щІэыздзагъащІэхэм я ІадакъэщІэкІхэр, адыгэ хьыбарыжъхэмрэ псалъэжъхэмрэ къытеддзэкІэрэ, ди культурэм, искусствэм, щІэныгъэм щыпашэхэм датетхыхьКІэрэ, дэ яужь дитщ ди журналыр бзэ къулейкІэ «зэрыдгъэп-

сэлъэным», адыгэбзэм и беагымрэ и ІэфІагымрэ щІэджыкІакІуэм зэрызыхедгъэщІэным.

ЩІэныгъэмрэ техникэмрэ иджы хуэдэу щІэгъэхуэбжъауэ зы-
щаужь зэи къэхъуакъым. ЩыгуфІыкІыпхъэ, хъэмэ иригузэвапхъэ
апхуэдэ зыужьыныгъэм? Зэ еплъыгуэкІэ, цІыхум и зэфІэкІхэм
хохъуэ, абы, гугъу демыхъыщэу, зыхуей информацэ псори интерне-
тым кыщегъуэтыф, дунейм щекІуэкІ сыт хуэдэ Іуэхугъуэми щы-
гъуазэ зещІыф и унэм щІэмыкІыу, сыт хуэдэ къэралми «щохъэщІэф»,
и нэгуи зыщрегъэужьыф. АрщхъэкІэ апхуэдэ «тыншыгъуэм»
пхуэмыгъэээкІуэжын мыхъумыщІагъэхэри кърокІуэ. Ар, псом
япэу, цІыхупсэм и хъугъуэфІыгъуэ нэхъ лъапІэ дыдэхэр – цІыхугъэ,
лІыгъэ, гуапагъэ, напэ, щІыхъ, гущІэгъу жыхуэтІэхэр – цІыхум тІэкІу-
тІэкІуурэ зэрыфІэкІуэдырщ, интернеткІэ ильагъу дуней «ІэрыщІым»
малъхъэдисым хуэдэу зыщІишауэ, мы дыкъээзыхуеиэхъ дахагъэр
абы зэримылъагъужырщ, зыбгъэдэс компьютерым ещхъу, езыри хуэм-
хуэмурэ псэишэ зэрыхъурщ.

ЩІэныгъэ-техническэ зыужьыныгъэм фІыуэ кыдэкІуэмрэ
Іейуэ къишэмрэ ущегупсыскІэ, «зым и хущхъуэр адреим и щхъухъщ»
жыхуиІэ адыгэ псалъэжыр уигу къокІыж. Абы щыгъуэми хущхъуэр
нэхъыбэу пхужыІэнукуьым.

Глобализацэм псом япэу ІэнатІэ Іей Іуигъэуэвэнур лъэпкъ
цІыкІухэрщ. Абы и псыдзэшхуэр къытщІэуэрэ Лъэпкъ ЖыгкІэ ды-
зэджем и лъабжьэр тфІыщІилъэсыкІмэ, а жыгыр щІым зэрыхэт
къуэпсхэр зыми иІыгыжынукуьым. ЗэрыгурыІуэгъуэщи, къуэпсхэм
ямыІыгыж жыгым гулти къищІыжынукуьым икІи къэгъэгъэжыну-
куьым, къудамэщІэхэри кыдэжыжынукуьым.

Дауэ-тІэ глобализацэм дызэрыпэщІэтынур? Сыт дэ абы пэдгъэ-
увыфынур? Ар псом япэу ди бзэр тхъумэжынымрэ абы зедгъэужьы-
нымрэщ. Дызэрыщыгъуазэщи, лъапІэныгъэу щыІэ псоми ефІэкІ
хъугъуэфІыгъуэшхуэу дэтхэнэ лъэпкъми иІэр и бзэращ. Бзэращ лъэп-
къым псэуэ Іутыр. Бзэр имыІэжмэ, лъэпкъри щыІэжкъым. Аращ, нэр
напІэм зэрихъумэм хуэдэу, ди анэдэлъхубзэр тхъумэжын щІыхуейр.
АрщхъэкІэ глобализацэм кыдежъа «узыфэ» псоми я хущхъуэгъуэ за-
къуэу бзэр къэплъытэныр тэмэмкъым. Гулгытэшхуэ зыхуэщІыпхъэ
нэгъуэщІ Іуэхугъуэхэри щыІэщ. Ар ди лъэпкъ зэхэщІыкІым зедгъэ-
ужьын, ди тхыдэр, ди ІуэрыІуатэр дджыжын, ди диныр, ди хабзэхэр
тІыгыжын, ди дуней лъагъукІэр, ди псэм и зэхэлъыкІэр, нэгъуэщІу
жыпІэмэ, ди лъэпкъ менталитетыр тхъумэжын зэрыхуейрщ. А псори
пкъырылърэ зыщыщ лъэпкъым гукъуэпскІэ зэрыпыщІар езым псэкІэ
зыхищІэу икІи абы иригушхуэу щІэблэр къэгъэтэджыныр дэтхэнэ
адыгэми ди зэхуэдэ къалэнщ.

Узыщыщ лъэпкъым псэкІэ ухуэпэжу, уи фІымкІэ адреи лъэпкъ-
хэми уадэгуашэу, узэгурыІуэрэ узэдэІуэжу узэрызэдэпсэфыным,
нобэрей гъащІэми узэрыдэбэкъуэфыным шэч хэлъкъым. Аращ ди
гупсысэр зыхуэунэтІауэ щытыпхъэр. Апхуэдэ Іуэху бгъэдыхэкІэрщ

зэманым и «жыкIэрахъуэм» губгъуэжъым дримыпхъэжу, дэ дыкъе-зыгъэлыфынур.

СССР-кIэ зэджэ къэралыгъуэр щыщыIа, совет идеологиер тепщэу щыщыта ильэсхэм егъэлеяуэ гулътэшхуэ хуащIу щытащ лъэпкъ куэдэ зэхэт совет литературэм зегъэужьыным. А зэманым «Йуащхьэмахуэ» журналри тиражышхуэу къыдэкIыу щытащ. АрщхъэкIэ 90 гъэхэм къэхъуа зэхуэкIыныгъэхэм – зы къэрал ухуэкIэм дыкъытекIыу нэгъуэщI къэрал ухуэкIэм дызэрыхуэкIуам – цIыхухэм я гъащIэми я гупсысэкIэми зригъэхъуэжаш. Тхылъыр тыгъэу щыIэ псоми я нэхъ лъапIэщ, щыжаIэу щыта зэманыр икIри, абы и пIэм нэгъуэщI лъапIэныгъэхэр, и щхъэ течауэ жыпIэмэ, ахъшэмрэ мылъкумрэ къиуващ. Абы ди щIэдзыкIакIуэхэмрэ дэрэ ди яку дэль зэпыщIэныгъэхэр зыкъомкIэ къыгъэтIэсхъами, дэ яужь дитщ ахэр зэрыдмыгъэкIуэдыпэным. ДаIущIэми, телефонкIэ дызэпсалъэми, журналыр зыIэрыхъэхэмрэ дэрэ дызэрыщIэу дыкъокIуэкI. Ди гуапэ мэхъу ахэр ди деж къакIуэурэ е къэпсалъэурэ чэнджэщ щхъэпэхэр къызэрыдатыр, езыхэм нэхъ яфIэхъэлэмэтхэр, нэхъ дзыхъэххэр къызэрыджаIэр. Дэ а чэнджэщхэр гулътэншэу къэдгъанэркъым. ИкIи ар сэбэп мэхъу ди журналым и къыдэкIыгъуэхэр нэхъ купщIафIэ хъунымкIэ.

Ди щIэдзыкIакIуэхэр хэт сымэ жыпIэмэ, ахэр лъэпкъ интеллигенцэм щыщхэрщ, курыт школхэм, колледжхэм, еджапIэ нэхъыщхъэхэм щеджэхэрщ, егъэджакIуэхэрщ, щIэныгъэлIхэрщ, тхакIуэхэрщ, усакIуэхэрщ, нэгъуэщI IэнаIэ зэхуэмыдэхэм пэрытхэу адыгэ литературэр, анэдэлъхубзэр фIыуэ зылыагъухэрщ, тхыль еджэнымрэ гупсысэнымрэ зи щIасэхэрщ. Абыхэм куэдкIэ я фIыщIэщ ди журналым и тиражыр минитI и кIэ къимыхуэу нобэ къызэрыдэкIыр.

Ди жагъуэ зэрыхъунщи, иужьрей зэманым культурэм и пщIэр кIуэ пэтми йохуэх, тхылъеджэхэм я бжыгъэми, махуэ къэс жыхуаIэм хуэдэу, кIэроху. Тхылъыр ямыщIэ гуэр къызэращIэ Iэмэпсымэу щытыжкъым. Литературэми хуэм-хуэмурэ фIокIуэд щIэныгъэ, техникэ, культурэ я лъэныкъуэкIэ цIыхум игъащIэ лъандэрэ зыIэригъэхъа ехъулIэныгъэхэр бэм я деж нэхъэсын къалэныр.

Псом хуэмыдэу уегъэгузавэ лъэпкъыбзэхэм я пщIэр зэрехуэхым. Ар, ди республикэр къапщтэмэ, щIэныгъэрэ акъылкIэ диIэфыну зэфIэкIыр къыжьэдэзыкъуэ Iуэхугъуэщ. Литературэ, жылагъуэ зэгухъэныгъэхэм, библиотекэхэм я закъуэкIэ мы щытыкIэм зыпхуегъэхъуэжынукукъым. Мыбдеж Iэмал имыIэу Iуэхум къыхыхъапхъэщ къэралыр икIи тхылъымрэ литературэмрэ я пщIэр къэлэтыжыным, лъэпкъыбзэхэм зегъэужьыным хуэунэтIауэ фIэкIыпIэ имыIэу гъээщIэн хуей Iуэхугъуэ пыухыкIахэр абы къыхилъхъапхъэщ.

Анэдэлъхубзэхэр «вакъэ зэв» зэриувам, псом япэу, гу лъызытэн хуейр лъэпкъ гъуазэу щытыныр зи къалэн интеллигенцэрщ. Ауэ интеллигенцэм и закъуэкIи Iуэхур зэфIэкIынукукъым, абы и жэрдэмхэр, и Iуэху еплъыкIэр властым къыдимыIыгъмэ. Къэрал гулътэмрэ лъэпкъ зэхэщIыкIымрэ зы мурадым хуэлажъэ нэужькIэщ ди бзэми,

ди культурэми, ди литературэми нэсу зыщаужьыфынур. Апхуэдэ зыужыныгыр, шэч хэмылгу, шэсыпІэ хуэхъунуц лъэпкъхэм яку дэль зэхушытыкІэхэр егъэфІэкІуэным и мызакъуэу, ди къэралыгъуэшхуэм и лъабжьэр нэхъри гъэбыдэным.

... Тхылъымрэ интернетымрэ я гугъу пщІымэ, а тІум я зэхушытыкІэр сэ зэзгъэщхьыр мэз лъапэм кыщыкІ удз гъэгъамрэ удз гъэгъа ІэрыщІымрэщ. Зым псэ хэтщ, адрейм хэткъым. ИкІи, сэ сызэреплътымкІэ, дунейр кызыэрыунэхурэ псэмрэ акъылымрэ я хъугъуэфІыгъуэу цІыхум зэригъэпэщыфа псоми я хъумапІэ тхылъыр зэзыхъуэкІыфын щыІэкъым.

КъыдэкІын зэрыщІидзэрэ лъэпощхъэпо Іэджэ кызыэринэкІащ «Туашхэмахуэ» журналым. Ауэ а псоми емылгытауэ, абы хузэфІэкІащ езыр зи цІэджэгъу бгым и щыгум нэс ди лъэпкъ литературэр иІэтыну, анэдэлъхубзэм зригъэужьыну, талантыщІэхэр кызыІуихыну, цІыхупсэм и хъугъуэфІыгъуэ нэхъ лъапІэ дыдэхэр щІэджыкІакІуэхэм я деж ныхъэсыну. Ноби ар и гъуэгу тетщ, нэхъыжьхэм кърахъэжъа ІуэхуфІхэр ипэкІэ игъэкІуатэу, езыми жэрдэмыщІэхэр кыхилъхьэрэ мурадыщІэхэм уанэ хузэщІилъхъэу.

Ди щІэджыкІакІуэхэми зэрыщыту адыгэ лъэпкъми махуэ тхурехъу «Туашхэмахуэм» и юбилейр. Мы нобэрей къыдэкІыгъуэм иджыри къыдэкІыгъуэ минхэр кыкІэлъыкІуэну Тхъэм жиІэ!

МЫКЪУЭЖЬ Анатолә,

«Туашхэмахуэ» журналым и редактор нэхъыщхъэ

«Үгүһүһүһү» журналыр ильэс 65-рэ ирокъу

РЕДАКТОР НЭХЪЫЩХЪЭУ ЛЭЖЪАХЭР

Щомахуэ Амырхъан

ЩоджэнцЫкІу Іэдэм

Тхъэгъэзит Зубер

Къэрмокъуэ Хъэмид

Шэвлокъуэ Пётр

ІутІыж Борис

Елгъэр Кашиф

РЕДАКЦЭМ ЩЫЛЭЖЬАХЭР

Шырыт Хьэтызэ,
жэуап зыхь секретарь

Сокъур Мусэрбий,
жэуап зыхь секретарь

Джэрыджэ Арсен,
жэуап зыхь секретарь

Гъэунэ Борис,
жэуап зыхь секретарь

ХьэIупшы МуIед,
жэуап зыхь секретарь

Мысачэ Пётр,
редактор

РЕДАКЦЭМ ЩЫЛЭЖЬАХЭР

КІэшт Мухьэз,
редактор

КІурашын БетГал,
редактор

Гъубжокъуэ Лиуан,
редактор

Балькъэр Фоусэт,
редактор

Къагъырмэс Борис,
редактор

Уэрэзей Афлик,
редактор

РЕДАКЦЭМ ЩЫЛЭЖЪАХЭР

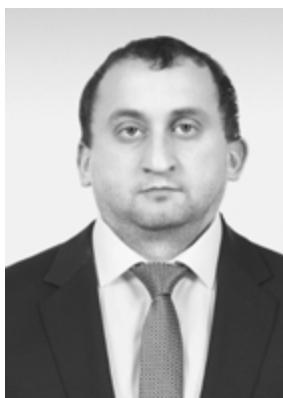
ГъущЮ Зариф,
редактор

Ныбэжъ Таисие,
редактор

НэщІэпыджэ Замирэ,
редактор

НафІэдз Мухъэмэд,
редактор

Къаныкъуэ Заринэ,
редактор

ПхъэвакъащІэ Марзидан,
машинисткэ

РЕДАКЦЭМ ЩЫЛЭЖЬАХЭР

Жэмбей КлуушкIэ,
техред

Гъурыжь Мадинэ,
техред

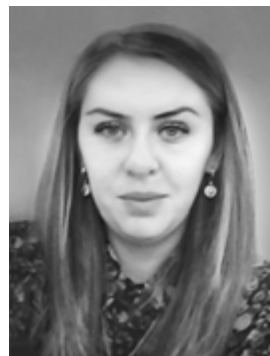
Амщокъуэ ШэИибэт,
машинисткэ

Мэрэмкъул Ленэ,
корректор

Луп Лидэ,
техред

Джатокъуэ Залинэ,
оператор

Дыду Маринэ,
бухгалтер

«Гуащхьэмахуэ» журналыр илъэс 65-рэ ирокъу

РЕДАКЦЭМ ЩЫЛАЖЬЭХЭР

Мыкъуэжь Анатолэ,
редактор нэхъыщхъэ

Истэпан Залинэ,
жэуап зыхъ секретарь

Мыкъуэжь Людмилэ
редактор

Хьэвжокъуэ Людмилэ,
редактор

ЖьэкIэмыхъу Маринэ,
корректор

Джыназ Зарегэ,
оператор

АДЫГЭ ТХАКІУЭХЭМ Я КІЫЩ

Языныкъуэ щІэныгъэлІхэм кыызэралгытэмкІэ, литературэ уиІэу кыыщылгытапхъэр тхакІуэмрэ тхылъеджэмрэ зыр адреим хуэныкъуэ, япэм и ІадакъэщІэкІым етІуанэр кыыщІэупщІэ, кыпэджджэ хъуа нэужыщ. Апхуэдэу кыыщыхъур лъэпкъыбзэм и эстетикэмрэ тхыбзэмрэ зэрыубыду зы кьалэным хуэлажъэу ежъэмэщ. Абы тепщІыхьмэ, адыгэ литературэм и щІэдзапІэу (и гугъу тщІыркьым литературэм ипэ кыхуэ лъэхъэнэм, жьэрыІуатэу щытми, автор зиІэ лъэпкъ усыгъэм) кьэплгытэ хъунур Бахъсэн щэнхабзэ центрым и лэжыгыэрщ, псом япэу Дым Іэдэмрэ Цагъуэ Нурийрэ я «Адыгэ макъ» газетырщ, 1917 – 1918 гъэхэм кыдэкІыу щытарщ. Апхуэдэу щытми, адыгэ (къэбэрдей-шэрджэс) литературэр кызырежъэрэ ильэси 100 ирокъу, «Йуащхьэмахуэ» хуэдэу абыи и юбилейщ жытІэу, дукъуэдиину дыхэткъым дэ, литературэр зэрытын хуейуэ щІэныгъэм кыгъэлыгъуэ жыпхъэ хэхахэм утетмэ, Іуэхур зэрыщытыр арами. Мыбдежым жытІэну дызыхуейр лъэпкъ литературэр ежъэным, зиузэщІыным ди деж кыыщыдэкІыу щыта газетхэмрэ журналхэмрэ сыт щыгъуи хэлІыфІыхъу кызырекІуэкІарщ. АбыкІэ мащІэкьым эфІагъэкІар «Адыгэ макъым» 20 гъэхэм кыкІэлъыкІуа «Кавказ коммунэ», «Къэбэрдей плъыжъ» газетхэм, «Къэрэхьалъкъым» кыщцежъэу лъэхъэнэ зыхэтым зэрэзэгъынкІэ зи цІэр куэдрэ зыхъуэжа адыгэ газетым («Социалистическэ Къэбэрдей-Балъкъэр», «Къэбэрдей пэж», «Ленин гъуэгугъ», «Адыгэ псалъэ»). Ауэ литературэм и лъэныкъуэкІэ убгъэдыхъэмэ, шэч хэмылгу, нэхъ инщ «Йуащхьэмахуэ» журналым и фІыщІэр.

30 гъэхэм щегъэжъауэ пІалъэ кІыхъ и зэхуакуурэ дунейм кыытэхъэу щыта «Къэбэрдей» альманахым и пІэкІэ 1958 гъэм кыыщыщІэдзауэ мазитІ къэс зэ кыдэкІыу хуожъэ «Йуащхьэмахуэ» журналыр. ЗэрыжаІэщи, 60 - 70 гъэхэр адыгэ литературэм и «дыщэ лъэхъэнэ» хъуным куэд хилэжыыхъащ журналым. ИпэжыпІэкІэ а ильэсхэм япэкІи яужькІи лъэпкъ литературэм апхуэдэ зыужьыныгъэ иІакъым. Мы ильэсхэрщ лъэпкъ художественнэ дунейр утыкушхуэ изыша ныбжыныщІэ куэд зэдэууэ литературэм кыыщыхыар. Журналым и фІыгъэкІэ тхакІуэхэм Іэмал ягъуэтат я тхыгъэхэр япэщІыкІэ журналым кыытрагъадзэрэ щІэджыкІакІуэхэм ахэр къазэрыщыхъур зрагъэщІэну. ИужькІэ, ахэр тхылъ щхъэхуэу кыыщыдагъэкІым деж, критикхэм, щІэныгъэлІхэм, тхылъеджэхэм я Іуэху еплъыкІэхэр, тхыгъэхэр зыхушыщІэу кьалгытахэм тхакІуэхэм щыгъуазэ зыхуащІыну, зэрагъэзэхуэжыну Іэмал яІэт. Апхуэдэ зэдэлэжъэкІэм художественнэ тхыгъэр зытххэмрэ ахэр зыхуатххэмрэ зэришалІэрт, нэхъыщхъэращи, литературэр зыхуэлажъэ цІыхубэр а Іуэхум кыыхаша хъурт. «Йуащхьэмахуэ» и напэкІуэцІхэрщ иужькІэ цІэрыІуэ хъуа ди тхакІуэ куэдым япэ лъэбакъуэр щачар. Ауэ журналым и фІагъ нэхъыщхъэу дэ къэтлгытэр лъэпкъ литературэм лъэщІэмыхъэу, нэхъ иужь кыинэурэ къекІуэкІа литературэ щІэныгъэмрэ критикэмрэ абы лъэщІэгъэхъэжыным зэрыщІэрыІарщ.

Нэхъышхьэраши, адыгэ литературэм кыкIуа гъуэгуанэр сыт хуэдэ лъэхъэнзурэ умыгуэшми, зэи къэхъуакъым лъэпкъ художественнэ дунеймрэ журналымрэ яку дэлъ пэжагъымрэ зэныбжьэгъугъэмрэ щызэпыударэ ахэр я кълэнхэм щыхуэмыпэжарэ. Сыт хуэдэ зэманми (ди деж ар зэи тыншу щыщытакъым) журналым и тегъэщIапIэу, и гъуэгу гъуэмылэу иIаш япэ итахэм ягъэтIылъа лъабжьэр. Апхуэдэу абы зэи IэщIыб ищIакъым, нэмыплъи иритакуым тхакIуэ нэхъыжхэм я IэдакъэщIэкIхэм. Абыхэм фIыуэ, художественнэ, эстетикэ я лъэныкъуэкIэ нэхъ лъапIэу хэлъыр ди зэманым кърпыхжурэщ ноби и лэжыгъэр зериунэтIыр. Журналыр кыдэкIыу щыхуежъа лъэхъэнэм лъэпкъ литературэм кыхыхъауэ нобэ ар зыунэтI тхакIуэ-усакIуэ нэхъыжхэми (Тхьэгъэзит З., Бештокъуэ Хь., Мэзыхъэ Б., КхъуэIуфэ Хь., Хьэх С., Елгъэр К., Бицу А., Ацкъан Р., Уэрэзей А., АбытIэ В., ХьэIупэ Дж., Шорэ А., Сонэ А.), курыт ныбжь зиIэхэми (Къуныжъ Хь., Мыкъуэжъ А., Мыз А., ХьэIупщы М., Хьэту П., Тхьэгъэпсэу У., Мыжей М., Лъостэн М., Абротъуэ Б., Бэлагъы Л., Къаныкъуэ З., Къармэ I., ГъушIо З.) узыщыгугъ хъун щIэблэ узыншэ къазэрыщIэувэр (МахуэлI Н., Тау Н., ПщыукI Л., Къаныкъуэ А., Бэрбэч А., Щомахуэ З., Нартокъуэ А., Жэмбэч Р., Хьэвжотъуэ Л., КIарэ А., нэгъуэщIэхэри) «Йуашхьэмахуэм» и напэкIуэцIхэм иболъагъуэ.

Араш зэрыщытын хуейри, ди литературэм лIэщIыгъуэрыбжэ ныбжь иIэкъым, абы и тхыдэ лъэхъэнэ гуэрхэм нэмыплъ еттурэ IудгъэкIуэтын хуэдэу. Псом япэу зэплъыпхъэр нэхъыжхэм я IэдакъэщIэкIхэм литературэу хэлъымрэ ахэр зыхапсэукIа гъащIэр зыхуэдэу щытамрэщ. Абы и лъэныкъуэкIэ я кIэн кыкIатэкъым лъэпкъ литературэм и псыпэр езышэжъа ди япэ тхакIуэ-усакIуэхэм. Дуней зэблэхъугъуэм ирихьэлIэри, Урысей империем кышчылыда революцэмрэ политикэ залымыгъэмрэ лей кытрагъэхъащ абыхэм я нэхъыбэм (ШэджыхъэщIэ П., Налэ Ж., Борыкъуей ТI., АфIэунэ М., Абыкъуэ Хь., Темыр С., Хьэбэчыр Б., ДыщэкI М., Къуэжей С., Махъсидэ З., ЩэрэлIокъуэ Т., ЩакIуэ Т., Пщынокъуэ А., Пщынокъуэ М., Къылышбий И., н.). А тхыдэ Iуэху мыщхъэпэхэм къакIэлъыкIуаш Хэку зауэшхуэр, лъэпкъ литературэр, зэрыщыту щэнхабзэр куэдкIэ зыщыгугъ ЩоджэнцIыкIу А., Къэжэр И., Андырхъуей Хь., Къуэныкъуей М., Шэру Н., Къушхъэ Б., ТIажь Ш., Тау Б. сымэ, нэгъуэщIэхэри зыхэкIуэдар. Зауэ нэужьым и япэ илъэсипщIэри тKийуэ щытащ, зы парт унэтIыныгъэм, идеологиэм я бжъым адрей псори, литературэри хэту, щIэтын хуейуэ. Ауэ ар къэтIасхъэу хуежъащ 1956 гъэм – Компартым и XX съездым и ужькIэ. «IувыкIыжыгъуэкIэ» дызэджэ лъэхъэнэ кIэщIым кыгъэщIаш «60 гъэхэм я тхакIуэхэр» («шестидесятники»). Къызэрыхэдгъэщаци, щэнхабзэм ехьэлIауэ а илъэсхэм къэралым щекIуэкIа политикэм и Iэужь цхьэпэщ «Йуашхьэмахуэ» журналыр.

XX лIэщIыгъуэм и 80 – 90 гъэхэм къэбэрдей-шэрджэс литературэм зэхъуэкIыныгъэ инхэр кышчыхъуаш. Ахэр епхауэ щытащ цIыхухэр жылагъуэ гъащIэм нэхъ жыджэру кыххэшэным, демократием и хабзэхэр пхыгъэкIыным хуэунэтIауэ а илъэсхэм къэралым щекIуэкIа

тхыдэ-политикэ, щэнхабзэ Йуэхугъуэшхуэхэм. ЩІэныгъэлІхэм я нэхъыбэм а ильэсхэр къалътэ лъэпкъ художественнэ гупсысэм, псалъэр зи лъабжъэ гъуазджэм я къэщІэрэщІэжыгъуэу, зэхъуэкІыныгъэхэр къэгъэблэгъэным литературэр щІэрыІауэ. Абыхэм тегъэщІапІэ ящІ зыхэпсэукІ гъащІэм гуитІщхытІ ищІа, фІэщхуныгъэ зимыІэж, зи псэр къызэныкъуэкъу, зи гупсысэр дыкъуакъуэ хъуа образхэр 60 - 80 гъэхэм къыдэкІа языныкъуэ художественнэ тхыгъэхэм зэрыхалъагъуэр. Зы плъыфэ зэбэкІ жылагъуэ гъащІэ зэшыгъуэм тхакІуэхэр апхуэдэ ІэмалхэмкІэ пэщІауауэ яукъуэдий языныкъуэ еджагъэшхуэхэм.

Мыбы ехьэлІауэ Йуэху еплъыкІэ куэд щыІэщ, узэувэлІэнури къыхэхыгъуафІэкъым, ауэ шэч къытумыхъэжу зы пэж щыІэщ – ар «60 гъэхэм я тхакІуэхэм» къалътыхъуэу зэрыхуежъарщ пІалъэ кІыхым тегъэпсыхъа, къэкІуэным ухуэзыгъаплъэ, укъэзымыгъэщІэхъужыну тегъэщІапІэ быдэхэр. Апхуэдэу къыщІэкІат совет идеологием мыхъэнэшхуэ зримыта лъэпкъ псэкүпсэ дунейр. ГъащІэр зэпэшацэу, хужъри фІыщІэри зэлъэІэсу зэрыщытыр, цІыхур фІы защІэрэ Іей зэфэзэщүу зэрызэхамылъыр адыгэ тхакІуэшхуэ КІыщокъуэ Алим иджыри а ильэсхэм лъэпкъ литературэм къыхилъхъат Инал, Къазджэрий, Астемыр, Жыраслъэн сымэ я образхэмкІэ («Хъуэпсэгъуэ нур» роман, 1960). Ар тегушхуат а «зэманым и лІыхъужьхэм» емыщхь хьэл-щэн зиІэ Мэремкъаныр лэжъакуэбэм пашэ яхуищІыну. ТхакІуэр адкІэжкІи бэкъуаш, и роман-трилогием и етІуанэ Іыхьэм («Эмирым папщІэ сэшхуэ», 1982) шыдыгъу, уэркъ Жыраслъэн и образыр нэхъыщхъэ щичІри. НэгъуэщІ тхакІуэхэри хуцІэкъуаш литературэр гъащІэм нэхъ гъунэгъу хуащІыну, лъэпкъым къыдекІуэкІ и лъаплэныгъэхэр утыку къралъхъэну, ауэ зауэр, абы иужь лъэхъэнэр хьэлъэу зэрыщытамрэ зи сабиигъуэр лыгъэм илыпщІахэм гур ящІэзыгъэуэз психоанализ теплъэгъуэхэмрэ фІэкІыфакъым.

Адыгэ тхакІуэ куэдыр а зэманым иджыри къаІэщІэкІыфыну щытакъым зауэм и лъэужь Іейр ягъэкІуэдыжмэ, псори насыпыфІэ зыдэхъуну псэукІэ къэунэхуну зыщыгугъа хъуэпсаплэхэм. ИужькІэщ наІуэ къыщыхъуар къутахуэхэр уэрамхэм дэбгъэкъэбзыкІыжу ухуэныгъэ къекІухэр къытепщІыхъыж щхъэкІэ, гуауэм цІыхупсэм къытринэ дыркъуэр зэрымыкІуэдыжыр. Дэ къызэрытлътэмкІэ, аращ къэзыгъэщІар зауэм и нэщІэбжъэ шынагъуэхэм зи акъылым ирихуа «тхъемыщкІэжъыр» пфІэпсэкІуэд зыщІ сюжетхэр зи лъабжъэ художественнэ тхыгъэхэр (Нало А., Журт Б., Мэзыхъэ Б., Гъэунэ Б., нэгъуэщІэхэми я рассказхэмрэ повестхэмрэ).

70 - 80 гъэхэм адыгэ лъэпкъ литературэм (къэбэрдейри, адыгейри, шэрджэсри, хэхэс адыгэ литературэри къызэщІиубыдэу) къыхыхъа художественнэ тхыгъэ куэдым я фащэу щытащ мы зи гугъу тщІы Йуэхугъуэр. Апхуэдэ тхыгъэхэм я сюжетхэр щабэщ, жылагъуэм, цІыхухэм яку къыдэхъуэ зэгуремыІуэныгъэхэми къаугъэшхуэ кърагъэкІыркъым. Абыхэм пэжыр утыку къралъхъэ, цІыхухэм я псэукІэм и сурэтри къыббгъэдалъхъэ, ауэ я лІыхъужьхэр

бэнакІуэкъым. КъулыкъушІэшхуэхэм я псалъэкІэ ищхьэмкІэ къехыу-рэ къальэІэс зэхъуэкІыныгъэхэм есэжащ, жэрдэмыншэ хъуахэщи, «къэрал щІыщыІэр аращ, къэралым унафэ къытхуищІынщ» (Мэзыхьэ Б. «Бжыыхьэр пщІащэ пылъэлъыжыгъуэщ») жаІэри, нэгъуэщІкІи гугъэжхэркъым. Аращи, тхыгъэхэм ящІэль гупсысэр «зыр лэкІэ адреим зилэжрэ» псалъафэм и мыхьэнэм хуагъэкІуэж икІи адэкІи псэун, щІэблэ къэгъэхъун зэрыхуейм тхылъеджэр ирашэлІэж.

Апхуэдэ щІыкІэкІэ, цІыхубэм дежкІэ мыхьэнэ хэха зиІэ темэшхуэхэр хуэм цІыкІуурэ унагъуэ Іуэхухэм хуокІуэж икІи щхьэ закъуэ къэлъыхъуэныгъэхэм тхыгъэхэм зыщаубгъу. ГъащІэм сыт хуэдизу натІэрыуапІэ имыщІами, мыпхуэдэ тхыгъэхэм я лІыхъужьхэр арэзыщ абы къашылтыс мащІэмкІэ. Ауэ «а мащІэр» зыхуэдэр и щхьэ течауэ иджы жаІэ хъуащ. «Хьэм и фэм дэкІынкъым абы игъэвыр, – йогупсыс Кургъуокъуэ. – Умыгъэуи сыт пщІэн, гъащІэщ – къыптрिल्хьар уигъэшэчынуш. Уи закъуэкъым зышэчри, къэрал Іуэхумрэ цІыху Іуэхумрэ зэгъахыпІэ яІэкъым. ЦІыхуракъэ къэрал хъужыр?..» (Мэзыхьэ Б. «Бжыыхьэр пщІащэ пылъэлъыжыгъуэщ»). ЦІыхурат «къэрал хъужри», ауэ мыбдеж ар къызэрыбгурыІуэн хуейр щІагъыбзэуш – апхуэдэ гупсысэхэр хъуэпсапІэ къудейуэщ абыхэм зэралэр.

А псоми къадэкІуэ, жыІэн хуейщ лъэхъэнэм и сурэт пэжыр зыщІа апхуэдэ тхакІуэхэр адыгэ литературэм 90 гъэхэм игъуэтыну зэхъуэкІыныгъэхэм я уэрэдпежъу зэрыщытар. «Социализмэм и къэзэуныгъэхэм» цІыхухэр зыщІагъэхъуэпса гъащІэ тыншыр абыхэм къазэремышъулар зылъагъу тхакІуэхэм я лІыхъужьхэм къахокІ я псэукІэмкІэ мыарэзыхэр (Хьэх С. «Сигу, къэувыи сызылъэщІэгъэхь»; КІэрэф М. «Адэ щІэин мылъку хьур...»; Мэзыхьэ Б. «Гугъэр зэрыункІыфІар»; Ацкъан Р. «Къэгъэшыгъуей»; усакІуэху Налэ З., Бештокъуэ Хь., Бицу А., Сонэ А., Мыкбуэжъ А., нэгъуэщІхэми я граждан, социальнэ лирикэр).

НэгъуэщІ Іуэхугъуэ зыбжани щыІащ а лъэхъэнэм лъэпкъ щэнхабзэр зэхъуэкІыныгъэхэм хуагъэхьэзырауэ, псалъэм папщІэ, цІыхухэр егъэджэным, бзэр хъумэным, я гурылхэр, Іуэху еплъыкІэхэр жылагъуэ хыбарегъащІэ ІэмалхэмкІэ къаІуэтэну хуит щІыным ехьэлІауэ. Ауэ дэ зи гугъу тщІар – лъэпкъ зэхэщІыкІым игъуэта зыужьыныгъэр – псоми я нэхъыщхьэщ. Аращ икІэм-икІэжым лъэпкъ литературэм и пащхьэ къалэныщІэ икІи гугъу изыгъэувар: «Тхылъеджэм хэплъыхь ищІ хъуащ ди зэманым. «Къащтэ образыщІэ!» – жеІэри махуэ къэс щІэ хуейщ. Урысми, сонэми, дунейпсо литературэми я образхэр зэхиплгыхьри къэтІысыжащ, «къащтэ образыщІэ!» (Налэ А. «Фызыхъу» рассказ).

80 гъэхэм икухэм ирихьэлІэу зэхъуэкІыныгъэ нэрылъагъухэр къэралми, цІыхухэм я псэукІэми, я гупсысэми къыщыхъуу хужьами, адыгэ тхакІуэхэм ящыщ куэдэр иджыри къытекІыфакъым зыщІапІыкІа Іуэху еплъыкІэхэм. Абы и шапхъуэ къэпхь хъунуш 90 гъэхэм я пэщІэдзэхэм къыдэкІа художественнэ тхыгъэ зыбжанэ: ЩоджэнцІыкІу Н. и «ГъащІэм и ІэфІ», Хьэлупщы Л. и «Жыг хадэр

жейркъым» усэ тхылгхэр, Гъубж М. и «Хешыр Іущым и «Шыху-
льагъуэ», ШэджыхьэщІэ Хь. и «ЛьыщІэж», «Гум псори къонэ»,
ХьэхъупащІэ Хь. и «Гъуэгущхьиблыр щызэхэкІым» романхэр, Бозий
Людин и повестхэр, нэгъуэщІхэри.

Апхуэдэу щытми, а ильэсхэм, щэнхабзэм и адреј ІэнатІэхэми
ещхьу, литературэми наІуэ кыщыхьуу хуежъат нахуагъэр, цІыхум
жиІэну зыхуейр и щхьэ течауэ утыку кърилгхьэну иІэ хуитыныгъэр.
Ар щІигъэбыдащ иужьрей ильэсипщІитІым къриубыдэу дунейм кы-
техьа художественнэ тхыгъэхэм я тематикэми зэфІах Іуэхугъуэхэми
щІэ куэд къазэрыхыхьам. Апхуэдэу заубгъуат лъэпкъым кыкІуа
тхыдэ гъуэгуанэр къэгъэлъэгъуэжыным и Іуэхуми, адыгэхэм лъэ-
хьэнэ зэхуэмыдэхэм яІа псэукІэ-зэхэтыкІэр, я гупсысэкІэмрэ дуней
еплъыкІэмрэ, зыгъэгугІэмрэ зыгъэпІейтеймрэ, псэкІэ зыхищІэмрэ
гукІэ зэригъэзахуэмрэ нобэрей тхылъеджэм я пащхьэ ильхьэжын къа-
лэнми. Абы къыдэкІуэу, тхакІуэхэм я пащхьэ ирагъэувэж мурадхэм-
рэ лъагапІэхэмрэ нэхъ ини гугъуи хьуат, я ІэдакъэщІэкІхэм щІалгхьэ
философии гупсысэхэм я купщІэми хэхъуат, тхыгъэхэр зыхуэгъэпса
гъэсэнугъэ Іуэхури, абыхэм я эстетикэри поэтикэри ефІэкІуат. А псо-
ри литературэм и Іэпкълъэпкъым щокІуэкІ, абы и дунейр яунэтІу.

ИтІанэ Іуэхум кыыхуымылгытэнри Іэмалыншэщ Совет Со-
юзыр зэрылгъэлъэжар. Абы и гъусэу утыкум икІыжащ а къэра-
лым пыщІауэ щыта политико-экономикэ гъэпсыкІэмрэ Іуэху
щІэкІэмрэ. Урысей Федерацир зи щхьэ хущытыж къэралу уващ,
идеологием зихъуэжащ, ди цІыхухэм гъащІэм, зыхэпсэукІ дунейм
нэгъуэщІ щытыкІэ хуаІэ хьуащ. А псоми я нэпкъыжхьэ
кыттрамыдзэу къэнакъым лъэпкъ литературэмрэ гъуазджэм-
рэ, абыхэм езыхэм я хабзэ хэгъэщхьэхукІахэм тету заужь пэтми.

Ди деж псалгъэм мыхьэнэшхуэ щіІэщ. ЦІыхухэр есаш абы и къа-
рур зыхащІуэ, пщІэ хуащІу. Адыгэ тхакІуэхэм ар къазэрыгурыІуэр
кърибгъэлъэгъуэну ирикъунщ «зэрыхьзэрий лъэхьэнэм» пшы-
налгъэр мыбгъунлъуэ, лъэпкъри мыукІытэу кызырэпхыкІар, гъуэ-
нэхуныгъэ ткІийхэм ахэр мызэ-мытІуэ кыхута пэтми. Жылагъуэм
и демократ зэхэтыкІэр зыхуэдэр кызыэралгытэр и щхьэ хущы-
тыж, къэрал текъузэныгъэм щІэмыт прессэ абы зэрыщыІэмкІэщ.
«ТемэщІэ, образыщІэ», къэхъукъащІэ гукъинэжхэм хуэзэша тхылъ-
еджэм ахэр къайлеекІыжу 80 - 90 гъэхэм ирагъэгъуэтат щІуэу къе-
жъа газетхэмрэ журналхэмрэ. Ауэ литературэм, зэрыщыту лъэпкъ
щэнхабзэм щекІуэкІ зэхъуэкІыныгъэхэр щІэгъэхуэбжъэнымкІэ,
унэтІыныгъэщІэ, гупсысэщІэ етынымкІэ нэхъ щхьэпэ хьуауэ къэ-
лгытапхьэр щІэныгъэ-узэщІыныгъэ къалэн ягъэзащІуэ а ильэсхэм
къыдэкІыу щытахэрщ. Апхуэдэщ «ЩІэнгъуазэ», «Черкесское за-
рубежье», «Горянка», «Аура» газетхэр, «Черкесский мир», «Ори-
ентир» журналхэр, «ЩІэплъыпІэ», «Адыгэ хэку» альманаххэр,
нэгъуэщІхэри. Апхуэдэу щытми, лъэпкъ литературэм зегъэужьы-
ным и Іуэхум, япэхэми хуэдэу, хэлгхьэныгъэ нэхъыбэ хуэзыщІар
«Іуашхьэмахуэ», «Литературная Кабардино-Балкария» журналхэм-

рэ «Адыгэ псалъэ» газетымрэщ. «Щэнхабзэм и лъахэм», «ЖьантIэ», «Пшыналъэ», «Литературэ напэкIуэцI», «МакъыщIэхэр», «ДифI догъэлапIэ», «ЙуэрыIуатэ – дыщэ пхъуантэ» рубрикэхэм щIэту абыхэм кыытрадзэ ди тхакIуэхэм я IэдакъэщIэкI нэхъыфIхэр, литературэм лъэбакъуэщIэ хэзычэхэм я япэ тхыгъэхэр, щIэныгъэлIхэм я къэхутэныгъэхэр, лъэпкъ Iуцыгъэм и налкътналмэсхэр.

Тхэным гу хуэзыщIа ныбжьыщIэхэр зэщIэгъэIуэным, гъуэгу тэмэм тегъэувэным хуэунэтIауэ а илъэсхэм куэд илэжьащ «Шыхульагъуэ» литературэ зэгухъэныгъэми (унафэщIу шытар тхакIуэ Хьэх Сэфарбийщ). «Шыхульагъуэм» и гъэсэнхэщ лъэпкъ литературэм зи увыпIэ кыщызыгъуэтыжа тхакIуэхуэ Хьэту Пётр, МахуэлI Нарзан, Тхьэгъэпсэу Увжыкъуэ, Къаныкъуэ Заринэ, Лъостэн Музэ, Къаныкъуэ Анфисэ, Емкъуж Мухъэмэд, ПщыукI Латмир, Хьэщыкъуей Олег, Тау Нинэ, НафIэдз Мухъэмэд сымэ, нэгъуэщIэхэри. Лъэпкъ литературэм и жанрхэм зегъэубгъунымкIэ, тхакIуэ ныбжьыщIэхэм я Iэзагъым хэгъэхъуэнымкIэ мыхъэнэшхуэ яIащ «Адыгэ псалъэ» газетым а илъэсхэм кызыэригъэпэща еплъыныгъэхэм, зэпеуэхэм, псалъэм папщIэ, «Детектив тхыгъэ нэхъыфI», «Адыгэ усыгъэм и налкътналмэсхэр», нэгъуэщIэхэри. Газетым фIыщIэ лей щIыхуэщIыпхъэхэм ящыщ зыщ хамэ хэгъэгу шыпсэу ди лъэпкъэгъу тхакIуэхэм я художественнэ дуней гъэщIэгъуэныр Хэкужым зэуIу шыщIыжынымкIэ иригъэкIуэкIа лэжыгъэшхуэри.

НэгъуэщI зы гъэщIэгъуэнагъи кыхъэхъуащ а лъэхъэнэм лъэпкъ литературэм – ар публицистикэмрэ беллетристикэмрэ я щэнхэр шы-зэхэхуэна тхыгъэхэрщ. Пэжщ, нэхъапэIуэкIи лъэпкъ литературэм иIащ мыпхуэдэхэм ещхь гуэрхэр – автобиографичнэу щыт тхыгъэхуэ КIыщокъуэ А., Шортэн А., ЩоджэнцIыкIу I., нэгъуэщIэхэми я Iэдакъэ кыыщIэкIахэр. Ауэ мы зи гугъу тщIыхэр адреихэм къащхъэщокI тхакIуэм и гупсысэр, тхыдэм и пэжыр хуиту къэIуэта зэрыщыхъуамкIэ, нэкъыфIэщI хъуэпсапIэхэм къагъэщIа щIэныгъэ IэрыщIэхэм лъэпкъыр зэрыщамыгъэгугъымкIэ, авторым къиIэт тематикэри, зыхуигъэувыж къалэнри зэрыубгъуамкIэ. Апхуэдэщ Нало А. и «Псы Iуфэм Iут унэ цIыкIу», Къэрмокъуэ М. и «ХьэтIохъушыкъей хыбархэр», «ГукъэкIыжхэр», КхъуэIуфэ Хь. и «Бгъэр уэгум иту и псэр хокI», «ИгъащIэкIэ гъэрибхэр», Нало З. и «IэщIагъэ махуэр дэнэ кIуа?...», «Шэрэджыжь игъэпскIа дыгъэ», КIэрэф М. и «ЛIыжь хыбархэр», ХьэфIыщIэ М. и «Адыгэ мамлюкхэр», Шэвлукъуэ П. и «Тхыдэр и Iэпэгъуу», ХьэхъупащIэ Хь. и «ГукъэкIыжхэр», Хьэх С. и «Дуней гъащIэ», Мэзыхьэ Б. и «Хы адрыщIэхэм шыIэ дуней», Бэрбэч З. и «Ашэмэз и бжъамийр зыхуигъаджэр» лэжыгъэхэр, нэгъуэщIэхэри. Лъахэм, лъэпкъым и гъащIэм ехьэлIауэ а тхыгъэхэм ягъэзащIэ къалэнхэм къадэкIуэу, ахэр къэплъытэ хъунуш иджырей адыгэ литературэбзэр здынэса лъагапIэр къэзыгъэлагъуэ шапхъэ гъуээджэу.

Хабзэу зэрыщытти, лъэхъэнэ зэблэкIыгъуэхэм къагъэщI Iуэху мыщхьэмыпэхэм лъэпкъыр, псом япэу щIэблэр шызыхъумэр, «гупсысэ цIуугъэнэхэм» дезымыгъэхъыхэр, дауи, публицистикэм и за-

къуэкъым. Ар нэхъ псынщІагъуэу, зэІухауэ щытщ, ауэ нэхъ къалэн цІыкІукъым игъэзащІэр художественнэ литературэми. Абы и философьер, и гуашІэр къызыхих лъабжьэр зыхуэдэр, езы литературэм и зыужыныгъэр нэхъ къэзыгъэлыагъуэу критикэм къылътэр прозэрщ. КъиІэт темэхэмкІи, игъэзащІэ къалэнхэмкІи, жанрхэм, художественнэ Іэмалхэм я къэгъэсэбэпыкІэкІи иужьрей ильэсипщІитІым зэхъуэкІыныгъэ инхэр къыщыхъуаш лъэпкъ прозэм. Абы адыгэ художественнэ гупсысэкІэм и джэлэсыр – дуней лъагъукІэ щхьэхуэр, и щэныр, эстетикэ лъагэр хъума щыхъуаш. Ди литературэм зыужыныгъэ щІагъуэ шагъуэтакъым адыгэм и хамэу щыт къухъэпІэ модернизмэм, къуэкІыпІэ ислъам фундаментализмэм, нэгъуэщІ «измэхэм» къапкърыкІ «гупсысэ цІуугъэнэхэм». Апхуэдэхэм я хуэмэбжьымэ зыщыу е я фашэ зыщыгъ тхыгъэ закъуэтІакъуэхэм ди литературэм уащрихъэлІэмэ (Къанкъул З. «Къалэм дэгъуэщыхъа», Лыкъуэжъ Н. «Щхьыщхъ макъ», ХьэІупщы М. «Хуэрэджейр мэгъагъэ», н.), ахэр къызырыбгурыІуэн хуейр тхакІуэм зыхуигъэувыжа мурадым зэрылъэлэс художественнэ Іэмалуц е щІэ, щІэщыгъуэ гуэрхэм я къэлъыхъуэныгъэуц. Апхуэдэу убж хъуну а Іэмалхэр нэхъыбэу зэхъэлІари тхыгъэхэм я ухуэкІэмрэ бзэмрэщ, псом хуэмыдэу адыгэм и образ къэгъэщІыкІэ хабзэрщ – макъ зэщІэжыуэхэмкІэ гъэнщІа псалъэхэмкІэ дунейм и щытыкІэм зыпыщІыжынырщ. И насыпыр и ІэкІэ иухуэжын, абы щхьэкІэ бэнэныгъэ иригъэкІуэкІын зэрыхуейм цІыхур бгъэдэзыщ, гъащІэм и мыхьэнэншагъэр, и сэбэпыншагъэр дамыгъэхэмкІэ къагъэлыгъуэну хэт нэгъуэщІ литературэ унэтІыныгъэхэм (авангардизм, пессимизм, экзистенциализм, н.) иджырей тхакІуэхэм пагъэуващ зи хуитыныгъэхэм къыщхьэщыж, яфІ зыхэлъхэр яхъумэну хуцІэкъу цІыху жыджэрхэм я образхэр.

60 гъэхэм ещхъ хъуат XX лІэщІыгъуэм и кІэхыр. ТхакІуэхэм тегушхуауэ къалэтырт япэм къуэгъэнапІэхэм щэхуу щаІуатэу щыта «темэ зэхуэщІахэр». Абы литературэм псэщІэ къыІуигъэкІэжат. А зэманым дунейм къытехъащ Кавказ зауэжымырэ ИстамбылакІуэмрэ, залымыгъэ ильэсхэмрэ Хэку зауэшхуэмрэ, къэралым и зыужыныгъэр къыщызэтеувыІа лъэхъэнэмрэ Шэшэн зауэмрэ, адыгэ лъэпкъым и нобэмрэ и пщэдеймрэ ятеухуа тхыдэ-философие художественнэ тхыгъэ пІащэхэр. Абыхэм къахэбгъэщхьэхукІ хъунуц КІыщокъуэ А. и «Лъапсэ», МафІэдз С. и «Гъыбзэ хуэфашэт», «Мыщэ лъэбжьанэ», Къашыргъэ Хь. и «ГъащІэр матэ щІэдзакъым», Къэрмокъуэ М. и «Къоджэм уигъэжейркъым», Журт Б. и «Гъуэжъкуий», «Унагъуэ», Елмэс І. и «Бгъэхэм къуршым къагъэзэж», ШэджыхьэщІэ Хь. и «Гум псори къонэ», Бештокъуэ Хь. и «Мывэ лъэхъэнэ», Мэлбахъуэ Э. и «ЩумыгъэтІылым щылъыхъуэ» романхэр, Хьэх С. и «Сигу, къэувыІи сызылъэщІэгъэхъэ», «Махуэм дунейр и кІыхъагъщ», КІэрэф М. и «Сэфар», Щамырзэ І. и «Махуэ лъапІэр къэсыпат», Мэзыхъэ Б. и «Зы жэщ закъуэрэ гъащІэ псорэ», Апажэ А. и «Зэмыжъа лъагъуныгъэ», Щоджэн Хь. и «Гум телъ уІэгъэ», МафІэдз С. и «Мыхъур», ХьэІупщы М. и «Хуэрэджейр мэгъагъэ», Бозий Л. и «Гукъеуэ», Къанкъул З. и

«Къалэм дэгъуэщыхьа» повестхэр, ЙутЫж Б. и «Эдип», «Мазэгъуэ», «Лъыгъажэ жэщ», «Кхъужьейбэ» драмэ лэжыгъэхэр, нэгъуэщІхэри.

НэхъапэІуэкІэ къыдэкІахэм мы тхыгъэхэр къащхьэщокІ ищхьэкІэ къыщыхуашІыну унафэм ежъуэ щымыс, зи щхьэ Іуэху дэзыгъэкІыж, зэхъуэкІыныгъэ екІуэкІхэм жыджэру хэт лІыхъужьыщІэхэр утыку къызэрырашэмкІэ. Иджы тхакІуэхэр тхыдэ къэхъугъэхэм зэрабгъэ-дыхьэр идеологие гуэрым и къэухьым итукъым, атІэ иджырей щІэныгъэмрэ художественнэ гупсысэмрэ я зыужьыныгъэхэр, иужь-рей лэщІыгъуэм цІыхур гъэлъэпІэным, абы и хуитыныгъэхэм пщІэ хуэщІыным ехьэлІауэ зэфІаува Іуэху еплъыкІар я тегъэщІапІауэщ. Абы персонаж ІэрыщІхэр тригъэкІуэтащ, фІырэ ІейкІэ ахэр зэхэгъэщхьэхукІыным къыбгъэдишри, цІыхур зэрыщытым хуэдэу – и ефІэкІыныгъэхэри, и щыщІэныгъэхэри зэрыкІэрылъу – литературэм къыхишащ.

Иджырей адыгэ прозэм хэт лІыхъужьхэр зэщхькъым, занщІауи пэжыр, зауагъэр къагъуэту щыткъым. Ауэ псори гъуэгуанэ тетщ: мэлъыхъуэ, мэгъуащэ, щоуэ, ар къагурыІуэжмэ, щІэрыщІау къыщІа-дзэжри, япэкІэ мэкІуатэ. КІэщІу жыпІэмэ – мэпсэу. КІыщокъуэри аращ, псэху зытета къэлъыхъуэныгъэ гъуэгум ар хуашащ езым и ныбжъым хуэфэщэж къэлуэтэкІэм – ущииныгъэ стилим. «Лъапсэ» романын и сюжет джэлэсыр зэтэзыІыгъэр Іуэху еплъыкІэ зэхуэмыдэхэм ягъуэт щытыкІарщ, персонажхэм я гупсысэкІэм къыщыхъуэ эволю-цэрщ, зэхъуэкІыныгъэхэрщ. ІэрыщІу (клон) къыгъэщІыфыну зэфІэкІ зыгъуэта цІыхум и зэхэщІыкІыр фІым, къэкІуэным хуэунэтІын зэ-рыхуейрщ тхакІуэм къызыхуриджэр. Ар нэгъуэщІыпІэкІэ ещІэмэ, кърыкІуэнкІэ хъунум ухуэзыгъэсакъщ адыгэхэм я блэкІа блогъэр. Абы дерс къыхэхыпхъуэ зэрыщытырщ тхакІуэм дызыхуигъэлущыр.

«Лъапсэ» романыр 60 гъэхэм адыгэ прозэм игъуэта унэтІыныгъэ нэхъыщхьытІымазым – цІыхурзыгъэгугІэ, зыгъэпІейтей Іуэхугъуэхэр куууэ къэгъэлъэгъуэныр, абы и гурыгъу-гурыщІэхэр къызэлІухыныр зыгъэнэхъыщхьэм – тегу тхаш. Мы тхэкІэ лІэужьыгъуэм йозэгъ Къашыргъэ Хь. и «ПшэкІухъ» романыр, Хьэх С. и «ЩІымахуэ мэракІуэ», «Сигу, къэувыІи сызылъэщІэгъэхьэ», Мэзыхьэ Б. и «Зы жэщрэ гъашІэ псорэ», Хьэлупщы М. и «Хуэрэджейр мэгъагъэ», Тхьэ-мокъуэ Б. и «ЩыхупІэ», Щоджэн Хь. и «Гум телъ уІэгъэ» повестхэр. ЕтІуанэ лІэужьыгъуэм – тхыдэ къэхъукъащІэхэри зэманри убгъуауэ, абыхэм персонаж куэд къыхэшауэ къэзыгъэлъагъуэхэм – ящыщ МафІэдз С. и «Гыбзэ хуэфэщэт», «Мыщэ лъэбжъанэ», Къандур М. и «Кавказ», Журт Б. и «Гъуэжъкуий», Къэрмокъуэ М. и «Къоджэм уигъэжейркъым», Мэлбахъуэ Э. и «ЩумыгъэтІылъам щылъыхъуэ» романхэр. Мы тхыгъэшхуэхэр щыхьэт тохъуэ адыгэ литературэм эстетикэ гъунапкъэщІэхэр къыгъэлІурыщІэну, гъащІэм къыщыхъуэ Іуэхугъуэ къиинхэр художественнэ ІэмалхэмкІэ зэфІихыну зэфІэкІ иІэ зэрыхъуам. КІыщокъуэ А., Шортэн А., Къашыргъэ Хь. сымэ я ро-манхэм я шапхьэхэм тегу иджырей тхакІуэхэм «къагъэщІэрэщІэж» лІэщІыгъуэ блэкІахэм къэхъуа тхыдэ Іуэхугъуэхэр, абыхэм къыхашэ

а лъэхъэнэм псэуа цыху цларыуэхэр, уеблэмэ Урысейм, Тыркум, Инджылызым, нэгъуэщI хэкухэми я къэрал лыщхьэхэм нэсу. Апхуэдэу тхылъеджэр нэлуасэ хуашI лъэпкъ-щхьэхуитщIыжакIуэ бэнэныгъэм и пашэхуэ нобэр къыздэсым зи цIэр хэлущIыу ямышIу къекIуэкIахэм.

Тхыдэ романхэм, жанрым и хабзэхэм кыхэкIыу, лыхъужьым къыщылтывыс увыпIэр, абы и псэкупсэ дуней къызылуамыхыр ирагъэкъуж повестхэм, псом хуэмыдэу лиро-эпическэ лIэужьыгъуэм хыхьэхэм. Цыхур зыгъэпIейтей Iуэхугъуэхэр, абы и гущIэм щыхьэр куууэ къэгъэлъэгъуэным адыгэ тхакIуэхэр нэхъ хущIэкъу зэрыхуам а жанрым щытыкIэщIэ ирагъэгъуэтащ. Елгъэр К., Мэзыхьэ Б., Тхьэмокъуэ Б., Хьэх С., Щхьэумэжэ Б., МафIэдз С., Къэрмокъуэ М. сымэ я тхыгъэхэм лиризмэр къобэкI. Абы кыкIыркъым художественнэ Iэмалхэм ящыщ зыуэ лиричeskэ щэнхэр тхакIуэхэм къагъэсэбэпу, мыбдежым нэхьыщхьэр лиричeskэ лыхъужьыр къэзыухуреиххэр зэщIэзыгъэуIуэ, зыунэтI къалэныр езыхэм я пщэ зэрыдалтхьэжырщ. Апхуэдэ тхыгъэхэщ «Бжьыхьэр пщIащэ пылъэлгыжыгъуэщ» (Мэзыхьэ Б.), «Сигу, къэувыи сызылъэщIэгъэхьэ», «Махуэм дунейр и кIыхьагъщ» (Хьэх С.), «ГущIэгъу» (Шыбыхьуэ М.), «ШейтIан къафэ» (Елгъэр К.), «Абрэдж» (Куэшбей Ж.), «Мыхьур» (МафIэдз С.), «Щолэху» (Къамбий З.) повестхэр, нэгъуэщIхэри. Мыбыхэм нэхъ куууэ къыщыгъэлъэгъуэжаш лиричeskэ лыхъужьхэр щыпсэу лъэхъэнэр, лъэпкъым и хабзэ-зэхэтыкIэр, и дуней лъагъукIэ щхьэхуэр, цыхухэм яку къыдэхуэ зэхушытыкIэхэр. Нэхьыщхьэращи, тхыгъэхэр гурыщIэрэ гукъыдэжкIэ гъэнщIащ.

Мы жанрым епхауэ нэгъуэщI зы гъэщIэгъуэнагъми гу щылтыботэ къэбэрдей-шэрджэс литературэм – ар повесть-гукъэкIыж, повесть-дневник, повесть-биографии жыхуалэхэм хуэдэхэрщ. Лиричeskэ лыхъужьым и гъащIэ гъуэгуанэмрэ езы тхакIуэм абы кыхых дерсымрэ зэхэхуэнауэ къыщокIуэ а тхыгъэхэм. Абыхэм авторыр икIэм-икIэжым зыхуашэж чэнджэщырщ а повестхэм купщIэ яхуэхъужри. Мы жыхьэм иту тхаш Налэ З. и «Сыту IэфIу зэхэщIат сабиигъуэ дыджыр», ХьэхьуапщIэ Хь. и «ГукъэкIыжхэр», Къэрмокъуэ М. и «НапIэдэхьейгъуэ. ГукъэкIыжхэр», Хьэх С. и «Дуней гъащIэ» литературэ лэжыгъэхэр. Мы тхыгъэхэм тхакIуэхэр лыхъужьу зэрыхуэвэжыркъым къыщIыхэгъэщыпхьэр, атIэ ихъуреягъым щекIуэкI Iуэхугъуэхэм, зыхэпсэукI гъащIэм езыхэр зэрахушытыр художественнэ Iэмал нэхьыщхьэу къызырэщагъэсэбэпырщ.

Дызытепсэлгыхь лъэхъэнэм къэралым политикэ гъэпсыкIэщIэ етыным, цыхубэм я псэукIэр егъэфIэкIуэным хуэунэтIауэ ирагъэжыа реформэхэм я нэхьыбапIэр, сыт щыгъуи хуэдэу, гъэзэщIа мыхьуауэ къэнащ. ЗэхуэкIыныгъэхэм лэжыакIуэбэм гъащIэ тынш къызырыхуамыхьар, ахэр зыщIэхуэпсахэр къазэремышулар, демократхэм я щыуагъэ куэдэр зылъагъу тхакIуэхэр къэуу хуожьэ я псэукIэмкIэ мыарэзыуэ. Ауэ тегушхуэныгъэ яхэлькъым, зэкIэ зэрыпсалъэри щIагъыбзэкIэщ. Апхуэдэхэм деж къызырыху хабзэм тегу, жылагъуэ гъащIэм щекIуэкI зэпэщIэуэныгъэхэр теплъэгъуэ закъуэкIэ

кыизэЙузыхыф жанрыр – рассказыр – документалистикэми тхыдэ прозэ пIащэхэми япэ ищу хуожьэ. Жанр кIэщIхэм кьэбэрдей-шэрджэс литературэм нэхъ зэрызыщаужьамкIэ фIыщIэ нэхъыбэ ябгъэдэлъщ хамэ Йуэху еплъыкIэхэм утыкур езымыгъэубыда тхакIуэхэу КIыщокъуэ А., КIэрэф М., Къагъырмэс Б., Мэзыхьэ Б., Гъэунэ Б., Мыз А., КхъуэЙуфэ Хь., Елгъэр К., Хьэх С., Iэщыж Б., Ацкъан Р., ХьэЙупщы М., Шыбзыхъуэ М. сымэ, нэгъуэщIхэми.

Абы, дауи, кыикIыркъым ихъуреягъым щекIуэкI гъащIэ кьэукъубеям тхакIуэхэм нэхъапэм зыпыЙуадзауэ. Ауэ а дунейр зысея мыхъумыщIагъэхэр ауанырэ гушыIэмрэ хуагъакIуээрэщ 90 гъэхэм кыизэрагъэлъагъуэу шытар. А зэманым щIэупщIэшхуэ яIэ хъуат тхакIуэхэу ЙутIыж Б., Журт Б., ШэджыхьэщIэ Хь., Хьэх С., Бекъул Т., Думэн М., Мысостышхуэ П., Иуан Б., Бахъуэ Б. сымэ, нэгъуэщIхэми я ауан, гушыIэ рассказхэм. А илъэсхэрщ лъэпкъ драматургием кыыщыхьар «Жьэмыгъуэ-сондэджэрым», «Жьэмыгъуэ-кооператорым», «Жьэмыгъуэ-дипломатым» я образхэр. Кьэбэрдей театрым шагъэуув спектаклхэм я нэхъыбэри комедиет. Мыбдежым кыыжыIэпхьэщ, сыт хуэдэ щIыкIэкIэ зэбгъэхъулэми, театреплъыр гъэдыхьэшхын зэрыхуейм Йуэхур тращIыхьурэ, языныкъуэ тхакIуэхэм я драмэ лэжыгъэхэм ягъээщIэн хуей эстетикэ кьалэным щыкIэрагъэху, пьесэхэр, рассказхэр «бэзэр гушыIэхэм» щыхуагъакIуэ мымащIэу кызырэыхъуари. Пэжщ, тхылъеджэми театреплъми я нэгъуэжыныни, я гукъыджыр кьэIэтыни хуейщ. Комедиеми, мелодрамэми, идиллиеми хуэныкъуэщ литературэр, ауэ абыхэм я лъабжьэу цытыпхьэр ди псэукIэм, цIыхухэм яку кыдэхъуэ зэхушытыкIэхэм узыщрихьэлIэ мыхъумыщIагъэхэр дэзыгъэлъагъуж гушыIэ, ауан щIэщыгъуэхэрщ, Iушыгъэр шытепщэ жыIэкIэ дахэхэрщ.

Прозэм еплъытмэ, адыгэ усыгъэм нэхъ псынщIэу зыдихъуэжу кьэплъытэ хъунуц зэманым. Ауэ зэхъуэкIыныгъэхэм я япэ илъэсхэм абыи мымащIэу хэтащ пафос зыхэль усэхэр, зыузэщIыныгъэм, псэукIэ тыншым ухураджэу. Абыхэм нэхъыбэу яхэлъэгъуапхьэри лъэпкъ литературэр зэрызэфIуэвэрэ зытета гъуэгум усакIуэ куэдыр иджыри кызырэытемыкIыфырщ, армышъумэ, языныкъуэ критикхэм зэрыжаIэу, ахэр «зэхъуэкIыныгъэхэр зыщIэрыIа» постмодерн гупсысэкIэм кыигъэщIакъым. «Епэр къапщIийуэ» мыпхуэдэ Йуэху еплъыкIэхэр кызыэщэщэх усэхэр зы Iыхьэшхуэ мэхъу.

ЕтIуанэр – дунейр «цIыкIу зэрыхъум», цивилизацэхэр зэрызэхэшыпсыхьым, лъэпкъышхуэхэм я щэнхабзэм, иджырей бэзэр псэукIэм лъэпкъ цIыкIухэм я щхьы, я фащи яфIигъэкIуэдынкIэ шынагъуэ зэрыщыIэм тегузэвыхьхэрщ. И «псэр щIэгумэщI» и хэку дахэм кыыщыхъу-кыыщыщIэхэм «гухэ ящIауэ» щилъагъукIэ, Налэ Заур и «Кьэбэрдей» усэм хэт лирическэ лыхъужьыр кызыэщIокIуэ: «Тхьэм игъэмахуэу шыта лъэпкъыр / ИрашэлIащ щыхупIэ нэпкъым. / Яшхыжыр нобэ бэлэрыгъыр – / Ар срикъункъэ сэ гурыгъуу!».

Адыгэ усыгъэр иужьрей илъэсипщIитIым, кьэралым и политикэ гъэпсыкIэр, и экономикэ лъабжьэхэр нэхъ зэтеувэжыху, мы Йуэху

еплъыкIитIым я кум дэгауэ жыпIэ хъунущ. Оптимизмэмрэ пессимизмэмрэ я зэпIэщIэ гъунапкъитIыр гъэнщIащ усэм и купщIэр, и зэхэлъыкIэр, и теплъэр, макъамэ щIэтыр егъэфIэкIуэным хуэунэтIа къалъыхуэныгъэхэмрэ гъэунэхуныгъэхэмкIэ. Абы, япэхэми хуэдэу, зэманым пэджэж, лъэпкъым, цIыхум къадекIуэкI фIыгъуэхэр зыгъэнэхъыщхьэ, усакIуэпсэ тепыIэншэм къыпкърыкI гурыщIэ псалъэ хэлэтыкIахэмкIэ псыхьа усэхэр щытепщэщ. Лъэпкъ литературэм и лъагапIэщIэщ иужьрей илъэхэм дунейм къытехьа усэ тхылъхэр. ЦIыху щхьэхуитым, лирикэ хуитым я щапхъэщ КIыщокъуэ А. и «Щхьэ-лыкъуэ», Тхьэгъэзит З. и «УзэщIакIуэ», Налэ З. и «Урыху Iубыгъуэ», Бештокъуэ Хь. и «Дуней телъыджэ», IутIыж Б. и «Тхыгъэ кыыхэхэхэр. Усэхэр», Къэжэр Хь. и «Усыгъэхэр», Къагъырмэс Б. и «Тхыгъэ кыыхэхэхэр», Елгъэр К. и «Тхыгъэ кыыхэхэхэр. Усэхэр», Ацкъан Р. и «Гупсэхугъуэ», Бицу А. и «Псэм и дуней», Уэрэзей А. и «Йуашхьэжъ», «Кхъужьей къудамэ», Къэжэр П. и «Гупсысэр – псалъэкIэ», Балъкъэр Ф. и «Тхыгъэ кыыхэхэхэр», Сонэ А. и «Iэгу махуэ-IэщI жэщ», Мыкъуэжъ А. и «Лъэхъэнэ», «Къэрэгъул бжыхь», Иуан Б. и «Тхыгъэ кыыхэхэхэр», Къуэдзокъуэ Хь. и «МыкIыж уIэгъэ» сборникхэр, нэгъуэщIхэри.

Лъэпкъ усакIуэхэм къалэт темэхэмрэ зэфIах Iуэхугъуэхэмрэ я закъуэкъым зызыхуэжар. Я мурадхэр зэрызрагъэхуылIэ художественнэ Iэмалхэри ирагъэфIэкIуаш. Иджырей адыгэ усыгъэм IэкIуэлъахуэу къегъэIурыщIэ дунейпсо литературэм и усэ гъэпсыкIэ нэхъ хэлэтыкIауэ къалъытэхэри. Нэхъапэхэм урыс, къухъэпIэ классикэ литературэхэмкIэ нэхъ еплъэкIыу щыта ди усакIуэхэм я IэдакъэщIэкIхэм щIэщыгъуагъ зэрыщIалъхьэну хэкIыпIэхэр иджы къыщалъыхуэу къуэкIыпIэ художественнэ дуней къулейми, псом хуэмыдэу хэхэс адыгэхэр зыдэпсэу лъэпкъхэм я литературэхэм. КъуэкIыпIэ классикэ усыгъэм и метрикэри, рифмэри, ритмикэри, апхуэдэу къэжэр, хъэрып, тырку усэхэм щытепщэ хабзэ анафорэри, аллитерацэри, къытезыгъэзэж псалъэр е фразеологиеу зэхэжыхьыжа псалъэ зэпхэхэр усэм темэ нэхъыщхьэ зэрыхуэхъужри гъэщIэгъуэну къагъэсэбэп адыгэ усакIуэхэм. Зы Iуэхугъуэ хэхам теухуа усэхэу стопа зыбжанэ фIэкIа мыхъухэм (бейтхэм) къыщыщIэдзауэ сатыр куэдэу зэхэтхэм (газелхэм, касыдэхэм) нэсу Налэ З., Иуан Б., Къагъырмэс Б., Бицу А., Мыкъуэжъ А., Къэжэр Хь., Тхьэзэплъ Хь. сымэ, нэгъуэщIхэми я Iэдакъэ къыщIэкIахэр лъэпкъ Iушыгъэхэмрэ дуней еплъыкIэ хэхамкIэ гъэнщIащ.

Къэбэрдей усыгъэм лъэ быдэкIэ щыуву жыпIэ хъунущ прозэу тха усэхэри. НэхъапэIуэкIэ мы жанр лIэужьыгъуэр усакIуэ зырызхэм фIэкIа (Къэжэр Хь., Сокъур М.) къамыгъэсэбэпу щытамэ, иджы абы хуэлэижхэм я сатырым хэтщ Хьэх С., Ацкъан Р., Лыкъуэжъ Н., Къаныкъуэ А., ПщыукI Л. сымэ, нэгъуэщIхэри. Лъэпкъ усыгъэм и лIэужьыгъуэщIэу къэплъытэ хъунущ, ауан щабэ зыщIэлъ, ауэ гъэсэнныгъэ-ущииныгъэ къару ин къызыпкърыкI, прозэу тха усэхэу Хьэх Сэфарбий («Си хъурегькIэ»), Къагъырмэс Борис («Тхыгъэ кIэщIхэр»), Къэжэр Хьэмид («Прозэу тха усэхэр»), Лыкъуэжъ Нелли («Щхьыщхь

макъ» сборником ихуа языныкъуэ тхыгъэхэр), Къаныкъуэ Агнессэ («Си лгъэхъэнэгъухэмрэ сэрэ» циклым хыхъэхэр) сымэ иужь зэманым къытрагъэдзахэр.

Усыгъэм игъуэта зыужыныгъэр къызэралгытэ пщальгъэхэм ящыщ зыщ лиро-эпическэ жанрым абы щибуд увыпIэри. Тематикэ убгъуа зиIэ, лгъапкъым и блэкIамрэ и нобэмрэ художественнэу къэзыгъэ-лгъэгъуэж поэмэхэр иджырей къэбэрдей литературэм и фIыпIэу убж хъунуш. КъиIэт Iуэхугъуэхэм ятешIыхъауэ, адыгэ поэмэм зиужыащ унэтIыныгъэ зыжанэм тету, ауэ нэхъыщхъэу щы къыхэбгъэщхъэхукI хъуну къыщIэкIынуш. Ахэр – тхыдэ, IуэрыIуатэ лгъабжэ зиIэхэмрэ иджырей лгъэхъэнэм теухуахэмрэщ. Мыбдежым къыщыхэгъэщын хуейщ лгъапкъым, лгъахэм я блэкIар зи лгъабжэ тхыгъэхэм я ухуэкIэкIи, я хъэтIкIи IуэрыIуатэм ижь къащIихуу зэрыщытыр. Езы тхыдэ поэмэм и мыхъэнэри убгъуащ. Абы къызэщIеубыдэ тхыдэ къэхъу-къащIэ гуэрым теухуахэри, тхыдэ-IуэрыIуатэ лгъабжэ зиIэхэри.

Иджырей ди псэукIэм, ди къэкIуэным теухуа поэмэхэм я гъэпсыкIэри нэхъ пкъыфIэ, ящIэлъ гупсысэри нэхъ куу хъуащ, лиризмэмрэ психологизмэмрэ ебэкIыу щытыным усакIуэхэр зэрыхушIэкъум ахэр нэхъ шэщIаи дахи ящIащ. Мы зи гугъу тшIы лIэужыгъуэхэм – тхыдэ, тхыдэ-миф, иджырей тематикэ зиIэхэм – я щапхъэу къэпхъ хъунуш лгъапкъ литературэм и хэлъхъэныгъэ щхъэпэхэу Бештокъуэ Хь. и «Мывэ лгъэхъэнэ», Сонэ А. и «Къуалэбзу джэгуакIуэхэр», Бемырзэ М. и «Iэдииху», Бэлагы Л. и «Сэтэней», «Гуащэнэ», Куэцэ-ХьэIупщы Л. и «ЩIыхубз насып» лиро-эпическэ тхыгъэшхуэхэр, Къагъырмаэс Б., Балъкъэр Ф., Ацкъан Р., Уэрэзей А. сымэ я поэмэхэр.

Нэхъ узыгъэгугъуэу къэбэрдей литературэм иужь илгъэсхэм къы-хэхъуахэм ящыщ сабийхэм яхуэгъэза тхыгъэхэр нэхъыби нэхъыфIи зэрыхъуар. НыбжыщIэхэм уахуэтхэныр къалэн лгъапIэщ икIи жэуап-лыныгъэшхуэ зыпылщ, сыт щхъэкIэ жыпIэмэ сабий ныбжыым итуш абыхэм псалгъэм и IэфIри, и дахагъри щызыхашIэр. ЩыщIыкIуам тхылгъым димыхъэхам, ин хъуа нэужыи ар къиштэгъынукъым. Тхыгъэ губзыгъэхэм къыщIэхъукI ныбжыщIэр псэкIэ къулейщ, дуней и пIалгъэ ищIэу, гъащIэм и IэфIыр зыхищIэу къотэдж. Апхуэдэ гъэсэ-ныгъэ къалэн гугъу, ауэ лгъапIэ ягъэзащIэ адыгэ тхакIуэ, усакIуэ па-жэхэми, нэхъ щIалэIуэхэми яйуэ иужь зэманым къыдэкIа мыпхуэдэ тхылгъхэм: «Сабий щэнгъасэ», «Зэшыхъухэм теухуа псысэхэр» (Нало З.), «Дадэкъуапэ» (Хьэх С.), «Псей цIыкIу», «Моцэрэ Боцэрэ» (Що-джэн Л.), «Ужыэ тIасхъэщIэх», «Ужыэмрэ блэмрэ» (Джэдгъэф Хь.), «Таурыхъхэр» (Дудар Хь.), «Тхыгъэ къыхэхэхэр», «ГъуэгурыкIуэ» (КIуантIэ I.), «ЩыIащ-псэуащ...» (Даур З.), «Тхыгъэлэдж», «Жы-рытэдж» (Хьэту П.), «Уэшх нэужыым», «Дыгъэ нэкIу» (Тау Н.), «Пшэ хужь цIыкIу» (Хьэщыкъуей О.), «Iэбэдзыуэ» (ПхытIыкI Ю.), «ФохэкIуэ» (Иуан Б.), «Гъуэгу дамыгъэхэр» (ХьэцIыкIу Хь.), «Мы-щэжыкъуэ» (Къагъырмаэс Б.), «Жэм пыджэрей» (Гъубжокъуэ Л.), «ЗэIушIэ гъэщIэгъуэн» (Брай А.), нэгъуэщIэхэри.

Адыгэ лъэпкъ литературэм (къэбэрдейри, адыгейри, шэрджэс-ри хэту), зэрыщыту лъэпкъ щэнхабзэм дежкIэ мыхьэнэшхуэ иIэщ хэхэс адыгэхэм яхъума, къагъэщIа художественнэ лъапIэныгъэхэм хэкужьым къагъээзжу зэрыхуежьам. Къыхэгъэщын хуейщ хэхэс адыгэ тхакIуэ куэдым я художественнэ дунейр нобэр къыздэсым хамэбзэхэмкIэ (хьэрыпыбзэ, тыркубзэ, инджылызыбзэ, н.) къаIуатэу зэрыщытыр, адыгэбзэкIэ тхэхэр иужь зэманым нэхьыбэу къахэкI хъуами. Ди лъэпкъэгъухэм я тхыгъэ нэхьыфIхэр зэдзэкIауэ абы-хэм хэкужьым исхэр щыгъуазэ щIыным хуэунэтIауэ лэжыгъэшхуэ щокIуэкI Къэбэрдейми, Адыгейми, Шэрджэсми. Абыхэм я фIыгъэкIэ иужь ильэсхэм Налшыкрэ Мейкъуапэрэ къыщыдэкIаш Къандур Мухьэдин и «Кавказ» трилогиер (зэыздзэкIар Къэрмокъуэ Хь.), Къу-мыкъу Мамдухь и «Сыт жиIэр псынэ цIыкIум» рассказ сборникыр, ди лъэпкъэгъу тхакIуэхуэ Аиссе, Хьалиде Эдип, Омер Сейфеддин, Мыхьмуд Теймур сымэ, н. я рассказ нэхьыфIхэри щызэхуэхьэса «ЩIэин» тхылъыр (зыгъэхьэзырар ХьэфIыцIэ М., Къэрмокъуэ Хь.), я лъэпкъым теухуауэ Мыдхьэт Ахьмэд, Омер Сейфеддин, Четин Онер, Муса Уйсал, Осман Челик, Кубэ Шэбан, Инэмыкъуэ Мулид, Тхьэгъэзит Рафикь сымэ, нэгъуэщIхэми я тхыгъэхэр щызэхуэхьэса «Хэхэс дуней» сборникыр, Iэпщакъэ Зэхърэ и «Сосрыкъуэ и кIуэдыкIар» романыр (зэыздзэкIар Къалмыкъ А.), Адыгейм и щIэныгъэрылажьэхуэ Темыр Р., Унэрокъуэ Р. сымэ хэхэс адыгэхэм я деж щызэхуэхьэсы-жа IуэрыIуатэ къулейр. Мы Iуэхум епхаш тхыгъэхэр зэдзэкIын лэ-жыгъэ мытыншри. ЗэдзэкIакIуэ IэщIагъэм хуеджауэ ар мыIейуэ къэзыгъэIурыщIэфхэр (п.п., Мэрэмкъул Л., Альхьэс С., н.) щыIэми, хэхауэ абы ирилажьэ дызэримыIэм Iуэхур гугъу ещI. Нобэ мы IэнатIэр хуэныкъуэщ тыркубзэкIэ, хьэрыпыбзэкIэ, инджылызыбзэкIэ тхэхэр адыгэбзэм къызыгъээзгъэфыну IэщIагъэлIхэм.

Лъэпкъ литературэм и ехьулэныгъэхэм, абы къыщыхъу зэхъуэ-кIыныгъэхэм нэгъуэщIхэр щыгъуазэ щIынымкIэ къалэн нэхьыбэ зыгъэзашIэр литературэдж щIэныгъэрщ. Нобэ дэ диIэщ лъэпкъ ли-тературэм и жанрхэр, художественнэ Iэмалхэм я къэгъэсэбэпыкIэхэр, IуэрыIуатэмрэ литературэмрэ я зэхушытыкIэхэр, адыгэ литературэхэр (адыгей, къэбэрдей, шэрджэс, хэхэс адыгэ) зэышалIэ къуэпсхэр зы-гъэбелджылы, абыхэм хамэ литературэ къулейхэм яжь къазэрышIихур дэзыгъэлъагъуж щIэныгъэ лэжыгъэ купщIафIэхэр. Дызытепсэлъыхь лъэхъэнэм абыхэм къахэхъуаш къэбэрдей литературэм къыкIуа гъуэ-гуанэм щIауэ уризыгъэплъэж, абы и гъунапкъэхэм зезыгъэубгъу лэ-жыгъэшхуэ зыбжанэ. Абыхэм ящыщI Гуманитар къэхутэныгъэ ин-ститутым томищ хъуэу къыдигъэкIа «Адыгэ литературэм и тхыдэ» лэжыгъэшхуэр, ХьэкIуашэ А. и щIэныгъэ-къэхутэныгъэ, критикэ лэжыгъэхэр щызэхуэхьэса «Тхыгъэ къыхэхэхэр», «ЩоджэнцIыкIу Алий и гъашIэмрэ и творчествэмрэ» тхылъхэр, Тхьэгъэзит Ю. и «Адыгэхэм я художественнэ зэхэщIыкIым зэрызиуэщIар», Налл З. и «Бахьсэн щэнхабзэ центрым и адэбиат», Гъут I. и «Псалъэмрэ щэн-хабзэхэмрэ», БакIуу Хь. и «Адыгэ усыгъэм хэлъ лъэпкъ нэщэнэхэм-

рэ усақІуэм и дуней еплъыкІэ щхьэхуэмрэ», «ІутІыж Борис: тхакІуэ, усақІуэ, драматург», ЩоджэнцІыкІу Н. и «Тхыгъэм и лабиринтхэр», Къэрмокъуэ Хь. и «ГъащІэм и плъыфэхэр», Къэжэр Хь. и «Тхыгъэ кыхэхэхэр», нэгъуэщІхэри.

Мы обзор кІэщІым, дауи, кызызэщІиубыдакъым лъэкъ литературэм и лІэщІыгъуэ гъуэгуанэм кышщыхъуа Іуэхугъуэ псори. Мыр иджырей лъэкъ литературэм и щытыкІэм ухэзыгъэгъуазэ къудейуэ аращ. Апхуэдэу щытми, мы къэдгъэлъэгъуа щапхьэхэмкІи пхужыІэнуш адыгэ литературэр и пІэм зэримытыр, абы зэхъуэкІыныгъэ щхьэпэхэр зэрыщекІуэкІыр. Нэхъ иныжщ абы кыпэщыт къалэнхэри. Псом япэу ар щытын хуейщ пэжымрэ захуагъэмрэ я ІэщакІуэу, лъэкъым кыдекІуэкІ хабзэфІхэм, нэгъуэщІ лъапІэныгъэхэм я хъумакІуэу. Иджырей тхылъеджэр хуэныкъуэщ дахагъэр щытепщэ, залымыгъэм гъуэгу щимыгъуэт, цІыхупсэм кышщхьэщыхъэ шынагъуэхэм япэщІэувэ литературэщІэ. А къалэн щхьэпэхэм зэрыпэлъэщын къаруи зэфІэкІи иІэщ абы: тхыдэ дахэ, нэхъыж Іуш, щІэблэ Іумахуэ, «Іуащхьэмахуэ» журналым хуэдэ ныбжьэгъуфІ.

ТІЫМЫЖЬ Хьэмышцэ,
филологие щІэныгъэхэмкІэ доктор,
профессор

ТхакIуэ, щIэныгъэлI Нало Заур кызыралъхурэ илгъэ 95-рэ ирокъу

АДЫГЭЛI ЩЭДЖАЩЭ

Нало Заур Лэскэн районым хыхъэ Хьэтуей къуажэм 1928 гъэм июлым и 15-м кыщальхуащ. Илгъэ 14 ныбжьым иту абы колхозым лэжьэн щыщIидзащ. 1952 гъэм, Къэбэрдей къэрал пединститутыр къиуха нэужь, зэфIэкI зиIэ щIалэшIэр ирагъэблэгъащ адыгэбзэм-рэ литературэмкIэ кафедрэм. 1954 гъэм кыщыщIидзэри, 2008 гъэ хъуху Нало Заур щылэжьащ Гуманитар къэхутэныгъэхэмкIэ институтым, 1979-1987 гъэхэм IуэрыIуатэмрэ литературэмкIэ и къу-дамэм и унафэщIу щытащ. Лъэкъ литературэм хэлъхъэныгъэ нэс зэрыхуищIам кыпэкIуэу, Налом кыфIащащ «Къэбэрдей-Балъкъэ-рым и цIыхубэ тхакIуэ» цIэ лъапIэр.

Налом ди къэралым, нэгъуэщI щIыпIэхэм щекIуэкIа конференц-хэм, зэIущIэхэм щицIа докладхэр, и щIэныгъэ, литературэ-критикэ, публицистикэ тхыгъэхэр 200-м щIегъу. Абыхэм яхэтщ адыгэ фило-логиэмрэ щэнхабзэм и тхыдэмрэ ехъэлIа монографиеу, тхыгъэхэр щызэхуэхъэса тхылъу блы. Апхуэдэу Налом и унафэм щIэгъу дунейм кытехъащ «Къэбэрдей литературэм и тхыдэм теухуа очерк-хэр», «Къэзанокъуэ Жэбагъы теухуа хыбархэр». Абыхэм къадэкIуэу щIэныгъэлIым игъэхъэзыращ икIи кыдигъэкIащ «Бахъсэн щэн-хабзэ узэщIакIуэхэм я щэнгъасэ» (1991), «КIуащ БетIал. Тхыгъэ-хэр» (1991), «Елбэд Хъэсэн» (1991), «Нало Жансэхъу и литературэ щIэинхэр» (2004), «Къылышбий Исмэхыл. МафIэм имыса усэхэр» (2009) тхылъхэр, нэгъуэщIхэри.

Нало Зауррэ КъардэнгъушI Зырамыкурэ къыдагъэкIащ «Къэбэрдей поэзием и антологией» (1957), Заур зэхуихъесащ, зэригъээзхуащ икIи зэхилъхъащ «Ипэрей адыгэбзэ литературэм и антологией» (2010), «Институт джегуако» тхылъхэр (2011). Ар яхэтащ IуэрыIуатэр зэхуахъэсыжу адыгэ щIыналъэхэм щылэжъа щIэныгъэлI гупхэм, икIи цIыхубэм къадэгъуэгурыкIуэ IуэрыIуатэ хъыбар куэд итхыжаш. Иджы ахэр Гуманитар къэхутэныгъэхэмкIэ институтым и щIэныгъэ архивым и гъэтIылъыгъэ лъапIэщ. Налом къэбэрдей сабий литературэм и антологией къыдэгъэкIыным, адыгэ таурыхъхэр литературэ пщалъэм къыгъээзгъэным, дунейм щыпсэу лъэпкъхэм я таурыхъ нэхъыфIхэр зэдзэкIыным ехьэлIауэ зэфIигъэкIам и мыхъэнэр зыхуэдизыр къыпхуэлъытэнукъым.

Нало Заур и лэжыгъэхэм уагъэлъагъу ар IэщIагъэм куууэ хэзыщIыкI, куэдым щыгъуазэ щIэныгъэлIым зэриIэдакъэщIэкIыр. Абы IуэрыIуатэм, цIыхубэ гъуазджэм, мифологиём, тхыдэм, литературэм триухуа тхылъхэр иджырей кавказ щIэныгъэм и лъагапIэхэм ящыщ. Абыхэм Налор щIэныгъэлI цIэрыIуэ дыдэхэм хабжэ ящIащ.

Лъэпкъ щэнхабзэм дежкIэ и мыхъэнэр нэхъ цIыкIукъым Налом и литературэ лэжыгъэми. Абы и новеллэхэмрэ и усэхэмрэ адыгэ литературэм и классикэм щыщ хъуащ. Ахэр адыгэхэм я тхыбзэ гъуазджэм и щапхъэу къалъытэу школхэм, еджапIэ нэхъыщхъэхэм щадж. ТхакIуэм къыгъэщIа образхэм философии купщIэ ин яIэщ, и бзэр адыгэбзэм и фIыпIэщ.

ЩIэныгъэ ин зыбгъэдэлъа лIы щэджащэм IуэрыIуатэм, литературэм телэжъэн щIэбли игъэсащ. Ар лъэпкъ IуэрыIуатэр зэрыджын хуей щIыкIэм и лъабжъэр зыгъэтIылъа цIыхуш.

Нало Заур гулъытэшхуэ хуищIырт егъэджэныгъэмрэ гъэсэныгъэмрэ епха Iуэхухэм, курыт еджапIэхэмрэ еджапIэ ищхъэхэмрэ зэрыщрагъэджэн хуей щIыкIэм теухуа тхыгъэ куэди и Iэдакъэм къыщIэкIащ. Абы апхуэдэу зэхилъхъащ зи школ кIуэгъуэ мыхъуа, пэщIэдзэ, курыт классхэм щIэс сабийхэм яджын IуэрыIуатэ, литературэ тхыгъэхэр щызэхуэхъэса тхылъхэр.

Нало Заур зи хэкумрэ зи лъэпкъымрэ, нэгъуэщI лъэпкъхэри фIыуэ зылъагъу цIыхут. Абы зыхищIэрт лъэпкъыбзэхэмрэ щэнхабзэхэмрэ я Iуэху зыхуэкIуэнымкIэ, щалъхуа республикэм зиужынымкIэ жэуаплыныгъэ и пщэ зэрыдэлъыр. Къэралым и Iуэху зэблэкIыгъуэ хъуа 1990 гъэм и пэщIэдзэм, КъБР-м и Совет Нэхъыщхъэм и цIыхубэ депутату щыщытам, ар къэуващ адыгэхэм я бзэмрэ щэнхабзэ щIэинымрэ хъумэным нахуэу къыщхъэщыжахэм ящыщ, «Адыгэ Хасэ» жылагъуэ эщIэхъееныгъэм и къызэгъэпэщакIуэ икIи и япэ унафэщI хъуащ, Дунейпсо Адыгэ Хасэр зэхэзышахэм яхэтащ. Интеллигент нэсу, ерыщагъ хэлъу пэжымрэ зауагъэмрэ щIэбэну, и лъэпкъым и сэбэп зыхэлъхэм лIыгъэ къыгъэлъагъуэу хуэлажъэу сыт щыгъуи псэуащ.

И гъащIэм и иужьрей махуэр къэсыху Нало Заур мыувыIэу лэжъащ. Абы мурадхэр, гупсысэщIэхэр и куэдт. Ар лэжыгъэкIэ жьдэрагъ мыкIуэщI, хьэл-щэн дахэрэ нэмысрэ зыхэлъ цIыхут, егъэджакIуэм фIы и лъэныкъуэкIэ ехьэлIа псом и щапхъэу.

ИСТЭПАН Залинэ

ЕЗЫР УАРДЭТ, И IЭУЖЬХЭРИ АПХУЭДЭТ

Нало Заур ящышт нэхъыбэ дыдэ кыызэхъулIэну, и щхъэри, и лъэпкъри лъапIэныгъэшхуэкIэ дунейм тезыгъэIуэфыну Тхъэм кyiузэду щIым кытригъэхъа закъуэтIакъуэхэм. Пэжыр жытIэмэ, абы къехъулIари хузэфIэкIари мащIэкъым, дэ ар нэгъасауэ нобэ кыдгурымыIуэми. Зэлэбым псэ хелъхъэ зэрыжалэу, Заур сыт хуэдэ Iуэху и ужь имыхъами, умыгъэщIэгъуэн плъэмыкIыну екIуу, гугъэпсэхуу, нэгъасауэ, шапхъэу бгъэлъагъуэ хъун хуэдэу ищIэу шытащ – усэ зэхилъхъэми, рассказ итхми, щIэныгъэ Iуэху игъэзащIэми. Ар емызэшъж лэжъакуэшхуэу зэрыщытым нэмыщI, икIи Тхъэм кыхилъхъауэ Iзагъышхуэ зыбгъэдэлъ цIыхут. Сэ къэзгъэщIам къриубыдэу лIы цIэрыIуэхэуи, дэ тщыщ дэтхэнэми хуэдэ цIыху кызыэрыгуэкIыуи Iэджэм сахуэзащ, Iэджэхэри згъэунэхуащи, псэ кыыхэзылъхъам и тыгъэ лъапIэр пщIэншэ зэрымыхъуным Заур нэхърэ нэхъ ерыщу хуэлэжъа куэд слъэгъуакъым. АрщхъэкIэ, Тхъэм пщэрылъ кыхуищIа псори зыгъээщIэфари бегъымбархэм яхуэдэ зырызыххэращ. Мыдрей кызыэрыгуэкI цIыху цIыкIу жыхуалэхэм яхэтщ нэхъыбэлэу кыызэхъулIаи, нэхъ мащIэ кыызэхъулIаи, зыри кызыэмыхъулIэххай. Нало Заур, дауи, бегъымбартэкъым. ИтIани апхуэдэ пщалъэкIэ укIэлъыплъыжмэ, ар япэу жыхуэсIахэм ехъэхуэу жытIэмэ, дыщыуэну кысфIэщIыркъым.

Нобэ а лIыфIым и гъащIэмрэ и Iэужьхэмрэ щыгъуазэ дэтхэнэми ещIэ абы зылI хуэщIэнкIэ уфIэтелъыджэ хъун хуэдиз зэрилэжъыфар, илэжъа псори кызыыхэкIа лъэпкъым и щIыхъымрэ и нэмысымрэ нэхъ лъагэу уззыгъэлъагъухэм зэращыщыр. ИкIи абы ущыгъуазэу, нэхъыбэж щхъэ къемыхъулIарэ жыпIэнри щыуагъэщ, нэхъ тэмэмыр – апхуэдиз дауэ хузэфIэкIа, жыпIэнращ. Заур и гъащIэмрэ и гуащIэмрэ нэхъыфIу кыдгурыIуэну кысфIошI, абы хузэфIэкIахэр кызыыхилэжъыкIа и лъэхъэнэм зэ дриплэжмэ.

Апхуэдэм деж япэу зэплъыпхъэу си гугъэр а лIы уардэр кызыыхэкIа лIакъуэмрэ унагъуэмрэщ. Ар 1928 гъэм дунейм кыщытехъам щыгъуэ Налохэ, зэрыжыпIэнуращи, я хъэмтетыгъуэт. Ахэр лъэпкъ узыншэт, лэжъакуэшхуэхэр куэду къахэкIырт, я гуащIэмрэ я лIыгъэмрэ елтытыжа цIыхугъи яхэлъыжт. Граждан зауэм щыгъуи пэжыр зыдалъагъуу шыта большевикхэм я Дзэ плъыжкыым и телъхъэу зэуахэти, властыщIэ къэунэхуам кыхилъхъэ сыт хуэдэ Iуэхури Нало зэкъуэшхэм жыджэру даIыгът. Абы и щхъэжращи, къулыкъу къалъысми, ахэр абы щхъэуназэ ищIыртэкъым, пэжкIэ Iуэхум пэрыту, лей зылъысым и телъхъэу шытауэщ тхыгъэуи хъыбаруи къэнахэм къазэрыхэщыжыр. Апхуэдэу, хэкум зи цIэр фIыкIэ щаIуатэхэм ящышт партизан гупзешэ Нало Жамырзэ, совет-парт лэжъакуэ цIэрыIуэ Нало Шупагуэ, тхакIуэ, щIэныгъэрылажъэ, Къэбэрдей-Балъкъэрым и ТхакIуэхэм я союзыр кызызэгъэпэща икIи абы и япэ тхъэмадэу шыта Нало Жансэхъу сымэ. КIэщIу жыпIэмэ, зэрыгушхуэн-

рэ зыкьуэгүшхукIынрэ и мащIэтэкьым Заур и кьэхьугьуэм щыгьуэ. Апхуэдэхэм кьахэтэджыкIа щIалэри гушхуэнтэкьэ, япэ итхэм я лъэужьым теувэнми хуэхьуэпсэнтэкьэ. Щапхьэхэри и нэрылгагьут, езыми Тхьэм кьыхилтьхьауэ гуащIэшхуэри, гукьыдэжри, акьыл жанри хэлъыжт.

АрщхьэкIэ, зэманыр арат зэрыщытри, кьэралым тепщэныгьэр щызыIэрызыгьэхьахэм ягу ирихьыртэкьым Налохэ хуэдэу псэ кьабзэ зиIэхэр, нэр ирищIу пэжыр жызыIэфхэр. Ахэр зыхуейр, я щхьэкIэ мыгупсысэжу, кьыхуащI унафэр фIыми Iейми ягьээзщIэну хьэзырхэрат. Езыхэм нэхьрэ нэхь Iээхэр, я щыуагьэ-гьуэщагьэхэр кьыщIэзыгьэщхэр я бийт, апхуэдэхэр зыгуэркIэ щхьэпэнуи, кьэралыр абыхэм хуэныкьуэнуи ягу кьэкIыххэртэкьым.

Арати, хуэм-хуэмурэ, ижьу щытам сэмэгуу, сэмэгум ижьу зыкьызэридзэкIри, цIыхубэм я щхьэхуитыныгьэм псэ хьэлэлкIэ хуэIэщакIуэу щыта Налохэ а цIыхубэ дыдэм я бийуэ кьыщIрагьэдзщ, «лъэпкьым и бийр» дзыуэ кьыфIащыжри, зым и ужьым адреир иту хэт хьэпсым ирадзаш, хэт Сыбыр яхуащ, хэти «революцэм и хабзэм тегу» яукIри, и хьэдэри щIавэжащ. Лажьы-хьати зимыIэу яукIахэм яхэхуащ уи Жамырзэри, Шупагуэри, ямылейуэ тхакIуэшхуэ хьуну зыкьызэкьуэзыхауэ щыта Жансэхьури. Абыхэм кьакIэлъыкIуэу, Налохэ зэращыщ закьуэм щхьэкIэ Заур и кьуэш нэхьыжь Уэлии дапхьуэтри, псэууэ кьелым нэхьрэ щыкIуэдыр здэнэхьыбэ Магадан жьыжэм яхуащ. И адэ Мыхьэмэт мэкьумэшыщIэ-лэжьакIуэжьри яубыдщ, Сыбыр яшэри, абыи кьыгьээзжыххакьым, уэхбзэхьу гьэрэщым икIуэдащ. Налохэ я лъапсэм псы ирамыгьэжыхьыжыпами, лъэпкь дахэм щыщу зи щхьэ кьэзыIэтыфын щIагьуэ кьагьэнакьым. А кьэнахэми илъэс куэдкIэ нэпкьыжьэу ятелъащ «лъэпкьым и бий унагьуэм кьыхэкIа» цIэ жагьуэр. Ар птелъмэ, пщIэуэ кьыпхуащIыну хьэм и пщIэт, уи натIэр лэжьыгьэм и нэхь хьэлъэрат, зы Iэмал гьуэр щыIэу гьуэгу кьыуатынутэкьым – урагьэдженутэкьым, лэжьапIэ тэмэм кьудей уагьэувынутэкьым, сыт хуэдэу псэемыблэжу кьэралым ухуэмылажьэми, уи цIэр фIыкIэ ираIуэнутэкьым, узытрамыгьэплъэххэну парт-кьэрал кьулыкьухэрат.

Сэ Заур илъэс плIыщI нэблагьэкIэ сыдэлэжьащ, дызэгурыIуэу, сыткIи и дзыхь кьызыгьэзу, тхылгхэри зэдэттхьу, езым итхэхэм я редактору сигьэуу. Ауэ псалгэ зырыз кьыфIыдиху мыхьумэ, ар гьащIэм зыхидза бэлыхьхэм иритхьэусыхэу зэи зэхэсхакьым. НэгьуэщI зыгуэрхэми апхуэдэ зэхригьэхуэ кьыщIэкIынукуьым. ИтIанэми, апхуэдиз зэманым кьриубыдэу псалгэ зырызурэ нэхь мыхьуми кьыжьэдэлъэтахэр зэпыбгьэувэжмэ, кьыбгурымыIуэнкIэ Iэмал иIэкьым а лIы телъыджэм и сабиигьуэм щегьэжьауэ балигь хьууэ зэманми зихьуэжыху и псэм бэлыхьу телъар зыхуэдиизыр. Ар школым кьыщIэкIыу, зэрыжаIэщи, и Iэпкьльэпкь зэрымыубыдауэ, кIыщым гьукIэгьэсэнэу щIэувэн хуей хьуащ. Зыкьомрэ абы щылэжьауэ, курыт еджапIэм яфIигьээзжащ икIи школыр щытхьу пылгу кьииухри, Налшык дэт пединститутым еджакIуэ кьафIэкIуащ.

Ар щымыгъуазэхэм фIэщ ящыщIыгъуейщ, ауэ а лъэхъэнэм тын-шу щытакъым «лъэпкъым и бий унагъуэ» укъыхэкIауэ а дзыр птельмэ, щIэныгъэ нэхъыщхъэ зэбгъэгъуэтыныр. Ар зыгъэунэхуар Заур и закъуэкъым. Апхуэдэу, иужькIэ усакIуэшхуэ хъуа KIуащ БетIал еджапIэм щыщIэса 30 гъэхэм щыгъуэ и щхъэр ирагъэужэгъуауэ щытащ, комсомолым хадз-хагъэхэжужу, зэхэзехуэн ящIу, еджапIэми щIадзыжынкIэ шынагъуэшхуэ телъу и дунейр ирагъэхъу. Абы и щхъэусыгъуэр сыт жыпIэмэ, KIуащым и адэм революцэм ипэкIэ зы лавкэ цIыкIу зэриIыгъарат: абы нэхъ хэмылъу, «буржуазие элемент» хъуащ, лажъэ зымыIэ езыри и къуэри. Хэку зауэшхуэм и ужь зэману 40-50 гъэхэми апхуэдащ зыкъомрэ. Зэкъым, тIэукъым Заур и къуажэ Хъэтуей къыкIыурэ пединститутым тхыгъэ къызэрыкIуар, «лъэпкъым и бийм» и бын къэрал мылкъукIэ щIеджэн щыIэкъым, Налохэ лъэпкъым и бий зэфэзэщ, жиIэу иту. Ахэри и фэ дигъэхуащ Нало Заур, цIыхум закърымыгъащIэу. Апхуэдэ вакъэ зэвым итт езым нэхърэ нэхъыжъ, Хэку зауэшхуэм лIыхъужьу хэту орденыбгъэу къэзыгъээжа Нало Ахъмэдхъани. Ауэ тIури «тху» защIэкIэ еджэрт, тIуми ядэбгъуэн къыпхуэгъуэтынутэкъыми, зыгуэрхэм яфIэмыфIми, щIэныгъэ зрагъэгъуэтащ.

Абы нэмышцI, сыт хуэдэ зэман бзаджэми цIыхугъэр зымыгъэкIуэда гуэрхэр щымыIэу къэхъуркъым. А лъэхъэнэм адыгэбзэ кафедрэм и тхъэмадэу щыта АбытIэ Мухъэб и фIыщIэу Заур къылъытэрт езыри Ахъмэдхъани еджэн къауха нэужь егъэджакIуэу институтым къызэрыщIанар. Ар, езы Мухъэб зэрыжиIэжу щытамкIэ, адыгэлI пэжу зэгуэр къыхушцIэкIа, репрессие мафIэм хейуэ хисхъа Нало Шупагуэ и фэеплът: мис аращ, лIыфIым и щхъэр хилъхъами, и фIыщIэр и лIэужьхэм къахуэшхъэпэжащ.

ИтIани, дунейм сыт хуэдэу зымыхъуэжами, а тIури лэжьакIуэегъэджакIуэ къызэрыгуэкIым фIагъэкIакъым, IэзагъкIэ абыхэм къапэхъун куэд ди республикэми Кавказ Ищхъэрэми имысарэ пэт. Гум тегъэхуэгъуафIэкъым ар – уи акъылыр зэлүбзрэ псори къыбгурыIуэу, лажы уимыIэу, ауэ урагъэкIуэтэкI зэпытрэ уи IэпхъуамбэжьакIэ имыуасэхэр драгъэкIуэтейуэ, уи зэхэщIыкIым и зы плIанэ нэхъ зымыIэхэр унафэщIу къыппщхъэщыту, уэ абыхэм уедэлүэн хуейуэ...

Дуней псом зи цIэр теIуа Фрейд Зигмунд «сублимацием и теорие» фIищауэ щыIэщ зы Iуэху еплъыкIэ. Абы и купщIэр мыраш: гукъыдэжышхуэ зыхуищIа Iуэхугъуэм зы щхъэусыгъуэ гуэркIэ цIыхур лъэмыIэсыфамэ, абы и пIэкIэ нэгъуэщI гуэрным зрет. Псалъэм папщIэ, щауэм зэгукIуа пщащэр кърамытамэ, хъэмэрэ езы пщащэр абы къепэгэкIамэ, мэтIысри и губампIэр зэрыдихын уэрэд еус. Е IэнатIэм я нэхъ хъэлъэм пэроувэ, языныкъуэхэм дежи зауэм и курыкупсэм хохъэ. Дауэрэ имыщIми, и бампIэм гъуэгу гуэр къыхуелтыхъуэ. Хэт ищIэн, KIуащ БетIали, Нало Ахъмэдхъани ягухэм илъягъэнкIэ мэхъу а жыхуэсIэ губампIэ мафIэм щыщи. ИтIани абыхэм зауэм щагъэ-лъэгъуащ я Хэкур фIыуэ зэралъагъур, абы зэрыхуэпэжыр.

УзыщIэхуэпсыр кыщыпIэрамыгэхэм, пхуэмыфашэу адреихэм нэхрэ нэх икIэу укыщалътэм деж, абы и пIэкIэ уэ блэжыжыр а умыгуэтам хуэдэ хьуркыым. ИтIани, ар губампIэдэх пхуохуэ. Ауэ апхуэдэм деж щхьэж тегъэупIэу кыыхихым Iэджи елътытащ. Языныкыуэхэм деж кьоохуэ лажьэ зимыIэ цIыху хейм и психикэр мывэкIэ зэуа кхуэщыным хуэдэу зэхэщашэрэ гъащIэр хузэтемыухуэжу. НэгъуэщI зыгуэрым и бампIэр щыдыхын зэштегъэупIэ кыльыхуэурэ е хьэулей мэхуэ е фадэхуэхыжьэу кьонэри, лыгъэ гуэррэ Iэзагърэ хэлъами, ефапIэ-хьэулеипIэхэм щыкыуелъхьэж. Апхуэдэм деж и щхьэр лъагэрэ лъапIэу кызыэтенэжым лыгъэшхуэ хэлъу жыпIэ хьунуш. Абыхэм ящыщ зыт Налор Заур. Абы и щхьэми, кызыыхэкIа лъэпкъми, хейм и хейжу кIуэда и адэми яхуигъэфэщакъым зыгуэркIэ зигъэлъэхъшэну. Заур щеджэ зэманми, егъэджакIуэ щыхуэами, щIэныгъэ-кьэхутакIуэ институтым щыкIуэми фIы дыдэу ищIэрт адреихэр зэ пкIэгъуэм зыпэлъэщыну дэтхэнэ лъэпощхьэпоми езым и гуащIэу хуэдищкIэ нэхьыбэ тригъэкIуэдэн зэрыхуейр. ИщIэрт, ауэ абы щхьэкIэ кьэскIакъым, фадафи хуэакъым, чыхуми хыхьэжакъым. Ар кымыкIуэту ерыщу лэжыащ – тхыль еджащ, тхаш, и Iэзагъым зэрыхигъахуэ хьуну зы Iэмали кыигъэнакъым. Сыти жыIи, уи сабиигъуэр зауэ лъэхъэнэм хиубыдауэ, кыуажэ школ ущеджауэ, ди Налшык хуэдэ кьалэ пхыдза гуэрым дэт пединститут нэхь щIэныгъэ хэхьыпIэ уимыIауэ, дунейпсо щэнхабзэм сыт и лъэныкыуэкIи ухэгъуэзэныр, философием, тхыдэм, литературэм, музыкэм, сурэт гъуазджэм, архитектурэм – а псоми хуеджахэм зэрыхашIыкIым хуэдэу щыгъуазэ ухьуныр Iуэху цIыкIукъым. Апхуэдэр щыпхузэфIэкIыну Тхьэм кыпхилъхьа талантыр уи ерыщагъкIэ пхуэгъэбатэу щытмэщ, уи зэхэщIыкIым зиужыным илъэс куэдкIэ уемызэшу утэлажьэмэщ.

Заур цIыхухэмыхуэу щытакъым. Абы цIыхур фIыуэ илъагъут, ныбжыгъури игъэпэжыфт, гупми яхэсыфт, гушыIэ дахи хэлът, адреихэм я гушыIэри хэзагъэт, сыт щыгъуи нэгъуэ зэIухат. Ауэ и щхьэ и пIалъэ ищIэжырты, гупым я хьэтыркIэ техьэулеикIынутэкъым, Iэмал иIэу зыгуэр емыджэу, зыгуэр имытхыу, Iуэхугъуэ гуэрым емыгупсысу, и щхьэм зы проблемэ гуэр щызэримыгъэзахуэу зэи кьэнэнутэкъым. Арауи кыыщIэкIынуш ныбжыкIэрэ лэжыгъэрэкIэ кыдэгъуэгурыкIуэ куэдым япэ Налор щIищыфар. Абы и новеллэ цIэрыIуэ «Къру закъуэ» зыфIищам и персонажыр езы авторым куэдкIэ ещхьыжщ. Адрей и новеллэхэм хэт лIыхъужьхэм я хьэл-щэнхэм щыщи дэплъагъурт Заур: пхъэ гуащэ зыщIа Хьэбалэм хуэдэу гу кьабзэт, бригаанти нэ зыщIыну еувэлIам хуэдэу хуэжыIэзыфIэщт, зи кыуэр кьэзыгъанэу хамэ сабийр псым кыыхэзыхыжам хуэдэу псэ хьэлэлт, зи дыдыр зэпыуда фашIэ Мусэ хуэдэу и IэщIагъэми хуэIэкIуэлъахуэу.

ЩыIэщ цIыху инат, ерыщагъкIэ куэдым япэ ишарэ, сэ сэлътытауэ фэ фысыт, жиIэу псоми захуигъэщхьэпэлъагэу. Заур и тхакIуэ-усакIуэ IэужьхэмкIи, и щIэныгъэ лэжыгъэхэмкIи куэдым ятекIуауэ къру закъуэм ещхуэ уэгум итащ. Ауэ сыт хуэдэ бэлыхь трамыгъэлъами, абы и псэм дыджыгъэр щыщIэIысыкIакъым, цIыхугъэмрэ дахагъэмрэ

япэ щримыгъэщи къэхъуакъым. Ар щIэныгъэм я нэхъ куу зыбгъэдэлъ академикми лэжьакIуэ кызыэрыгуэкIми, щхъэж зэрыхуэфэщэнкIэ, епсэлъэфырт, хамэ сабий IэплIэтес хуэзами, и бзэ IэфIымкIэ кыди-хъэхырты, и анэм кыиIэщIихыфырт. Хэт ищIэн, гуныкъуэгъуэр хъэвэу зиIа лIым апхуэдиз гу къабзагъэр цIыхухэм яхуихъумэфын, апхуэдиз щIэныгъэшхуэрэ Iэзагърэ игъуэтын щхъэкIэ и псэм щыщIа псор?!

ЗифI зымыгъэлъэпIэжым езыми лъапIэныгъэ хуэфашэкъым. Абы кыизгъэкIыр фIыр уи Iэгум ису къепхъэкIыну аракъым, атIэ Тхъэм Iэзагъэ гуэр зыхуигъэфэщам и пщIэр зэрылтытапхъэрщ. Пэжыр жытIэнщи, дунейпсо тхыдэм хэщ талантым я нэхъ абрагъуэ зыбгъэдэлъхэр дэкъузарэ дэхуэхауэ зэрыпсэуам и хъыбархэр. Ауэ нэгъуэщI хуштыкIэм и шапхъэхэр емыбэкIыу щытамэ, цIыхубэ тхыдэр куэдыщэкIэ нэхъ фагъуэу плъагъунут. Нэхъ тегъэчыныхъауэ жысIэнщи, уи фIым узэрыхуштыжыр уэ езым уи зэхэщIыкIыр зды-нэсым и зы пщалъэщ. Пэжыр жытIэмэ, абыкIэ адыгэхэм ди япэ ища лъэпкъ куэд щыIэщ. Ди жагъуэ зэрыхъунщи, абы и лъэныкъуэкIэ дэ нэхъ кыиIэрыхуа лъэпкъхэм дахэбжапхъэу кыжызыIэми адыгэ тхыдэм тегъэщIапIэ хигъуэтэнущ. Сэ зэгъуэрым, губжьым кыыхэкIыу, кыызжьэдэлъэтауэ щытащ, нобэ зи хъэмтетыгъуэ зыкъомми, абыхэм я убзэгъухэми ягъэхъахэр тхыдэм хэшыпсыхъыжынурэ, я цIэхэр сытми зыгуэркIэ дунейм кыытенэжын хъумэ, ахэр Налэ Заур, КъардэнгъушI Зырамыку сымэ хуэдэхэм зэрахуштытаращ кызыэрытенэжыну за-къуэр, жысIэри. Сэр дыдэм симыгугъауэ, абы щыгъуэм сызэхэзыха къулыкъушIи щыIащ, зэхэзыхыну хуэмеиххахэм нэмыщIкIэ. Ауэ Iэмал кызыыхуэгъуэтыгъуейр ахэракъым, атIэ пыIэр жыпIамэ, щхъэри къэзыхыну илъэдэкъэщыкIыу абыхэм я хъэиху-бжэхуэщI щхъэрыкIуэ IуэхутхъэбзащIэхэрщ. Ахэр я унэ кIуэцIым щIэт краным хлор хэлъу кыиж псым апхуэдизкIэ есэжахэщи, псынэпс къабзэм и IэфIыр зыхащIэжыркъым. Талантышхуэ зиIэ тхакIуэм, усакIуэм, ар-тистым, сурэтыщIым, щIэныгъэрылажьэм я IуэхушIафэхэр дэ дызэ-са стандартхэм хуэдэу хлор зыщIэгъэжыжа краныпскъым, атIэ зэн-зэныпсым хуэдэу къабзэу икIи лъапIэу псынэпсщ, уафэ къатиблым я щхъэжкIэ щызеуэ жьы къабзэкIэ щIэгъэпщауэ, щIым къатиблкIэ и къуэпсыр хэтыжу. Апхуэдэхэм мы дуней дызытетри абы кышыхъу-кышыхъушIэхэри дэ зэрытлъагъум нэхърэ нэхъ IупщIу ялъагъу, нэ-мыс нэпщIым зыдрамыгъэшэхыуи я нэкIэ ялъагъу дыдэр я бзэгупэм телъыжщ. Сыщыуэну кыссыхъуркъым абыкIэ ахэр Тхъэ лъапIэм и лIыкIуэхэм гуэгъу яхуэхъуу жысIэмэ. Налэ Заури ящыщ зыуэ щытащ абыхэм.

ТИУАНЭ

ТIасутIэ мыгъуэр фыз къабзэ цIыкIут, и щхьэц фIыцIэ тIэкIур джафэу ежыхарэ гуэлмэдыныщхуэкIэ фIэпхыкIауэ, нэ фIыцIэ цIыкIуитI иIэрэ къыппыгуфIыкIыу къоплъу. «ТIасэ деж укIуамэ, дуней фIыгъуэр хуэпхьа хуэдэ къоплъ», – жалэрт благъэми гъунэгъуми. И шыгъупIастэр IэфIт, и псалъэр щабэт. ТIасутIэ лIыр зыгъэтынш фызхэм ящыщт.

Зрата лIыр абы щильэгъуар щхьэтепхуэр траха нэужыщ. ЗэрыIуплъэу, тхьэмыщкIэ, и лъакъуитIри къызэфIэщIэри, етIысэх пэтащ, ауэ и къару тIэкIур зэхуихьэсыжри зызэтриубыдэжыфаш. Убылтыхугъэмэ, узратым урейщ: насып уиIэмэ, цIыху хуэдэ упэщIэхуэнщ, насып уимыIэмэ... абы щыгъуэми, Алыхьым къыпхуиухар плъагъунщ. ТIасутIэ Алыхьым къиужэгъужауэ къыщIэкIынтэкъыми, Иналыр щIалэ бжыфIэ лъэщрэ цIыху къайгъэншэу къыщIокI – игъащIэкIэ и Iэ къиIэту къоуэнукъым, Алыхьым и ней къыппыцхуэ, жиIэу къошынукъым, ауэ и гурыфI къыщикIам деж, тхьэ, уигъэукIытэу къодэхэщIэnum. ЛIо-тIэ абы фIэкIа уэри узыхуейр? Тхьэм къыуитар ущиIыхьэм деж, шыкур хуэпщIу псэу! ЛIо ТIасутIэ Алыхьым щIыхуэмыарэзынур? И лIыр лэжыакIуэшхуэщи, къилэжбыр яшхынуи щатIэгъэнуй ярокъури, псапэ тIэкIуй хашIыкIыж, тхьэ! ДыкъэзыгъэщIа, зы Iэпыдзлэпыдз иIамэ, итIанэ мор-мыр жыхуаIэм хуэдэу псэунтэм! АрщхьэкIэ, неIэмал – Инал къуэ иIэкъым. Алыхьым къритакъым. ЛIо-тIэ къримытамэ! Езы ТIасутIэ абы къыкъуэувэнщ, тхьэ, сыт и лъэныкъуэкIи: кIуэнщи, чау жиIэу Iэнэ ищтэнщ, хадэ ипщIэнщ, кърихьэлIэжынщ... Лэжыгъэм иукIа слъэгъуакъым сэ. ФIыуэ шхэи, фIыуэ лажьэ – аращ узыншагъэри насыпри.

ЗэлIзэфызым я псэукIэр ефIакIуэрт. Иналым витI зэрегъэпэщ, унэ хуэдиз хъухэу, ауэрэ уанэши къещэху, мыгувэуи шыгу зэщIащIэ мэху, – хывищи къашу хуожьэ. ПхъуитI яIэти, ахэр Iэпыдзлэпыдз зэрыхуу, яужь йохъэри, илъэситIым къриубыдэу къэнжалыщхьэ телъу абджыпс унэ дахэ къыдагъэуэвэ – Хъуэхъужьхэ я унэхэм нэхърэ зыкIи мынэхъыкIэу! Алыхь-алыхь, сыт хуэдиз цIыху къекIуэлIа абы я унэ тхьэлгъэIум! Сыт хуэдиз хъуэхъуи щыжаIа!

– Ялыхь, джанэ кIыхьыр нэхъ мащIэрэ, джанэ кIэщIыр нэхъыбэу къыщIэкIутэ!

– Уу, ялыхь, я лэжыгъэшхуэр псыхэкIуадэ умыщI!

– Я дэ ди тхьэ, мыр уардэ унэжь зыщIын къет!

Жылэр гуфIэрт, жылэр ефэрт, жылэр къафэрт, хъуахъуэрт, ауэ а хъуэхъу дахэхэр зэхихыхукIэ, ТIасутIэ тхьэмыщкIэм зипIытIырт-зихузырт, къуаншагъэ гуэр бгъэдэлъ нэхъей, нэхъри нэхъ цIыкIуж хъурт. Еууей жыпIэркъэ, сыт гушэр и Iэмал ТIасутIэ, пхъу фIэкIа

азалыхьым зримыта ТIасутIэ? МащIэрэ игъэплъа абы Къаншыр? Лалыхъуэ деж кIуэуэрэ, дапщэрэ игъэIэза! Алыхъталэм емылъэIуу махуэ дигъэкIа? Хьэжбарэ ефэндыми жиIащи, а Лэухъун-Мэхъфужьым иратхэм зэхъуэкIыж иIэкъым. Сыт мыгъуэр пщIэн-тIэ, гуныкъуэгъуэ гуэри зимыIэж щыIэ! ТIасутIэ тхъэусыхэну гуэныхъщ, тхъэ: къуэ къэплъхуркъым жиIэу, и лIыр къешхыдэркъым, уизгъэкIыжынщи къыжриIэркъым, къехъурджауэркъым. Абы нэхъ хэмылъу, изыгъэкIыж дапщэ ухуей!

Инал псалъэ жимыIэ щхъэкIэ, гурыгъу имыIэ уфIэщIрэ – тхъэ, кIуэ пэтми, нэхъ нэщхъей мэхъум. Ар ТIасутIэ къыгурымыIуэ уфIэщIрэ! АрщхъэкIэ, неIэмал!..

Ауэрэ пащтыхьыжьыр традз, большевикхэр къоунэху, кадетхэри зы къуэладжэ гуэр къыдокIри къожьэ. Дунейр къызэIохъэ. Лиуан, большевик гъуазэ мэхъури, жылагъуэр революцэ къэзэуатым хешэ. Лиуан псэзэпылъхъэпIэм щихъэкIэ, и къуэшхэр жьэгум пхудэсынт – мэшэхэри, абы бгъуроувэ. Мис абдеж мыгъуэращ ТIасутIэ тхъэмыщкIэр Iейуэ къыщицIэгупсысар: «Зэшыхъхэр я къуэхэр я гъусэу мэшэсри докI, мыр абыхэм ехъуапсэу и закъуэщIий дошэсыкI. ПсэкIуэдкъэ иджы ар! Дауэ гушэ упшыныжыну, физ тхъэмыщкIэ, апхуэдиз гуэныхьыр? Сытыр Iэмал?.. Ярэби-яIэлыхъ, хэкIыпIэ зимыIэжу пIэрэт мы сэ сызыхэхуар? СикIыжынути, хъыджэбзитIыр сухуыфIэдзэнукъым... Сыкъинэжынущи, лажьэ зимыIэ лIыр насыпыншэ сфIохъу... Къан къызохъри – къызэрыхъуу, мэкIуэж...»

ТIасутIэ щхъэщIэгупсыс хъури, къищтэр Iэпыхуу къэнат. Жэщ мащIэ игъэкIуа абы и нэбдзыпэ зэтримылъхъэу, и дуней гъащIэр зэригъэзахуэу, Алыхьымрэ бегъымбарымрэ и чэнджэщэгъуу... ИтIанэ «тIуанэ» жиIэри, а псалъэр и щхъэм къыщихъэм, игу тIэкIур къащтэри, къильэт пэтащ... Адыдыд мыгъуэ, азалыхьым имыхуи!.. ТIасутIэ куэд-рэ пэщIэтащ а псалъэ гъуамэм, и щхъэм къыфIихъэну къримыгъэхъэу. Уу, нэлат, ари ар! Псэжьым хуэдэщ!.. ХъубтIийхэ я джэду фIыцIэжьым ещхъу, напэншэрэ екуэкуншэу – бжэр бгъэбыдамэ, щхъэгъубжэмкIэ къыщIэпкIэу, щхъэгъубжэр хуэпщIыжмэ, жьэгу гъуанэм зыкъридзэрэ, псывэми хэмыупIэу, мафIэми пэрымышуэу... Iэгъуи-гъуэгуи хуумыгъуэту, башкIэ уеуэми темыхуэу... зы дакъыкъэ убэлэрыгъамэ, блын-ным къыкIуэцIрыкIрэ хъэщIэ Iыхъэр ишхыу... Алыхьым идэнкъым, цIыху цIыкIум ядэнкъым!.. ТIасутIэ джатэ кыхакIэ пэщIэта щхъэкIэ, а псалъэ гъуамэр нэмыукIытагъэкIэ и щхъэм къыфIихъащи, мэпэщащэри исщ. ТIуанэ... ТIуанэр физ нэ плъыжыжыщ, и дзэ гъуабжэжхэр зэблэшыжауэ, бостей мыжыщI щыгъыу... ТIуанэ жыхуалэр физ фIыцIэ нащхъуэщ, щхъэ мыжърэ куофтакъыж хъужауэ... Апхуэдэ физ куофтакъыжкъэ НэтIасэ мыгъуэр жьэн зыщIу зыгъэлIар?..

А жэщыр жэщ тыншт. Гъашэ къыдэзыдза нартыху фIыцIэшхуэхэр лэгъунлей щхъэгъубжэм къыIухъуэрэ къыщIэплъэрти, зэIушащэжхэрт. ХъыджэбзитIыр гъуэлъыжри, пырхъуэм тес цIыр-цIырым едаIуэурэ жеижат. Инал шхэри гъуэлъыжыну къыщыщIэкIыжым:

– А лЫ! – жиIэри ТIасутIэ и макъ щабэмкIэ къэджащ. – Зэ умыпIащIэт...

– Сыт къэхъуар? Дыгъуэлъыжа нэужь жыпIэ хъунукъэ жыпIэнур?

– Хъэуэ, апхуэдэр пIэм хэлъу яIуатэркъым: мэуэ зэ къэтIыс! – жери, тахъгэбаным ирегъэтIысхъэ.

ТIасутIэ и псэлъэкIэ къудеймкIэ гурыIуэгъуэт абы Iуэху джэгу и гүм зэримылъыр. Абы и нэкIур къурIэн къыщиттэкIэ зэрыхъум ещхът иджыпсту – зэлъыIухарэ мамыру, таучэлъышхуэ зэрищIар мащIэу Iэта и набдзэ цIыкIуитIым къагъэлъагъуэу. Инал егъэщIагъуэ, мыр Алыхъ къэзыгъэщIам епсэлъэну мурад имыIэмэ, апхуэдиз таучэл щхъэ къыгъэлъагъуэрэ, жыхуиIэу. ТIасутIэ и нэкIу мамыр хуэдэм ар зыкIи къыгъащIэртэкъым, абы илъагъурт фызым и напIэ къедзыхэхэр зэрыпIейтейр. Инал къогузавэ, къэхъуар къыхуэмыщIэу.

ТIасутIэ егугъупэу, елIалIэу пщэфIапIэр зэлъыIуехыжри, езыр жьэгү дапхъэм тотIысхъэж. Ар занщIэ цIыкIуу зэфIэсщ, и щхъэр тIэкIу гъэкIауэ. И напIэр еIэтри, и лIым йоплъ, иредзыхыжри, и нэр и лъэгуажьэм тонэ, и лъэгуажьэм телъ бостеикIэр Iэ ижымкIэ егугъупэу трелъащIэ, цы гуэрхэр къытрих хуэдэ ещI, итIанэ и лIым тIэкIу хущIогуфIыкIри:

40

– ЛЫ! – жи, зегъэпсчэуIури. – ЗэгурымыIуитIыр гугъу йохъри, гугъу ехытIыр зэгуроIуэ, жилакъэ пасэрейм? Тхъэ, уэ гугъу уезыгъэхъри сэ гугъу сезыгъэхъри а зырам... Сэ сыкъэзыгъэщIа си Тхъэ закъуэм и пашхъэм дауэ сыхъэжыну уэ уи гуэныхъ стелъу?

– Уа, мы си гущIэр къызумыгъэдзэкIыу, жыпIэнур жыIэ!.. – ТIасутIэ Iэ къыдилъэну и псэм зыкъиший щхъэкIэ, Инал хабзэр зытрегъакIуэри, къыхуэгубжь хуэдэу зещI.

– Иджыпсту, лЫ, иджыпсту... – ТIасутIэ и псэ гузавэр зэтреуIэфIэри: – Тхъэ, иджыри зы фыз къыумышшэу хъун сфIэмышщI... – Абы и гур къилъэт пэта щхъэкIэ, лIым зыгуэркIи зыкъыригъэщIакъым.

Инал и гур Iэджэми жат, ауэ мы иджыпсту зэхихам хуэдэ зэхихыну ауи и пщIыхъэпIэ къыхэхуатэкъым – тIуанэ къыстешIэ жызыIэн фыз мы дунейм тет? Инал къоуIэбжьри, и жьэр къыщIоху, итIанэ нэхъу-нэхъуу и щхъэгъусэм йоплъри:

– Сыт мы фыз делэм жиIэр! – хуоль ар ТIасутIи, къыщIэкIыжыну къыщолъэтыж.

ТIасутIэ мажэри, щIимыгъэкIыжу къыпоув:

– Хъэуэ, – жи, сабииIэ нэхъей и Iэ цIыкIуитIыр пэщIегъэувэри, – хъэуэ, зэумыпIащIэ, лЫ, делагъэкъым ар! – Абы щтэлэщтаблагъэр зэуэ пкърокIыжри, игурэ и щхъэрэ зэтелъу къопсалъэ: – Зэ моуэ тебэуэ, лЫ, тIуанэ зытращIэнур уэракъым, – сэращ. Сэ «но-о!» щыжысIэкIэ, уэ «уэв!» щIыжыпIэн хъэкъ слъагъуркъым. Сэ зы мазэкъым абы сызэрегупсысар, – ТIасутIэ къытегушхуэу езыр къыкIуэтурэ, Инал тахъгэбаным къотIысхъэж. – Сэ мазэ куэдкIэ згъэткIуащ ар, сэ Iэджэ щIауэ сыхэлъщ а шыгъушыпсыпIэм! Уэ егупсыс, лЫ: уэ къуэ узэримыIэм

гугъу урегъэхь, лIэун, сэ си хьыджэбзитIыр дэлъхуншэу кызырынэ-
нум срогузавэ. Уэрэ дэрэ дызэгурымыIуэу хьунукъым!..

– Уэ фызурэ фыз делэжь цIыкIу, а кыубжым кыикIыр
кыыбгурыIуэжрэ уэ? – ЗэригъэщIэгъуэнур ищIэркъым Инал. – Уэ мы
унэм жыхьэнмэ кыибдзэну мурад щIэпщIар сыт? Уэ уи псэм хьэзаб
теплъхьэжыну яужь ущIыхьари слIо? ЫI?.. Уэ щхьэ умышIэрэ тIуанэ
жыхуаIэр зищIысыр?!

– ТIуанэ жыхуаIэр сэ сымышIэмэ, уэ сыткIэ пщIэн? Уэ абы
щхьэкIэ умыгумэщI, лIы: уэ укъытхэмыIэби, дэ дызэгурыIуэжынщ.
Ари цIыхум кыильхуа кыыщIэкIынщ, псалъэ гурыIуэнкIэ хьунщ е, сэ
сщIэрэ, дахэ хэзэгъэнкIэ мэхъу... Мы ди щхьэщыгум кыит азалыхьым
гъущIыр кызыэригъэшыр дахэщ, мылыр кызыэригъэвыр дахэщ, мы
щIы фIыцIэм щIэлъ жылэри кыыхишу, зэрыдришейри дахэщ...

Инал мэпщIантIэ, фызым кыжриIэмрэ езым и псэмрэ хузэ-
мыгъээзгыу: фызым уи IумпIэ ебгъэубыдри, хьэфизу кьуршым
ущызекIуэри – тIури зыщ.

Ауэ пщIыр хьэрэмкъэ! – мыпхуэдэ IуэхукIэ кыыпхутемыгъэхьэн
цIыхухъу щыIэкъым. Инали и Iэнкуныгъэр пкърыкIыжри, итIанэ
кыыгурыIуащ и фызыр зэрызахуэр, кыыгурымыIуапэми, и псэр
ТIасутIэ и псалъэхэм мамыр къащIыжати, цIыхубз дэгъуэ, цIыхубз
щIэщыгъуэ и нэгу кыыщIэувэу хуежьэри, хуэм-хуэмурэ кыытехьащ,
жыIэщIэ хъури, фызыр зыхуеймкIэ ишащ. Ар иджы кыильжыр-
тэкъым, атIэ укIыгэ нэпщIышхуэ зищIауэ, ТIасутIэ и псалъэ щабэ-
хэм фIэлэфIу едалуэрт, арыххэури, езыр хуэмейуэ кыытрагъэхьа нэ-
хьей, зигъэнэщхьейжщ аби, «хьунщ» псалъэр кызыжьэдригъэшащ.
ТIасутIэ а псалъэр къээзуаткIэ кыыжьэдитхьа пэтми, зэрызэхихыу,
и жагъуащэ хъури, и гур къехуэхаш. Ауэ гум жиIэм едэлIуэн идакъым
абы, «аууей, щхьухыращ IэфIыр, хущхуэр сыт щыгъуи дыджщ», –
жиIэри, тэджщ, щхьэгъубжащхьэм телъ кьурIэнышхуэр кыищтэри, и
лIым и пащхьэ кыиуващ. Инал зэрыщысым хуэдэу ТIасутIэ елъэгэкIрэ
жыпIэнт.

Инал кыыхуашия кьурIэныр щтэлэщтаблэу кыIех. Ар зэры-
цIыкIу лъандэрэ щошынэ мы тхыль кыыгурымыIуэм, абы и тхьэмпэ
гъуэжьхэм, а тхьэмпэ гъуэжьхэм тетха фIыцIагъэ зэрыхьэхэм. Инал
Iэмал зэриIэкIэ кыыпикIухьырт Алыхьым и пащхьэм кыикIа тхыль
ябгэм – пщIэнукукъым апхуэдиз зэрыхьэр зэрытым зэрызицIынкIэ хьу-
нур, жиIэрти, емыIусэм нэхъ кыищтэрт. Ауэ ТIасутIэ ар тхыль захуэу,
леймыгъэгъуу, угъурлыуэ къелытэри, фIыуэ елъагъу, икIи, кыикIыр
кыыгурымыIуащэ пэтми, хущIыхьэгъуэ игъуэтыхукIэ, тхьэмпэ
гъуэжьхэр хуэсакъыпэу кыызэтрихыурэ фIыцIагъэ лъапIэм йоджэ.

– Мы фIыцIагъэ лъапIэр пIыгъыу тхьэ кысхуэлIуэ, – жи ТIасу-
тIэ, – сэри укыызэмыкьуэншэкIыну, абыи уемыкьуэншэкIыну: кыып-
хуэсша нэужь, мазэ дэкIыху, абы и деж ущIэлъынщ, нобэ мазэ ири-
кьуакъэ иджы щыжыпIэм деж – зы жэщыр сысейщ, кыыкIэлъыкIуэ

жэщыр абы и хьэлэлц! АбыкІэ уарэзымэ, тхьэ Іуэ хьэрэмыгъэ умыш-хыну!

Инал Іейуэ и жагъуэт тхьэ иІуэн: кьэхъунур зыщІэр Алыхьы-раш, абы дауэ тхьэ зэрытепІуэнур! Нобэ упсэумэ, пщэдей зэрыхъу-нур пщІэркъым, япэм Хьуэхъужьхэ уащытхъумэ – улІыфІт, иджы Хьуэхъужьхэ бубмэ, улІыфІу кьыщІедзыж!... ИтІани – сыт ищІэнт? – Инал мо кьурІэнышхуэр итІкІэ иІыгыу, хуэсакъыурэ, кьеІэтри:

– Мы Алыхьым и фІыцІагъэ льяпІэмкІэ тхьэ пхузоІуэ! – жи.

– Иджы абы ищІыІужкІэ: сэ сынэхъыжыци, абы и ныбжьым емылгытауэ, сэ жесІэр и унафэщ!

– Уэлэхыи хьэзим, захуэкІэ ари!

– АтІэ, захуэу щытмэ, нэху дыкъызэрекІыу, яужь ихьэ!

– Хэт зяужь сибгъэхъэнур? Уэ зыгуэр уиІэ?

– Сэ сщІэрэ! Лыхъуэ, щІэупщІэ. Уи кьуэшхэм зыгуэр кьыпхущІауІукІынщ. Сыт щхьэкІэ, Дыгъэ-щэ? Дыгъэ сыт и лажьэ?

ТІасутІэ имыщІэххэу и гум кьридзэри, кьыжьэдэлъэтауэ арат а цІэр, ауэ кьытригъэзэжу егупсысыжа нэужьы игъэкъабылащ абы а фызабэ нэ кьуэлэныр тІуанэу кьишэну: хьурылхуш, кьилхури езым хуэдэу дыгъэ бынщ – дахэм дахэ кьелхури, Іейм Іей кьелху, тхьэ. Си хьыджэбзитІым дэлху дахэшхуэр къащхьэщытмэ, армырай фІы жыхуаІэжыр. Дэлху яІэмэ, бзадженаджэ кьытегушхуэнкъым, яІІ кьатегъуэгъуэнкъым... Сызигагъуэм дыщ имыІэу кьэунэ!.. Дыгъэ езыр лэжыакІуэшхуэщ, узыншэщ – зэІэр кьыгуиуду апхуэдэщ, тхьэ, ар ауэ сытми фыз! Хьэуэ, ар къатшэмэ, дыхущІемыгъуэжыну си гугъэщ. Дахэ щхьэкІэ нэмысыфІэщ, цІыхум къазэрыхэкІар нэрылгагъуш. Азалыхь, псыхьэ гъуэгу ущыхуэзамэ, дидзыхынщи, гъуэгу кьыуитынмэ! И пэгунитІым изу уІушІамэ, псыр кьыуитынщи, езым игъэээжынмэ!.. Алыхь, псалгытІ я щхьэ зэтримыч!.. Тхьэ, абы нэхъ хъун сэ сымышцІэ!..

Арат ТІасутІэ жиІэр. Ауэ ар зэрыжиІэр акъыл гъушэкІэт; и псэм едаІуэмэ, и псэм жиІэр нэгъуэщІт: уэ кьодэхэкІын кьыхуумышэ, фыз тхьэмыщкІэ, ущІегъуэжын мыгъуэщ! – жиІэурэ кьеІушэщэрт, арщхьэкІэ а цІэр, езым имыщІэжу, Іэджэрэ илга хъунт игуми, хуей-хуэмейми, кьыфІицІэфтащи – сыт епщІэжын иджы? ТІасутІэ шхуэ-Іур жьэдэлъу иІыгыщ и псэри, цІутІ жригъэІэркъым, и щхьэм ищІа унафэр трегъакІуэри.

Инал а цІэр зэрызэхихыу, и псэр, дыгъэ ткІуэпс кьыхэткІуа нэхьей, кьилыгъуаш: мащІэрэ хуеплъэкІа ар а фыз нагъуэ дахэм, зы мэкьалкІи щымыгугъыу, ауэ ехъуапсэ хуеплъэкІкІэ хуеплъэкІрэ и пащІэкІэр щІиІуэнтІэжу. Иджы еплъ ар зэрыхъуам!.. Инал и Іупэр фІызэтож, зэрызэтежыр езым имыщІэжу, и Іэпхъуамбэхэр пащІэкІэм мэІэбэ. ТІасутІэ ар щилъагъукІэ, сэ пцІанэу и гум кьыхоуэ. АрщхьэкІэ, фочым икІа шэр кьыпхуэубыдыжрэ!..

А жэщым ТІасутІэ и лэгъунэм щІигъэхьакъым и лІыр, сэ алыхь-талэм сыпхуелъэІун хуейщ ныжэбэ жиІэри. Инал пэш ищхьэрэм

щIэлъаш, физ нагъуэр пщIыхьэпIэу илъагъуу. ТIасутIэ нэху щыху тхьэ елъэIуу, духьэ къибжу, нэпс щигъэкIыу хэлъаш.

Ей, ТIасутIэ, ТIасутIэ, тхьэмыщкIэ цIыкIу мыгъуэ! Уэ пхуэдэ физ губзыгъэ дунейм кыщытехьэр зэзэмызэххэт, ауэ уцIыхуфIыщэти, уи фIэрэфIагъым Iущ уицIакъым. Уэ уи гугъэрат, цIыхур нэхь дахэху нэхь цIыхуфIу, нэхь цIыхуфIыхуи нэхь махуэу. Уэ дыгъэм мылыр зэригъэткIур плъагъурти, псыр зэригъэгъушым ублэкIырт, уэ дыгъэм жылэр кызэригъэкIым гу лыптэрти, къэкIар зэригъэсыжым уебакъуэрт... СощIэ, сощIэ, уэ иджыпсту абы гу лыптэж хуэдэ хъуащи, уошынэ, тхьэм уолъэIу, ауэ уэ уи гум къэмыкIыххэ гуэрхэри щыIэш. Дыгъэр гуащIащэ хъумэ, псыдзэ кыппщIэуэу уихьынкIэ мэхъу... Хьэ-уэ, ТIасутIэ, хьэуэ: сэ ауани усщIыркъым, ухущIезгъэгъуэжынуи сыхэткъым. Сэ уэ сыкъыумылхуами, уи псэм щыщ сIутци, сигу ныпщIогъу, ауэ, итIани, сощIэ уэ къэгъээжи щIегъуэжи узэрымIэр, уэ зытеплхьэжа хьэлъэр, уи псэ тIэкIур пытыху, ехьэх уимыIэу, зэ-рыпхьынур: уэ уи гъашIэм уил узыным ущышынакъым, нэгъуэщIым ил сымыгъэузащэрэт, жыпIэу упсэуа фIэкIа. Сэри уэ сурешхьщ, сэ уи гъуэгур псынщIэ пщыхъуну сыпхуохъуахъуэ!

Пщэдджыжьым ТIасутIэ и гур игъэбыдауэ къэтэдджыжри, и Iуэху яужь ихьэжащ.

Инал-щэ? Абыи зигъэгубакъым, къуэш бэлыхь иIэхэти, и къуэш-хэм Iуэхур ирагъажьэри, и кIэм нагъэсащ. Инал и къэбан пщIэгъуа-лэмрэ и дыщэ къамэмрэ Алимьрэ иратащ Дыгъэ пэкIуэ.

Дыгъэ а Iуэхум теухуауэ зыри ищIакъым ирашыжыху. Ирашыж-ри, мыращ уи унафэр жалэу и пащхьэм кыщцралхьэм, «сылIэм и гъунэш!» – жиIэри, зафIиублэрэкIащ. «Хьэтыр азалыхьым иIэмэ, си бынищыр сывгъэпIыж!» – жиIа щхьэкIэ, къепсэлъэн игъуэтакъым. Нэчыхьыр къабзэу ятхаш, уасэр зэлэпахаш. Щымыхъужым – сыт ищIэнт? «Фыз фIыцIэ нащхъуэ упэщIэхуэ нэхърэ, ТIасэ уритIуанэ-мэ – жэнэтщ, езы лIыри хъун хуэдэш, си бынищри а хьэблэращи, зы мыхъуми, си нэлэ ятетынщ!» – жиIэри, и нэлсхэр зэпилгъэщIыхьыжщ аби, тIысыжащ...

ТIасутIэ акъылкIэ кыгурыIуэрт мы езым къиIэта Iуэхум иджы гъэтIылъыж зэрымIэр, итIани псэкIэ гугъэрт Iэмал имыIэу зыгуэр кыыхэлэбэу ар зэтрикъутэжыну е лъэпкъитIым зэпаубзыхуа фызышэ пIальэр зэикI къэмысыну, къэс хъужыкъуэми, абы япэ езыр кыте-хуэу лIэну, ауэ – пцIыр хьэрэмкъэ! – Iуэхур зыгуэркIэ зэблэужын хъумэ, ТIасутIэ нэхь инатыжу япэщIэувэнурэ, и кIэм наригъэгъэсы-нут – апхуэдэт ТIасутIэ и хьэлъыр! Арати, ТIасутIэ и псэмрэ и щхьэмрэ зэрызэгурымыIуэм тетурэ, гъэмахуэр икIри, гъавэр кърахьэлIэжащ: бэкхьыщхьэм телъ къэбхэм жэп къатехэу гуэным щралхьэжым, Инал и фызышэ етIуанэр докI.

ПщIантIэм мэл щыфIагъэж, выщIэ щаукI, ТIасутIэ и лэгъунлейм кыщцIих дагъэ жьэрымэм хьэблэр егъэпамэ. Благъэмрэ гъунэгъумрэ

зэблож. ТIасутIэ и гур кьольэт, сыт кьимыщтами, Iэпоху. Щымышху-
жым, нэхъ теунщ, жаIэри, жьэпхьалъэм бгъэдагъэуэ лэкъум игъэжъэ-
ну, ауэ лэкъум игъажьэми и ныкьуэр фIыцIэщ, и ныкьуэр хужыщ...

– А ТIасэ мыгъуэ, тIэкIу зызэтеуIэфIэ! – жи Дисэ. – Мы уи
лIыгъэшхуэм хуэфэщэнущыт!..

ТIасутIэ кьоплъэкIри, и нысэгъу нэхъыжъым кьыхуэгуфIэну
хуожъэ:

– Ауи кьысфIэIуэхукъым, Дисэ, умыгузавэ уэ! – жи, ауэ абы и
Iупэ тIар гуфIэм нэхърэ гъым куэдкIэ нэхъ ещхьт.

Дисэ и нысэгъум Iэ дилъэу зэтриуIэфIэн и гугъа щхьэкIэ, а да-
кьикъэм зыгуэр кIийуэ кьыщIолъадэ:

– Уэиихъ, фызышэр къэсыжащ! Фызышэр кьыдохъэж! – жеIэри.

ТIасутIэ кьоскIэ... ищIэр имыщIэжу, Iэ пцIанэкIэ дагъэ плъам хоп-
хъуэри, фIыцIабзэу иса лэкъумыр кьыхепхъуэтыж, ауэ а напIэзыпIэм
и нэр щоункIыфIыкIри кьызэфIощахэ...

Инал кьрата мазэ пIалъэр икIа нэужь, и гур ТIасутIэ и лэгъунэм
хущIэмышхъэж мэхъу. Ауэ, итIани, тхьэ Iуа иIэти, абы ебакъуэ хьуртэ-
къым: сенэм кьыщIыхъэжа нэужь, и псэр пэш ищхьэрэмкIэ еIэ щхьэкIэ,
езым пэш ипщэмкIэ игъазэрти, гукъыдэж имыIэу щIыхьэрт. ТIасутIэ
абы гу лъимытэу къэнэнт – лъитащ, лъита щхьэкIэ «нысащIэм гу щи-
хуакъыми аращ, гу щихуэмэ, тэмэм хъужынщ» – жиIэурэ игу егъэфI,
апщIондэхукIи и лIыр нэхъ щIыIэ кьыхуэхъу фIэкIа зихъуэжыртэ-
къым.

Апхуэдэурэ здекIуэкIым, Инал гувауэ кьокIуэжри, ТIасутIэ и
чэзу щхьэкIэ, ищхьэрэбжэр Iуех. Арыххэуи псалъэмакъ кьоIу...

– Хьэуэ... Хьэуэ... Алыхъым жимыIэкIэ... – жи Дыгъэ.

– Утебэуэркъэ зэ, зи унэр бэгъуэн! Ар жеижащ...

– Хьэуэ, – жи, – сэ абы и пащхьэм сыщыкьуэншэну сыхуей-
къым – гъазэ!..

– Умыделэ, лIэун, уэ уи кIэныр кьикIауэ аращ...

– Сэ сыхуейкъым апхуэдэ кIэн!.. Гъазэ зи чэзум деж, апхуэдэ
цIыхубзкъым зи жагъуэ ящIыр!

Псалъэмакъыр зэрызелъафэ макъ мэхъужри, ищхьэрэбжэр
ирадзылIэж, Иналым и кIэныр кьыщимыкIым – сыт ищIэнт? – ипщэ
лэгъунэм кьегъээж, арщхьэкIэ ТIасутIэми зигъэгусауэ кьыщIокIри,
зыбгъэдигъэхьэркъым.

А жэщым и ужыкIэ Инал ищхьэрэ лэгъунэм и бжэр нэхъыбэрэ
Iуихыну хуежъэ мэхъу икIи, Дыгъэ кьыхуимыдэу куэдрэ кьыпэшIэта
щхьэкIэ, цIыхур зыпэмылгъэщ кьару щыIэу кьыщIокIри, зы жэщ гуэ-
рым Иналыр токIуэ. Арати, Иналыр йоуасэ, Дыгъэри абы йосэжри,
ТIасутIэр лей мэхъу. Куэдрэ ишэчаи ар абы кьыфIэмыIуэхуу фэ зы-
тригъауэрэ, арщхьэкIэ махуэ гуэрым кьыщиудри и лIым ехьурджэ-
уащ:

– А джаур-джаур, тхьэ кьысхуэпIуэри кьысхуэбгъэпцIыжащ.
Кьыпхуигъэгъуну пIэрэ ар уэ Алыхъым!

Инал и пашIэкIэ гъэкIэрэхъуам щIэгүфIыкI хуэдэ ещIри щIокI. Дыгъэ дэнэ кIуэнт – шынауэ зепIытI-зехузри хъэкум бгъэдэтщ, и тIуанэм шхын къыхурильхъэну къищта тепщэчыр здихъын имыщIэу... Фыз уэндэгъушхуэм и фэр шэхум хуэдэу пыкIащ... Иджыпсту ТIасэ зыкыигъэзэнурэ хуэфащэр кыжриIэнущ абы, езым сыт пидзыжыфын!..

ТIасутIэ зыкыегъазери, ар щилъагъукIэ:

– Уэ умышына, Дыгъэ, ар инатмэ, уэ сыт уи лажьэ! – жи. – Уэ мыбы лъэщыгъэкIэ укъэкIуа, сэ укъезгъэшауэ аращ...

Мопхуэдизрэ зи псэр дзапэкIэ зыIыгъа Дыгъэ кыщцеуд абдежми, зэщиджэу магъ, и ныбэ уэндэгъушхуэр сысу, и нэпс къежэхыр хуэмылгъэщIыжу...

– Ари сыт хабзэу къэбубла иджы! – хуиль хуэдэ зещI ТIасутIэ, арщхъэкIэ мо хъуцIэ-шхыдэу емыса цIыхубзыр шабэ къохъуж, бгъэдохъэри и тIуанэм Iэ делгъэ. – Умыгъ, дахэ, умыгъ! Уэ щIалэ къэплъхуну аращ мыбы укыщIашари, быдэу тхъэ елгъэIу: щIалэ кыуымылгъэхумэ, уэри уунэхъуащ, сэри сыкъэсэхыжаш! Умыгъ, ар уи ныбэ илгъым дежкIэ зэранщ...

Дыгъэ гузавэрэ шынэу и кIуэцIым щызэхуихъэса къомыр нэпскIэ кыигъыжын хуейуэ кыпнэщылты, зиубыдыжыфыртэкъым: дыджым пэплгъэу, IэфIым кыигъэщIыта цIыхум и нэпсыр псыдзэу къоу. ЦIыхубзитIыр етIысэхщ абдежи, ТIасутIэ нэмэз щыгъэ игъажэу нэмэзлыкъым тесу, Дыгъэ къащыкыщхъэм Iэ дилгъэу шэнт цIыкIум тесу, зэпсэлгъэхэщ – IейкIи фIыкIи я гум илгъэ зэщамыгъэпщкIуу. Языр делэу зэрихъэлIамэ, зэрытхъэлэжынт, ауэ мы тIум гъуэгү къагъуэтри зэгурыIуат.

Сэ а цIыхубзитIыр фIыуэ зэрылгъэгуащ вжесIэнкъым, вжесIэпэми, фи фIэщ хъункъым. А тIур фIыуэ зэрылгъэгун хуейуи зыми къапиубыдыркъым – зэтIуанитI зэрымыукIыу зэдэпсэумэ, щытхъу къахъ, ауэ сэ сызыщыгъуазэращи, ТIасутIэрэ Дыгъэрэ илгъэс пщыкIухкIэ зы унэ зэдыщIэсат зы лIым и фызхэуи, яку къайгъэ кымыхъуа дэнэ къэна, Алыхъым и ней кыпнэщыхуэ, жиIэу зыр адрейм ещакъым – нэхъыжъым и унафэм нэхъыщIэр едаIуэу зэгурыIуэфащ. ТIасутIэ хъурджауэми, зэхъурджауэр и щхъэгъусэрати, абы:

– Куэдщ, куэдщ иджы! Уэ жбы ухъуащ, фызыжхъэм апхуэдэ жаIэрэ? – жиIэрти, зыщIригъэхырт.

ТIасутIэ махуэм зыгуэрурэ зытригъэурт, жэщыр хъуамэ, и бампIэшхуэмрэ езымрэ лэгъунэ нэщIыжъым кыыздыщIэнэжырти, нэху щыху жыхуалэм хуэдэу къугъыурэ и щхъэр игъеижу, и щхъэгъусэм ебгыу хэлгъ. Уи лгъхуэгъуэ-уи пIэгъуэрэ уи зы щхъэц налгъи мытхъуауэ, зыгуэрым нэхъри умынэхъ Iейуэ, уфIэрафIэ нэхъ дагъуэ уимыIэу лэгъунэ нэщIыжъым пIийуэ укыщIэнэжын жыхуэпIэр – сызигагъуэным щигъэуэнэху ар!

Абы щыгъуэми, зы сенэ узэпрыкIмэ – уи лIыр нэгъуэщIым и гупэ хэлгъ, ар абы кыщIэпшыжу, сенэм кызэрызэпрыпшыжын Iэмал

закъуи Алыхьым къыуитам яхэмыту! Тобэ! Тобэ! Ялыхь, сыткIэ сынокъуэншэкIауэ пIэрэт? Сыт гуцэр си Iэмал? КъысхуэпщI си унафэци, сэ мы шыгъушыпсыпIэм схузэфIэкIыху сыхэлтынщ, ауэ схузэфIэмыкIыж щыхъуам деж уигу къызумыгъабгъэ, азалыхь!.. ТIасутIэ и гур игъэбыдауэ къэтэджыжырт пщэдджыжьми, и Iуэху яужь ихъэжырт.

Зы илъэси дэкIатэкъым къызэрашэрэ, Дыгъэ лъхуэуэ къуэ къы- щильхуам. ТIасутIэ зымыцIыхум я гугъэрэщ, и бампIэр зытрилъхъэн къигъуэтащ иджы жаIэри, ауэ, тобэ, Алыхьыр зыщIэн, ТIасутIэ а щIалэ цIыкIум зэрыщыгуфIыкIам хуэдэу и адэри, и анэри щыгуфIыкIа хъун- тэкъым. Лъэпкъри хъэблэри зэхуишэсри, тхьэлъэIушхуэ ищIащ...

– Дыгъэ шыр къытхуальхуащ, дыгъэ шыр цIыкIу! – жиIэщ аби къиштэри, и анэм быдз къызэрыригъафэм нэхъ гугъу къыдемыхъу, ипIащ, дрихъей-кърихъэху. ТIасутIэ IэфIыгъэрэ дахагъэу зи щхъэ имытIэта къомыр а щIалэ цIыкIум хузэIуихащ. «Ар Дыгъэ къиль- хуами, зи быныр сэрэщ, зи дэлъхур си хъыджэбзитIыращ! – жиIэурэ игъэпIийрт. – Дыгъэ и Iэпкълъэпкъым кърихащ, сэ си псэм къыхэс- хащ... БампIэкIэ къээлэжьащ...» Зэгуэрми и пщIыхъэпIэ къыхэхуа- къым ар къабыл имыщIыну, икIи хъэблэм ТIасутIэ и къуэр жаIа мыхъу, Дыгъэ и къуэр жаIакъым. Мис апхуэдэу Дыгъэ къуэ дапщэ къимыль- хуами – псори кIэдахуэкIэ ипIащ абы.

ТIасутIэ и пхъуитIыр адыгэ унагъуэ йохъэри, куэд дэмыкIыу езыр быкъшыкъ мэхъу, икIи зы пщэдджыжь гуэрым, къэтэдж зэрихабзэу, къеIа щхъэкIэ, къэмытэджыфу пIэм къыхонэ. Дыгъэ зэрылъэкIкIэ абы и узыр щигъэпсынщIэну яужь ит щхъэкIэ, ар кIуэ пэтми нэхъ хъэлъэ мэхъу, и фэр покI, мэткIу.

– Сыт нэхъ къоузрэ, тIасэ? – жаIэрэ щIэупщIакIуэ къыхуэкIуамэ...

– Си псэр мэуз! – къажриIэрт. – Си псэр ешащ псэуурэ! МащIэ къээзгъэщIа сэ... Илъэсищэ сыхъуа? ЩитI сыхъуа? СщIэжыркъым...

Инал зыкъомрэ къыфIэIуэхуакъым абы и узыр, фызхэм сыма- джэн тIэкIур зыхалъхъэ щыIэкъым, жиIэри, ауэ ТIасутIэ хъыжъэ хъуа нэужь, къэгузавэщ, бгъэдэтIысхъэри, и щхъэр къыхуэмыIэту бгъэ- дэсащ жэщи махуи. А Iэшэлъашэм зы Iэзэ къринакъым къригъашэу къримыгъэIэза. Елъхъуэт игъакIуэри, дохутырышхуэ къригъэшащ. Налшык къалэ игъакIуэри, хущхъуэ гъуэтыгъуейхэр къыхуригъэгъуэ- тащ. АрщхъэкIэ псэ узым и хущхъуэр хэт зыщIэр?!

Зы пщыхъэщхъэ гурым Инал тIэкIу щхъэукъуауэ, зыгуэр къеджа хуэдэ къызэщоуж. И щхъэр къиIэзмэ – ТIасутIэ и нитIыр къытеубы- дауэ къоплъ.

– Iау, сыту фIыт укъызэрыплъэжар, лIэун, унэхьыфIкъэ, тхъэм жиIэмэ? – Инал мэгуфIащэри, и нэпсыр къыфIыщIокI, ар зэрилъэщIа и IэмкIэ ТIасутIэ и натIэм Iэ делъэ.

ТIасутIэ, хэпщIыкI къудейуэ, и Iупэр егъэхъейри къыхуогуфIэж, итIанэ:

– А, лIы, укьэзгьэуша сфIющI, кьысхуэгьэгьу! – жи.

– ЖьпIэр сыт, лIэун! Сэ уэ кьысхуэпщIамрэ уи гуэныхьу стелъымрэ илгьэсищэкIэ...

– А, лIы, сэ куэдрэ сыпсэлгьэну хьункьым, – жи ТIасутIэ, ерагькIэ кьыдришейуэрэ. – Сэ иджыпсту си Тхьэм и пашхьэм сихьэжынущи, сыхуейкьым... си гуэныхь птелгьу... дызэпыкIыну сыхуейкьым... – ТIасутIэ и нэхэр зэтрепIэжри мамырыбзэ мэхьу, Инал ар лIа и гугьэу щеIэбкIэ, абы аргуэру и нэхэр кьызэтрехьжри, зыри жимыIэу зыкьомрэ кьоплгь: – Пхузогьэгьу, – жи, – си гуэныхьу птелгьыр. Алыхьым кьыпхуигьэгьунуи солгьэIу! Уэри уи гуэныхьу стелгьыр кьысхуэгьэгьу!..

– Пхузогьэгьу! – жи Инали, и нэпсым кьызэпижыхьауэ. – Сыпхуэарэзыщ, жэнэтыр унапIэ Тхьэм пхуищI!.. Напэ хужькIэ Тхьэм дызэхуихьыж!..

ТIасутIэ и нэхэр зэтрепIэжри, аргуэру мамырыбзэ мэхьуж, итIанэ, зыгуэрым кьигьэскIа нэхьей, и напIэхэр кьоупIэрапIэри зиплгьыхьу, зыгуэр кьилгьыхьуэу щIедзэ: хьэкум щIыбкIэ бгьэдэту кьаплгьэ Дыгьэ хуозэ и нитIри, кьытоувыIэ. Дыгьэ кьыбгьэдохьэ.

– Уэри сыпхуэарэзыщ! – жи. – Си кьуйтIыр псапэу Тхьэм кьыуитыж. Зыхуей хуэгьазэ! Си хьыджэбзитIым дызеиншэщ жумыгьэIэ!.. ЩIалитIыр псом япэщ, уи нэIэ ятегьэт!..

– Си анэ сыкьэзылгьыхуам хуэдэу сыпхуэарэзыщ, ТIасэ!..

ТIасутIэ, ТIасутIэ, уэ уи дауэдапщэр зэфIэкIыху Инал зыгуэрурэ зишыIащ, ауэ ар зэфIэкIыу цIыхур щызэбгрыкIыжым, уи лэгьунэ нэщI хьуам щIыхьэжщ, бжэр кьигьэбыдэри, зыхуэмыубыдыжу укьигьеящ. Уэ уи Iэпкьльэпкьым кьикIа уи пхьуйтIым фIэкIа, апхуэдизу уэ зигу укьыщIитхьа а дауэдапщэм кьрихьэлIам яхэтауэ кьыщIэкIынкьым...

Сэри сыпхуэарэзыщ уэ, ТIасутIэ мыгьуэ, уэ упсэхуу сэ нэгьуэщIым сыкьилгьыхуауэ сщIакьым...

ДЫГЬЭ ШЫР

ПщIэжрэ уэ япэ дыдэ дыгьэм ущыIуцIар?

Сэ пщэдджыжь гуэру ди адэм и куэщIым сису пырхьуэм сытест: сылIыжьыкьуэти, сыщIалэ гьэфIэнт, ухуеймэ лIыжь уэршэрхэми сахэс хьурт. Абдежым кьызолгьагьу ди пщIантIэ удзыпщIэм хэкIутауэ кьаз шыр цIыкIу кьом хэпкIэрапкIэу хэсу – удзым пэкIэ еIэмэ, пхэкIэ кьигьэтIысыжу. ПщIантIэр щхьуантIабзэт, кьаз шырхэр IэшкIэ гьуэжь цIыкIухэт.

– Мор сыт, Бабэ? – Iэпэ хузоший кьаз быным.

– Кьаз шыр цIыкIуш, – жи, – ахэр.

Абыхэм ящыщ зы дэкIуеяуэ уафэ джабэм кIэрысу си нэр хуозэ. Уафэр кьашхьуэт, кьаз шыр гьуэжыбзэм дыщэ кхьуакIэ Iутци, и кхьуакIэхэр жьым зэрехьэ. Си нэр кьыцIыщхьукIри:

- Къаз шыр цIыкIу! – жысIащ, Iэпэ хуэсшийуэ.
- Ар дыгъэщ, делэ, дыгъэ.
- Дыгъэ...

А псалъэр къаз шыр гъуэжъ цIыкIум апхуэдизкIэ ещхьти, куэдрэ сфIызэхэгъуащэу щытащ къаз шырымрэ дыгъэмрэ я цIэхэр. Нэхъ сыкыдэкIуэтея нэужь къэзгъуэтащ а дыгъэр зэщхь дьдэр: ди шыгъуэгу хадэм итт зы сэхураныщхьэ гъэгъаи, ар и нэр къижу дыгъэм худэплъейрт, езы дыгъэри абы гуфIэу кыыхуепсыхырт. Сэ абы сэхуран хужаIэу кыыщысцIар зыкъом дэкIауэщ: ар дыгъэм ещхьыркъабзэу дыщэ нэкIут, и дыщэ кхъуакIэхэр жьым зэрихъуи, «Дыгъэ шыр» фIэсшащ.

Апхуэдэу дызэрыцIыхуш дыгъэм дэри, зэдэджэгъуэгуу зэман зыбжанэ етхъэкIащ: псым сыкIуэмэ, ныздэкIуэрт, мэзым сыкIуэмэ, си гъусэт, жэщкIи зэгъусэу дыгъуэлъыжырт. Дыгъэр сщIыгъумэ, зэикI сызэшыртэкъым. Пщэдджыжьым жьыуэ сыкыщыльэтрэ:

*Дыгъэ нэкIуплъ,
Даришплъ джанэ,
Уи джанэр щыхи кыыщIэкI,
КыыщIэкIи, кыытхэпсэ,
Псы архъуанэр гъэхуабэ,
Губгъуэ мэракIуэр гъэху,
Хъарбыз хъуа къэгъэкI,
Ди чыцIым и натIэм къебзей! –*

жысIэрэ сыджамэ, гуфIэжу, и Iэхэр Iэтауэ кыыщIэжырти, Пхъэш мэзыжьым и щхъэм кыйтеувэрт. Апхуэдэурэ балигъ сыхъуху сыкыи-сыгъащ. Куэдрэ бжыбжъу щытащ ар зэпхъуа си гур – мыхъужу, иджыри зээмызэ кыыщыхэдзэкъыкI къохъу.

* * *

Зэрыхъуаращ. Еуэри ди гъунэгъум къушхьэ хъыджэбз хъэщIэ къахуэкIуащ. Ар япэ дьдэ щыслъэгъуам цыплърэ уэгущ Iейуэ кыыщыхъуат. Хъыджэбз дахэу кыыщIэкIамэ, сыукIытэнурэ, пщыхъэщхъэщыс екIуэкIыныр щызгъэтыжынут. Мы дунейм теттэкъым сэ дахэм фIэкIа зызыпэщIэзмысэф. Ди Урыхужь я нэхъ Iейуэ кыыщыуам кыысфIэмыIуэхуу сызэпрысыкIырт. Зэныбжъэгъу щIалэжъ цIыкIухэр дыззэуамэ, гъуэгъу есхужьэжырт. Дызэбэнами, зыкыытрезгъадзэртэкъым. Еджэным Iуэхур хуэкIуа нэужьми, сипщэкIэ зыгуэр къэзгъэувыртэкъым. ГъукIэным сыхуежьэри – аргуэрыжыт. Ади къуэши симыIэж пэтми, цIыху зытезмыгъакIуэу унагъуэр сIыгът. Сэ IэубыдыпIэ зыхуэзмыгъуэтыр дахэрат. СыщыцIыкIуами, балигъ сыхъуа нэужьми хъыджэбз дахэ сыхуэзэнкIэ Iэмал иIэтэкъым:

си Iэкълъэпкъ пщыкIутIыр кызымдэIуэж хьурт – си IитIыр щыщIэздэкIэ схузэгурыгъаIуэртэкъым, си лъакъуэхэр зэрихьэрт, си Iупэхэм гырэ гуфIэрэ умышIэну зызэблашырт. Мис абы щхьэкIэ хьыджэбз дахэ слъагъу хьуртэкъым – икIи сашышынэрт, икIи сафIэлIыкIырт. Сэ схуэмыхьыххэрат, сехъуапсэу къафIэщIынуш жысIэрти.

Арати, хьыджэбз хьэщIэр цыплъу кыпщыщIэкIым, кысфIэ-мыIуэхуу секIуэкIыурэ нэIуасэ дызэхуэхъуаш.

Зэгуэрым ди танэр кIуэдри жэщ къэтати, пщэдджыжьым кIэху кыпщыщIым сыкыщальэфри лыхъуакIуэ срагъэжауэ Ипщэ Банэ сыкыикIыжырт. Колхоз щхьэлыжьым ипщэIуэкIэ сыкъэсыжауэ, удз гъэгъа зэхуихъэсу хьэмбыIуу щыс хьыджэбз хьэщIэм сыкыбгъэдохьэ. Емынэм ныдихуат ари пщэдджыжь нэмэзым удз цыпэ! Сыкыщыбгъэдыхьэм, и щхьэ плыжьбыр кyiIэтщ, кыдэплъейри пыгуфIыкIаш: си псэр къаскIэри, Iазэ и нэкIур дыгъэм ещхьу къэслъэгъуаш, и дыщэ кхъуакIэхэр урыху акъужьым зэрихьэу. Iазэ абы гу лъимытауэ удз гъэгъа Iэрамэр къегъэпIий – ахэр дыгъэ цIыкIу защIэхэт, якухэр дыщэ хьурейрэ нэбзий хужьыбзэ яIуту.

– Мыхэр дыгъэ шырщ, – жи хьыджэбз хьэщIэм.

«Ахэр дыгъэ шырмэ, уэ удыгъэ анэщ», – жи си гум: Iазэ и нитIыр кьуэлэнт, дыщэ IуэнтIа щIэлъ нэхьей, жыхапхьэм ещхь и нэбжьыц кIыхьхэри дыгъэ кхъуакIэт.

Псом япэ си IупитIыр си унафэм щIокI – гырэ гуфIэрэ кыпхуэмышIэну, зызэблаш, итIанэ си IитIыр, здэсхьын сымышIэжу, лей мэхъу, сыIукIыжынщ щыжысIэкIэ, си лъэр кыздэмыбзыжу кыпщIокI. Iазэ мэгуфIэ, сэри си щхьэм сыхуимытыжу зызэфIызош...

... Пщэдджыжьышхэ сышхэри кIыщым сыкIуаш.

Бригадирыр къэкIуауэ кыспэплъэу кыпщIэкIаш, мэкъуауэхэм я шэмэджхэр зэрауIун сыдж сигъэщIыну.

– Къепщэ! – жысIэри гъуцIыр пэрыслъхьэри сувыжаш.

Бригадирым и дзэлыфэр тIауэ кызоплъ:

– Уэ мэтыр зи мыхьэмэт, гъуцI цIынэр сыдж хьурэ?

– ?!

– ГъуцI цIынэщ, зо, а пэрыплъхьар...

Щытхэм щыщ гуэр къопсалъэри:

– Щхьэ ущыхьа, – жи абы. – Ар езым ищIэркъэ? Пэрилъхьамэ, зы бэлыхь пхуищIынуши араш.

Сэ абы я псалъемакыр жыжьэ кyiIукI хуэдэу фIэкIа зыхэсщIэркъым. Сэ гъуцIыр дыгъэм ещхьу хужьу согъэплъри, хэсхуу щIызодзэ – ар си уадэм зэрыхуэжыIэщIэм срогуфIэ, сэ кысщохъуж сытри слъэкIыу, сытри сщIэфу, си Iэ бланитIым я Iэмырымрэ я зэфIэкIымрэ сропэгэ, си нитIым я жанагъыр согъэщIагъуэ. Мы гъуцI кыспэщIэхуари емынэ гуэр хъунщ – и пэнцIыв хьурейр дыгъэм хуэдэу маблэ, къапщIий кхъуакIэ IущIыхьыжамэ, Iазэ и дыгъэ шырхэм

ещхь хьунут. Ауэ упщIыIужмэ, сыт епщIэжын, фIыцIэ хьункьэ! Дыгъэ фIыцIэ щыIэ? Бетэмал, ар мыупщIыIужу бгъэплъ хьууэ щытамэ ара-тэкъэ!

– Iа-зэ ды-гъэщ! Iа-зэ ма-зэщ! – къреш си уадэм. Ярэби, Iэмал гуэр щымыIэу пIэрэ ар лыду кыгъэнэну? ИкIэ пхьуэмэ... е саут хэбгъэтIысхьэмэ, дауэ хьун? Хьэуэ, ар цIуугъэнэ къудейщ, мыр дыгъэм ещхьу гуащIэрэ лыду щытын хуейщ.

– Зау! Зау! Дин! Зауэ-зэуэ, дин-дин-дин! – кьофэ, хетIэ си уадэм, си льякьуитIми абы зыдащI. Уа, мы дыгъэ цIыкIум и кьапщIийхэр кхьуакIэм хуэдэу псыгъуэ кIыхь щIамэ, мынэхь дахэу пIэрэ?

– Лей гугуэ-лэгуагуэ, лэгуагуэ-лэгуажьэ, тригуагуэ-триупIащIэ, триупIащIэ-триуштIакъуэ...

– Уа, мыр делэ хьуа си гугъэщ, сыт шейтIаныбзэ мыбы кьибжыр! – кьоцырхэ си тхьэкIумэм зы макъ гуэр, щIы щIагъым кьыщIэIукI хуэдэу.

– Уэлэхь, а иуIури а кьибжым ещхьымэ...

– Ей, дуррач, пщIэр сыт?..

– ЫI? – сыкыдэплъеймэ, бригадырым зешхыхьыж, нэгъуэщI зыгуэри мэдыхьэшх.

– ПщIэр сыт, зэIэ! Гуащэ хьэпшып пщIырэ, хьэмэрэ я шэмэджхэр зытрауIухьын ямыIэу мо Къубатий шытх кIэрытхэм уахуэлъащэрэ? ПщIэр сыт, делэ умышьуауэ щытмэ, ы?

Си Iэдэпэм пылгым сеплгьымэ – «дыгъэ шыр»! Iазэ нышэдибэ кърича «дыгъэ шырхэм» ещхь гуэрт. Мэкъуауэ сыджым и пIэкIэ удз гъэгъа соцI – шынэ-шынэ... Ар дауэ зэрыхьуар? Дауэ хьуами, ещхь мэхьу. Ауэ мы кьапщIийхэр нэхь кIыхь, нэхь пIащIэу хэхуамэ нэхь дахэжкъэ?

– Къепщэ уэ!

Ядэ-ямыдэми, махуэ ныкьуэр езгъэхьри, «дыгъэ шыр» сщIащ. Бригадырми зыхуейр Iэрыхьащ, «дыгъэ шырри» зыхуей хуэзащ.

Абы кыкIыну псор сэ сыткIэ сщIэнт? Пщыхьэщхьэр кьэсри, «дыгъэ шыры» хуэсхьри Iазэ естащ. Iазэм ар сIихащи йоплъ, зэ-реплгым хуэдэурэ езыр плъыжь мэхьу. Ар плъыжь зэрыхьур кьы-щыслъагъум, сэри си псэм сыхуимытыжу зельатэу щIедзэ, мафIэр кьысщIэнауэ сес. Дэ тIур плъыжь дызэрыхьум нащхьэлущхьэ ящIу унагъуэр кьоплъ, зэкIэщIоуIуэжхэр. Iазэ нэхьапэ зыкьешIэжри унэм щIож, сэ кьэхьуам гу щылгьыстэм, Iэнкун сохьури, щIыжысIэри зэрыжысIэри сымыщIэжу:

– Нобэ сыт махуэ? – жызоIэри сыщIоупщIэ.

– Мэрэмщ, – зэрыбынуагъуэу кьыщетхьри мэдыхьэшх, сэ сопщIантIэри, си щIыбхьэкхьуафэмкIэ псыхьэлыгъуэр ежэхьу, хуэ-мурэ сыкыщIокIыж.

Абы и ужькIэ хьыджэбз хьэщIэр мазэ псокIэ щыIэжа щхьэкIэ, секIуэкIыжыфакьым, и нэкIу сиплэжыфакьым. СыукIытэрт.

МафIэм сыпэрыхъэныр си дежкIэ нэхъ тыншт абы я бжэр Iусхыу сыщIыхъэным нэхърэ! «Мы гьукIэжъ цIыкIури сытым щыщ, ди хъыджэбз хъэцIэм кыпылтын хуэдэу!» – жаIэурэ ауан сыкъащIу кыысфIэщIырт, апщIондэхуи си гум зишхыжырт: «Пэжыр жыпIэnumэ, сытым сыщыщ сэ, Iазэ сыпылтын хуэдэу? – щIалэ гьуабжэжъ цIыкIу, гьукIэ фIейжъ цIыкIу, и IитIыр дагъэ защIэрэ езыр укIытэху». АфIэкIа дызэIумыщIэжу, Iазэ кIуэжащ.

Бжыхъэр хъури, хъыбар къэIуащ Iазэ лIы дэкIуауэ.

УщIэмыупщIэ сэ ар кызырэссыхъуам! Дыгъэми кхъуакIэ Iутыжтэкъым, дыгъэ шырхэри гъэгъэжыртэкъым. Сэ сызыукIыпэр Ди Гьунэгъум я Пхъур арат. СыхуэзэнкIэ Iэмал иIэтэкъым:

– Зэхэпхакъэ Iазэ зэрыдэкIуар? – жиIэрти, сэр кысхилурт.

Я пщIантIэ сыдыхъами, ди унэ кыщIыхъами, уэрамым сыщрихъэлIами, фIэкIынтэкъым:

– Дауэ кыпщыхъуа а ди Iазэ ищIар? – жиIэрти дзасэм сыпиIурт.

Сэ Iазэ кызыищIам хуцIезмыгъэгъуэжауэ мы дунеишхуэм сите-тынкъым, жысIэри... седжэу щIэздзащ. Сэ профессорышхуэ сыхъумэ, Iазэ ищIам пэзгъэуджэжауэ, е усакуэшхуэу сыкыщIидзрэ къэрал премие кызыатмэ, Iазэ абыкIэ згъэгүзэвэн си гугъэу, седжэрт, седжэрт сыпIащIэу, сыгубжэуэ, си нэр кыщипхъуауэ... жэщкIэ сыжеямэ, пщIыхъэпIэу слъагъурт си усэ тхылгыр къуыщхъэбзэкIэ зэрадзэкIарэ дыщэпскIэ гъэщIэрэщIэжауэ къыдагъэкIауэ, Iазэ абы бгъэдэсрэ и нэпситIыр къелъэлъэху, «щхъэ мыгъуэ къэзгъэпцIа мы лIы бэлы-хъыр, щхъэ сыдэмыкIуарэт мы усакуэшхуэм!» – жиIэурэ зэкуэфэ-уэжу...

Iазэ сыт и лажьэт! Ар сэ нэхъ иужыIуэкIэ кыызгурыIуэжащ, ауэ а зи гугъу яхуэсщIыж зэманым сэ Iазэ ныбжъ бийуэ къэслытэрт, цIыхум епщIэ мыхъун бзаджагъэ кыскIэлъызырихъауэ кысфIэ-щIырти, зиль зыщIэж пасэрей адыгэм ещхъу, си нэр кыщхъэрипхъуа-уэ седжэрт, жэщ жызмыIэу, махуэ жызмыIэу.

Курыт еджапIэм и экзаменхэр Ди Гьунэгъум я Пхъум дэстри, зэгъусэу университетым дыщIэтIысхъащ. ИлъэсищкIэ дзасэ гъэплъам пыIуауэ сыкърихъэкIащ, ауэ еплIанэ курсым дыхэсу зы пщыхъэщхъэ гуэрым кином дыкыкIыж пэтрэ зэрыхъуар сымышIэу... ба хуэсщIри... абдежым си насыпым кыгъэзащ. Ди Гьунэгъум я Пхъур хъыджэбз къамылыфэт, къамылыфэ пэтми, дыгъэм ещхъу гуащIэт, и кхъуакIэхэр жъым зэрихъэрт, къилъхухэри, езым ещхъу, дыгъэ фIыцIэ цIыкIухэт.

... Нартхэм теухуауэ щIэныгъэлI зэIуцIэ ирагъэкIуэкIыу еуэ-ри Орджоникидзе срагъэблэгъащ. Нэгъабэт ар. ИлъэсищкIэ хъуауэ дызэгурыIуэнкIэ Iэмал имыIэу сызэныкъуэкъу профессорым си унэ уныщIэмыхъэмэ сылIэм и гьунэщ, жиIэри сыщIилъэфащ. НысащIэр къэкIуэжыху жиIэу сызыщIиша кабинетым тхапIэ стIолитI щIэтт. Ар щызгъэщIагъуэм:

– УмыгъэцІагъуэ! – жиІащ. – Ар ди унэгъуащэм ейщ, дохутырыш-хуэщ...

Абдеж си нэр тохуэри кызолъагъу си «дыгъэ шырыр», мис а бэ-лыхь псор кызырэыкІа гъуцІыпэ емынэр. Ар пхъэхуей дакъэ цІыкІум хэукІауэ тхапІэ стІолым тетти, сыкъэуІэбжъауэ сыщеплъым:

– А-а, – жиІащ профессорым, си хьэрхуэрэгъу-си ныбжъэгъу-жым, – мыр къэбэрдей ІэщІагъуэ жаІэ... – «Дыгъэ шырыр» къещтэри топсэлтыхь, этнографием хыхъэжауэ.

Абы хэту, унэгъуащэр кыщІохъэж... Іазэ кыщІохъэж. Сэ си щхьэр тхъуат, си жьэжьейр узырт, ревматизмэм сиукІырт, Іазэ хъыджэбз дэсым хуэдэу иджыри щІалэт. «ЛІыфІ, лІы зэгъ пэщІэхуа хуэдэщ мыр», – жысІауэ сигу кыщыкІым ирихъэлІау:

– ... ЗищІысри кызыыхэкІари сщІэркъым, – жи профессор насыпыфІэм, – ауэ псори мыбы зэреджэр «дыгъэ шырыр». УмыщІау пІэрэ уэ... – Іазэ кызыэплъри, и нэкІуцхьитІыр плъыжь хъуащ, сэри Іазэ сеплъри, цІыплъ сыкъэхъуащ. Си ныбжъэгъури къэуІэбжъауэ кыыдоплъ:

– Сыт къэхъуар?

Сэри делэм хуэдэу сыкыыдоплъейри зэрыхъуар сымыщІау:

– Нобэ сыт махуэ? – кызыжьэдолъэт, ар зэрыделагъэр кызыгу-роІуэжри, сопщІантІэ, сыздэкІуэнур сымыщІэжу.

– Мэремщ... сыт зэрыпщІыну?

А дакъыкъэм дыгъэпс махуэшхуэм ныбжь гъуабжэ гуэр кыто-хъэ. Ар си щІалэгъуэм щепса дыгъэ нэбзийт... ЯщІау пІэрэ физикхэм дыгъэ нурыр зэманыхуэ кызыэпхрыкІмэ, ныбжым ещхъу, гъуабжэ зэрыхъур?

Сэ си дыгъэ гуащІэр нэгъуэщІ къалэ щепсырт.

Усэхэр

НАЛО Заур

* * *

ГъащIэ гъуэгум гугъуехь Iэджэ
ЩрохьэлIэ лыфIыр.
Зауэ мафIэм и псэ IэфIыр
Хэт щитын зыфIэфIыр?

Ауэ куэдрэ къохъу шэ цIывым
ЦIыхур пэщIэувэу,
Игу цIэмыгъуу асыхьэтым
И анэжь гузавэм.

Хэлыщ ди гъащIэм ди псэм нэхърэ
КуэдкIэ дгъэнэхъ лъапIэ —
ЛъапIэщ тхъумэм ди цIыху напэр,
Идмыгъэщу IэпIэ.

ГъуцпыпэнкIэ хъунщ тенджызыр,
КъегуэщIэкIмэ дыгъэр;
Ауэ напэм, ицмэ IэпIэ,
ИкIыжынкъым бжьыгъэр.

АДЫГЭ ШУР

Адыгэ шур бий тIощI IуцIами,
Щытащ лъэкIыфу ярикун,
ИтIани, ар цIыхубз хуэзамэ,
ИщIэн имыщIэу хъурт Iэнкун.

Дэ ди адыгэм я хабзакъым
Я щIыб хуагъазэу бий къэкIуам,
Курмыщи хуащIу цытыгъакъым
Бийм я нэхъ лъэщыр къатекIуам.

Абыхэм сэри сращIэблэщ —
Iэщэншэу слъокIыр бийм ескун,
ИтIани цIыхубз къызэпсалъэм,
Адэжьхэм ещхъу, сохъу Iэнкун.

* * *

Ягуэшктым тхыдэр дэлэн IупщIэу,
Ар лами псэуми ди зэхуэдэщ.
Уи дэлэн Iыхьэм сыти ещIэ —
Iэ фIейкIэ уемыIусэ тхыдэм.

Зыгъэш, плъэкIыхукIэ, умыпагэм.
Зыгуэр и псалъэ уцъышынэу,
Андемыркъаным и щхьэ лъагэр
Яужь уимыхьэ къепшэхыну.

Уэ улмэ, пэж яжеIэ цIыхум,
Зы бзаджи зы фIи умыгъэпщкIуу,
Уядэжь и цей хьэзыр Iупэхур
НэгъуэщIым и пктым иумыгъэкIуу.

Апхуэдэ цIыхур лэрктым тыншу,
Дунейми екIуу щыпсэуфктым,
Къильхуфктым щIэблэ лъэпкъ тхыдэншэм,
Тхыдэншэу лари щIым щIэлъыфктым.

КЪЭБЭРДЕЙУЭ СИ ХЭКУ ДЫЦЭ

Къэбэрдейм и тафэ щхуантIэр
ЗэпаупщI кършыпсхэм.
Нартыху лъагэм и бзий лантIэм
ТолыдыкI уэсэпсхэр.

Тафэ щхуантIэр щIыпIэ-щIыпIэм
Къыщобэгыр Iуащхьэу,
Дунеижьым и гу бампIэм
Къыпхыришым ещхьу.

ЦIыхум и фэм дэкI бэлыхьым
ИIэу пIэрэ гъунэ?
Дуней щIыIэм егъэпыхьэр
Сабийхэр нэгъунэ.

Джэрпэджэжу сэ зэхэсхыр
ЩIопщ уэ макъыу пIэрэ,

Мо гу къомым пщащэ исхэр
Къырым яшэм сщIэрэ?

Гъуэгу сабалъэу кIапсэ гъуабжэр
КIуэцIрокIыр губгъуэм.
ПщылI ешар зэрыхэ гъубжэр
Къегъэлыдыр дыгъэм.

МакIуэ хуэму сэ си гъуэгур,
Хъэлъэу гур мэбауэ.
Модэ, модэ... Шэрэдж лъэгум
Пщыхэр щызозауэ.

Соплъыр, соплъыр, си нэр къихуу,
Iэнкун сыкъэхъауэ:
Шэмрэ лъымрэ къыIурыжу
Ирауд пщы щауэр.

Ей, адыгэу лъэпкъ тхъэмышкIэ,
Мыхэра уи гъуазэр?
Мы сэ слъагъухэм хэкум щхъэкIэ
Я щхъэ ямыгъазэ.

Къэбэрдейуэ си хэку дыщэ,
Мыра уэ уи тхыдэр?
Ар елъагъур си нэ гущэм,
Си гум къысхуимыдэ.

Хъэуэ, щыIащ Темырыкъуэр —
Жыжьэ нэплъысыфу,
Лы Iуцыхъу Къэзанокъуэр —
Нэхуу гупсысэфу!

ЩыIэгъащ Андемыркъаныр —
Игу имыгъэпсэхуу,
Дамэлейуэ бэм я къаныр —
Пщыхэр зэбгырихуу!

Къэбэрдейуэ лыгъэ щапхъэ,
Щхъэ гъэщхъын зымыдэ,

Насып жылэр цытырапхъэм
Щхъэ къобакъуэт тхыдэр?!

* * *

ЩIым къытемьпсэр — ар мыдыгъэ,
Лыгъэншэр хэтми — мыадыгъэ.

Адыгэр пэжмэ, бзэгу ихьынкъым,
Шхэн папщIэ пщылIи зыпхуищIынкъым.

ТегужьейкIыу езым и псэм,
ФIей уигъэщIынкъым и лы напэр.

Дунейм и закъуэу къытенами,
Нэмыс жыхуаIэр къигъэнэнкъым.

Мы зым къедаIуэт, шынэхъыщIэ:
Адыгэр бзэкъым къызэращIэр —

ПщIыхун адыгэр уи мурадмэ,
ЩIым и пцIанапIэм ишэ аддэ!

ГЪУКIЭМ И IЭР

И уадэр сыджым трилхъэжри,
И гупэр гъукIэм къигъэзащ:
Лэрыгъу уадэкIым ищIа и Iэр,
АдэIэм хуэдэу, сэ скъузащ.

ФIамыщIым фIыщIэу ириIами,
ПщIэнтIэпс хьэлэлкIэ ар тхьэщIащ:
Сэ си Iэр хужьми, а сэламым
КъищIау нэхъ къабзэ къысфIэщIащ.

Солъагъу сэ фIыуэ лэжъакIуэлэр!
Ар — пхуэмыфащэм — умыубыд:
Мыкъабзэу уи Iэр сэлам епхым,
А лым и щIыхьыр уогъэпуд.

«ГъукIэлэр Iэпэ щабэщ», — жалэр,
Абы лэжьэнкIи зимыгъэнщI,
Iэмал щимылэм, а Iэ лъэщым
IэштIым шынагъуэу зеуплэнщI.

АНЭ

Хъийм икIауэ бийхэм загъэпхъашэрт.
Шэхэр уэфу къуажэ цIыкIум дапхэрт.
КIыфIу, щIыIэу щIыунэ бэнзэвым
Ист фыз гуэр и бынхэм тегузавэу.

Бийм а махуэм шэуэ къиутIыпщыр
Къыщыуэжырт анэм и гу пщтырым.
Шэхум хуэдэу, сабий нэкIухэр фагъуэт,
Гужьеяуэ зыхуашийрт анэбгъэм.

Ажал лыкIуэу бий топышэ цIывхэм
Я фий макъыр зэхыхыхукIэ анэм,
Къыбгъэдэс и бынхэм я щхъэ ццIанэм
Ятрипхъуэрт IэлъэщI кIапэ пхъашэр,
Жъыбгъэ зымыубыду а щэкI цIырхъым
ПхымыкIын къыфIэщIу бий топышэр.

УРЫХУ ИУБЫГЪУЭ

Къызэджэу си Тхэр сыщишэжкIэ,
Си гъуэгур евмыгъэху гугъу,
Сыкъэвгъэгугъэ псалъэ пэжкIэ,
Пщэдей насып сыщывгъэгугъ.

Жыхъэнэмэжъым и лъэмыжым,
ГугъэфI уимылэм, икIыгъуейщ.
Хуэвгъади ар щауэишыжым,
Дакъикъэ закъуи сывмыгъей.

Къысхуэвмылтыхъуэ фэ дохутыри,
Къызэвмыгъапщэ уд бзэмыIу.
Къэфлъагъу, хъуххэнум, си хъэтыри,
Си лъынтхуэм мастэ къыхэвмыIу.

Урыху Іубыгъуэ къысІурыфкІэ,
Хьэлү дзэкъэгъуэ къысІурыфлъхьы —
Мы си псэр хьэршым къисшыжынц,
Си нэ гъуабжитІри къэплъэжынц.

ГУПСЫСЭ

Сэ иджыри жьыгъэм сиухуакъым,
Сэ лыжь баш иджыри къэзмышта,
ФыфІэфІыхукІи фыкъызэплъ — сырещхъкъым
Сэ ажал къэкІуэнум игъэцтам.

Ауэ сэ си жагъуэ мэхъу щІалэгъуэр,
СызримыгъэплъэкІыу, зэрыкІуар,
Жэщ зэлүщІэ къомхэм я гуфІэгъуэр,
Къэгъэзэж имылэу, зэрыткІуар.

Сэ си жагъуэ мэхъу зызэзгъэпэщү
Зэрыхуэзмыхьынур удз гъэгъа
Сызыпылъым. АфІэкІ гъатхэ жэщү
Зэрызмылбагъунур ба дыгъуа.

Сэ си жагъуэщ гъащІэм и гугъуехъхэм
Ящыщ куэд дыгъуасэ зэрыхъуар,
Сэ сащыщми лыпІэ иувахэм,
Лыгъэ щІапІэ сызэримыхуар.

Аращ си блэкІам сыщІыхуэзэшри,
Ар сэ, зикІ, нэгъуэщІым къыхэзмых.
Сэ слъэкІынкъэ сщІэн зыкъом иджыри!
Сэ ажалым и макъ зэхэзмых.

ГУМ ХЭЛЪ МАФИЭ

Егъэплъыр си гур мафІэ хъуаскІэм,
ЗэгъапІэ зейкІ къызимыт,
Абы и жыІэм махуэ къэскІэ
Семыдэлүэнуи сыхуимыт.

Быдзышэ хужьу исфа IэфIым
Хэлыщ а си гур зыгъэплъар,
Адыгэ анэм арщ лы гъащIэр
Хьэлэл зыщIыну кьилъытар.

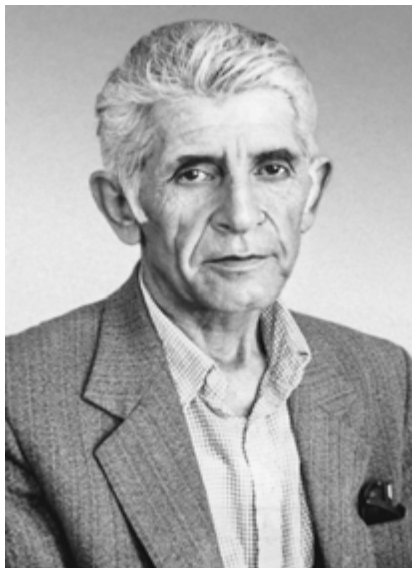
А хьуаскIэм хуэдэм нарт лыхъужьым,
ЩIым щIэлъми, и псэр химыгъэкI;
ЛэщIыгъуэ куэдкIэ лыгъэ щIэным
ХущIэкъуу псэун хульегъэкI.

Абы си гъащIэр си хэку дыщэм
Естыну сэри сегъэлуш,
Ажал зимыIэр цIыху насыпым
ЩIэбэныр ару ещI си фIэщ.

Зэгуэр си хэкум бийр кьеIусэм,
А хьуаскIэр мафIэу къысщIэнэнщ:
Хуэфащэр бийм сэ лъызмыгъэсым,
Къемылу си псэр хисхьэпэнщ.

УсакІуэ АфІэунэ Лиуан кыызэралъхурэ илгэс 85-рэ ирокъу

60

ЦЫКІУХЭМ НОБИ ЯХУОУПСЭ

Лъэпкъым и щІэблэр гъэсэнмкІэ, дахагъэм, хабзэм, нэмысым щІэпІыкІынымкІэ цыкІухэм яхуэтхэ усакІуэхэмрэ тхакІуэхэмрэ къалэн ин ягъэзащІэ. Ахэращ къэкІуэнум гъуазэ хуэхъур, абы и лъэныкъуэкІи нэхъыбэ дыдэу псэкІэ гугъу ехъхэр. ЗэрыгурыІуэгъуэщи, сабийм и нэкІэ гъащІэм ухэплъэныр, и гурыщІэхэр зыхэпщІэныр, абы игу дыхъэу, фІэгъэщІэгъуэну тхыгъэ къэбгъэщІыныр тыншкъым. Апхуэдэм еувэлІэфынур усакІуэ, тхакІуэ нэхъ псэ къабзэ, псэ пІащІэ дыдэхэр аращ – АфІэунэ Лиуан хуэдэ зырызыххэхэрщ.

АфІэунэ Лиуан Алий и къуэр Бахъсэн районым хыхъэ Къулькъужын Ипщэ къуажэм 1938 гъэм июным и 20-м къыщальхуащ. 1957–1960 гъэхэм дзэм къулыкъу щищІащ. 1960 гъэм «Къэббалъкъ-промстрой» трестым ІэнатІэ щыпэрыуващ, абы щылажъэурэ епщІанэ классри къиухыжащ. 1998 гъэм къыщыщІэдзауэ Тырныауз дэт вольфрам-молибден комбинатым и къудамэу Налшык щыІэм щылэжъащ.

Зэрынэрылгъагъуши, АфІэунэ Лиуан и лэжыгъэкІэ литературэми щэнхабзэми пэлэщІэу шытащ, ауэ Тхьэр зэчийкІэ кыызэретам и фІыщІэкІэ абы лъэпкъ литературэм хэлъхъэныгъэ нэс хуищІыну хузэфІэкІащ.

АфІэунэм балигъхэмрэ сабийхэмрэ яхуэгъэза усэхэр, апхуэдэуи къуажэхъ гъэщІэгъуэнхэр и Іэдакъэ къыщІэкІащ, ахэр иту тхылъ зыбжани дунейм къытехъащ. Апхуэдэщ «Къэрабэ» (1976), «Дадэ и

сурэт» (1983), «НэщIэпкIэ» (1990), «Псынэ цIыкIу» (1993), «Хэмы-хъуэ МыхъуратI» (1996), «Усыгъэхэр» (1998), «ШыщIэ цIыкIу» (2003), «Хъыринэ» (2008) н.

АфIэунэ Лиуан нэхъыбэу зыхуэтхар цIыкIухэр арами, усакIуэм и сабиипсэ хьэлэлыр, ар Iыхъэлейм икIауэ зэрыгумашIэр и балигъ тхыгъэхэми къыхэщаш. «Си унэм» зыфIища усэм ар и унэм, псэ зыIутым хуэдэу, йопсалъэ, фIыщэу зэрилъагъур, гупсэхупIэу зэриIэр хуеIуатэ. УсакIуэр и унэм зэрыхуэгупцIанэр псом хуэмыдэу щIэгъэхуэбжьауэ усэм и иужьрей едзыгъуэхэм къыщыIуэтащ:

*Сабий анэгуу, пхуэсцIу IэплIэ,
Уи пащхъэ ситици, си дуней.
Зэгур уэ жьыгъэр къыптегупIэу,
Уицэхэжынуи сыхуэмей.
Си сабиигъуэм и фэ зэсплэу,
Си бын щытэджу щыгъуэлъыж,
Уэращ кээнэнур си фэеплэу –
Унсэу, си Унэ угъурлыжъ!
(«Си унэм»)*

АфIэунэм и балигъ усэхэм «зэрыщыпсалъэ» бзэри сабиибзэм пэгъунэгъущ. «Си бзэм сыхуоусэ» фIэщыгъэм щIэт усэр, сабий уэрэд цIыкIум хуэдэу, ритмикэ шэщIа, макъамэ псынщIэ щIэлъу гъэпсащ, макъ зэщIэжыуэхэмкIи гъэнщIащ.

*Си бзэр насытыхуэщ,
Ижъ-ижъыж бзэщIэжщ.
Хэкущ, жьэгу пащхъэщ, хышхуэщ,
Хабзэ зэтешIэжщ.
Ар си адэ-анэщ,
Си кээрэгъул бжыхъщ.
Тхыдэщ, гъуэгущ, гъуэгунэщ,
Ар насытырыхъщ.
(«Си бзэм сыхуоусэ»)*

Усэм и кIаух едзыгъуэр телгъыджэ щыIэу зи фIэщ хъу сабийм и фIэщхуэныгъэ быдэр щIэлъу, хъуэпсапIэ нэхухэр, псэ къабзэр къыпкъ-рыщу гъэпсащ:

*Си бзэр псэущ, псэунущ,
ПлгъапIэм Тхъэр итыху!
Зы адыги псэкIэ
Бауэу щIым тетыху!..
(«Си бзэм сыхуоусэ»)*

АфIэунэм и IэдакъэщIэкIхэм яхэтщ гъащIэм и философиер, и хабзэ щхъэмыгъазэхэр зи лъабжьэ усэхэри. «Кхъужьейм и жэуап»

усэм гупсысэ нэхъыщхьэу хэлъыр пэщIэдзэ зиIэм кIэухи зэриIэрщ, гьащIэр чэзууэ зэрызэхэлъырщ, сыт хуэдэ кьэхъугьэми езым и фIыгъуэ пIалгъэ зэриIэжырщ, жьыгъэмрэ ажалымрэ япэлгъэщын къару кызыримиыгъэщIарщ. ЕдзыгъуитI фIэкIа мыхъу усэ кIэщIым философиие гупсысэ куу зыбжанэ щызэхэхуэнащ, абы и купщIэ нэхъыщхьэри зэпсэлгъэныгъэ (диалог) гъэпсыкIэ гъэщIэгъуэным тету кьэIуэтащ. Усэм и гупсысэ нэхъыщхьэр зыхэлъыр жыгым кыыбгъэдэкI псалгъэу етIуанэ едзыгъуэм кыыщыхьа жэуапыр аращ:

*Зэрыт хадэм щынэщхьейуэ,
Кхъужьей жыгыр щытыц.
Зыхэт жыгхэм ядэплгъейуэ,
ЩIэмыгъагъэр сыт?..
– Кьэхъуа зы гъэ, дэсхьу гъабгъэ,
Хылагъ сыщекIуа?
КхъыIэ, уигу кызыумыгъабгъэ,
Жьыгъэр кыыстекIуащ.
(«Кхъужьейм и жэуап»)*

Лгъэпкъ зэхэщIыкI и лгъэныкъуэкIэ убгъэдыхьэмэ, мы усэм и купщIэр зэ еплгъыгъуэкIэ узэригугъэнум нэхърэ куэдкIэ нэхъ кууш. Кхъужьей жыгыр фIым и нэщэнэу ижъ-ижьыж лгъандэрэ адыгэм кыыдогъуэгурыкIуэ. А нэщэнэм и кIапэлгъапэ гуэрхэр IуэрыIуатэми кыыхэнащ (псалгъэм папщIэ, «Кхъужьей жыгым и тхъэусыхэр»), уасакIуэхэми, тхакIуэхэми, жыгым е пхъэм и образыр кьагъэщIын е кьагъэсэбэпын щыхъукIэ, нэхъыбэрэ кьагъэлэщакIуэр кхъужьей жыгыр аращ. Къапщтэмэ, «Кхъужьей къудамэ» фIэщыгъэм щIэту КIыщокъуэ Алыми Уэрэзей Афлики усэхэр ятхаш, апхуэдэ фIэщыгъэ иIэу Уэрэзейм 2004 гъэм усэ тхылгъи кыыдыгъэкIащ. КъищынэмыщIауэ, адыгэ прозэм и жанр цIыкIухэм я зэхэублакIуэ хъуа тхыгъэхэм языхэщ ЩоджэнцIыкIу Алий и «Кхъужьей щIагъым» рассказыр. Апхуэдэ шапхъэхэр лгъэпкъ литературэм щымащIэкъым, АфIэунэ Лиуан и усыгъэми кхъужьейм и образыр зэкъуэхуауэ, мыхъэнэ пыухыкIарэ нэщэнэ щхъэхуэрэ имыIэу кыыхыхъакъым – ар уасакIуэм и лгъэпкъ зэхэщIыкIыр зэрылгъагэм, и дуней лгъагъукIэр лгъэпкъ гупсысэкIэкIэ (менталитеткIэ) зэрыпсыхьам и зы щыхъэтщ.

Усэм и поэтикэм щхъэхуэу и гугъу пщIымэ, ар нэщIыса дыдэу пхужыIэнукуым. Абы и щыщIэныгъэхэм ящыщщ зы едзыгъуэм и кIуэцIкIэ узыщрихьэлIэ кыытегъээжыныгъэхэр. Псалгъэм папщIэ, япэ едзыгъуэм «щытын» глаголым, фащэ зэхуэмыдэхэм иту, щэнейрэ кыытрегъээж («зэрыт», «хэтыц», «зыхэт»), «жыг» щыIэцIэм, падежрэ бжыгъэкIэ эщхъэщыкIыу, тIэунейрэ кыытрегъээж («жыгыр», «жыгхэм»). Апхуэдиз кыытегъээжыныгъэхэм тхыгъэм и художественнэ лгъапIагъэр ягъэлгъахьшэ, ауэ етIуанэ едзыгъуэм кыыщыхьа рифмэ къулейхэм абы и поэтикэр кыызэщIэкъуауэ ирагъэфIакIуэ. Апхуэдэщ «гъабгъэ – кызыумыгъабгъэ» кIэух рифмэр, къищынэмыщIауи – «гъ»

макъым едзыгъуэ псом и кIуэцIкIэ кыщигъэху макъ зэщIэжьи-уэр – аллитерацэр: **ггэ** – **ггабггэ** – **хылагг** – **кызыумыггабггэ** – **жьи-ггэр**.

УсакIуэ Бештокъуэ Хьэбас пэжу гу зэрылгыташи, «дэ сабий IуэрыIуатэ кыулей диIэщ – уэрэдхэр, усэхэр, таурыхъхэр, кьебжэкIхэр, кыуажэхъхэр, псынщIэрыпсалъэхэр. Ауэ ди нобэрей сабий лите- ратурэр хуэкъулейуэ жыпIэныр пасэщ, цIыкIунитIэхэмрэ тхылъ- еджэ цIыкIухэмрэ нэхъ зыхуеину тхылъу дунейм кыгътехъм гулгытэ нэхъыбэ хуэтщIын щIыхуейри икъукIэ гурыIуэгъуэщ». Ар фIы ды- дэу кыгурыIуэрт АфIэунэ Лиуани. ИщхъэкIи кызырыхэдгъэщаци, абы и усыгъэр нэхъыбэу зытегъэпсыхъари зыхуэгъэзари цIыкIухэрщ. УсакIуэм и сабиибзэ-усэбзэр шэрыуэщ икIи кыулейщ: абы и мыхъэнэр инщ икIи цIыкIухэр усэм дихъэху абы нэхъ гурыхуэ хуэхъунымкIэ, апхуэдэуи я бзэм, псалъэ къэпсалъыкIэм зегъэужынымыкIэ кълэн пыухыкIахэр егъэзащIэ.

Сабий усэхэм, макъамэ ящIэлъым хуэдэу, я ритмикэр шэщIауэ гъэпсынымкIэ АфIэунэм Iэмэпсымэ нэхъыщхъэу кыгъэсэбэпар макъ зэщIэжьиуэрщ. Абы шыгъуэми а макъ зэщIэжьиуэр усэм и купщIэр пIэщIэзыгъэху псалъэрыджэгу кыудейм хуэкIуэртэкъым. Псалъэм папщIэ, «Щхъырыбей» усэм «щ», «хъ», «хъу», «б» макъхэр гъэщIэгъуэну «щызэдоджэгу», абы и бзэр ягъэшэрыуэм кыщымынэу, и ритмикэри яшэщIу:

*Уехъуэпсэн кыудейуэ,
Щхъырыб нащхъуэ къомбэ
Пытщ ди щхъырыбейм.
Ныбэкъ цIыкIу
ЦIыкIу чейуэ,
ТхытхъэщIытхъэ защIи, –
Сыту дахэкIей!
(«Щхъырыбей»)*

Апхуэдэ макъ зэщIэжьиуэ куэдым усэр дзапэ уэрэд цIыкIум и IукIэм, и ритмикэ псынщIэм пэгъунэгъу ящI, абыхэм я фIыгъэкIи ар къеджэгъуафIэ икIи гукъинэж мэхъу.

АфIэунэ Лиуан езым и хъэтI кыгъэщIыжащ, езым и художе- ственнэ кълэуэтэкIэ телъыджэрэ и усыгъэм нэхъыбэу хуэщ лексикэрэ зэригъэпэщыжащ. ЖытIам и зы щыхъэтщ «КIэпхъ» зыфIища усэр:

*– КIунэ, КIунэ,
КIунэ дзасэ,
КIэ баринэ,
Нэ топ цIыкIу.
Лъабэ цIыкIукIэ
Гъуэм бгъэкIуасэу,
Дэуэ пытыр дейм ууей?*

– Хьэуэ,
Уэри хэлъщ уи Іыхьэ,
Къэп цІыкІу къэхьы, Зэчырей,
Бжьыхьэ Дадэ мыкІуэж цІыкІэ,
Къэжэрыжэ, къыдэкІуей!
(«КІэпхь»)

Мы усэм, АфІэунэм и адреи тхыгъэ куэдми хуэдэу, художественнэ щхьэхуэныгъэ зыбжанэ хэлъщ, и купщІэми, гъэпсыкІэ-ухуэкІэми, и бзэми ехьэлІауэ, ауэ мыбдежым щхьэхуэу гу зылгытапхьэщ «къэжэрыжэ» псалъэр. Мыбы и лъабжьэр «жэн» глаголырщ, «къэ»-р лъэныкъуэ, унэтІыныгъэ къэзыгъэлъагъуэ превербщ, а тІур зэщІыгъумэ, «къэжэ» мыхьэнэ къагъэхуу аращ. Зэ еплъыгъуэкІэ, «къэжэрыжэ»-мрэ «къэжэ»-мрэ я мыхьэнэр зэтэхуэу къыпфІэщІынущ, ауэ япэм и купщІэр куэдкІэ нэхъ кууц. «Къэжэ»-м къыкІыр «къыщІэпхъуи къакІуэ», «жэрыжэм утету къакІуэ» жыхуиІэхэращ. «Къэжэрыжэ»-м усакІуэм щІилъхьэ мыхьэнэр «къыщІэпхъуи [а узэрыщІэпхъуам утету, зэпыумыгъэууэ] жэрыжэ къэщІэ» жиІэу аращ. ЕтІуанэ лъэныкъуэкІэ укыщеплэмэ, «къэжэ» псалъэм къыгъэлъагъуэ Іуэхугъуэр (процессыр) нэхъ кІэщІу йокІуэкІ – «псынщІэу къакІуэ е къэс» жыхуиІэу. «Къэжэрыжэ»-м къыгъэлъагъуэ Іуэхугъуэр (процессыр) нэхъ кІыхъу йокІуэкІ – «жэрыжэм утетурэ псынщІэурэ къакІуэ» мыхьэнэр къыкІыу. Ещанэ лъэныкъуэкІэ убгъэдыхьэмэ, «къэжэ»-м псынщІэу зэфІэкІын Іуэхугъуэ, кІэух зилэ процесс къегъэлъагъуэ – «къэс» жыхуиІэу; «къэжэрыжэ»-р нэхъыбэу зытегъэпсыхьар «жэрыжэм тетын» процессырщ, къыгъэлъагъуэри аращ.

АфІэунэм и ІэдакъэщІэкІхэм нэхъ цІыкІу дыдэхэм яхуэгъэзауэ, «уа-рэ», «къакъэ», «къомбэ», «нау» псалъэхэм хуэдэхэмкІэ зэхэлъ сабий лексикэкІэ гъэнщІа усэхэри яхэтщ, зи зэхэщІыкІ-гупсысэр зэфІэувэу, дунейм и зэхэлъыкІэр къызыгурыІуэу, абы и хабзэхэр зи акъыл къытІасэу хуежъа ныбжьыщІэхэм яхуэгъэзахэри щымащІэкъым. Япэ гупым щыщ усэ цІыкІухэр сабийм и бзэм зегъэужьыным, дунейр егъэщІыхуным нэхъ тегъэщІамэ, етІуанэ гупым хиубыдэ усэхэм я гъэсэныгъэ-ущииныгъэ мыхьэнэр инщ, абыхэм сабийм и хьэл-щэныр зэфІэувэнымкІэ, и къэухьым зиубгъун-зиузэщІынымкІэ къалэн пыухыкІахэр ягъэзащІэ. Псалъэм папщІэ, хьэл-щэныр зыубзыху, сабийм и лъэпкъ зэхэщІыкІыр зэфІэзыгъэуэвэ, адыгэ хабзэм щІэзыпІыкІ тхыгъэщ «Іэбу цІыкІу» усэр:

Нэхъыжъ блэкІым, сыкъоувыІэ,
ЗэтызупщІыркъым и гъуэгъу.
Ар блэкІыхукІэ, гъуэгъу симыІэ,
Хабзэм хъурэ удэдджэгъу?
Даді нани я тІысытІэ
ЖьантІэм сыкІуэу симытІыс.
СимытІысхьэ я гъуэлъытІэ,

*ЯхузоцIри тцIэ, нэмыс.
Льэпкьым щхьэузыхь сыхухьуи!
ЦIыху узыцIыр хабзэращ.
СоцIэ фIыуэ, жьы сыщыхьуи,
Згъуэтыжыну нобэ сцIарщ!
(«Iэбу цIыкIу»)*

Лиуан и усэхэм хэлъ ущиер цIыхугьэмрэ гуапагьэмрэ я щапхьэхэмкIэ щIэгъэбыдащ. ЩIыуэпсымрэ хьэкIэкхьуэкIэхэмрэ я образхэмкIэ усакIуэм аллегории Iэмалыр кьигьэсэбэпкIэрэ, фIым, кьабзагьэм, дахагьэм я пщальэу щIым щызекIуэхэр кьегьэлъагьуэ. КьызэщIэкьуауэ кьапштэмэ, Лиуан и усыгьэр зыхуэунэтIар, абы щIэлъ гупсысэ псори зэзышэлIэжыр зыщ – гьащIэр фIыуэ лъагьунырщ, дунейм и кьэхьугьэ псори псэкIэ кьэштэнырщ. Псалъэм папщIэ, усыгьэм и лирикэ лIыхьужь цIыкIум хьэкIэкхьуэкIэхэр хуабжьу фIыуэ елъагьу. Абы и щыхьэтщ усэхэм я фIэщыгьэ кьудейхэри: «Нау цIыкIу», «Джэджьей бын», «ЧыцI цIыкIуитI», «Бжьэ», «Шы цIыкIу», «Махьшэ», «Тхьэгьэлэдж», «ТIурэ», «КIыгуугу», «КIэпхь», нэгьуэщIхэри. «ТIурэ» усэм хэт хьэ цIыкIумрэ абы и лирикэ лIыхьужьымрэ зэныбжьэгьу пэжхэщ, дэнэкIэ кIуэми, зэкIэрыхухэркьым, уеблэмэ лирикэ лIыхьужь ныбжьыщIэр ТIурэ хуэдэхьэ зэриIэм щыгуфIыкIым кьыщымынэу, икIи иропагэ:

*Зым имыIэ уэ пхуэдэхьэ,
Уэ пхуэдэхьэ цIыкIу.
Уздэсшэнкьэ мэракIуэхьэ,
ТхьэкIумабгьуэ цIыкIу.
(«ТIурэ»)*

Сабийм и хьэл-щэнымрэ дуней еплъыкIэмрэ зэраубзыхум кьыщымынэу, АфIэунэм и усэхэм гьэсэнэгьэ кьалэнри ягьэзащIэ. «Нау цIыкIу» зыфIища усэм цIыхур сыт щыгьуи и щхьэ кIэлъыплъыжын зэрыхуейр щIагьыбзэ куукIэ икIи сабибзэ дахэкIэ кьыщеIуатэ:

*Уа-рэ, феплъыт,
Ди нау цIыкIум.
Феплъыт –
Сэ зыкьыспещIыж!
Сыт ишхами –
Шха иужькIэ
Iуни напчIыж!
Хьэлэмэткьэ –
СогъэщIагьуэ,
Ар зэрыгубзыгьэ
ЦIыкIу!
Напэ фIейуэ,*

*Іунэ фІейуэ
Къалъагъуну
ФІемыкІуц!
(«Нау цІыкІу»)*

Усэр зи акъылрэ къэухьрэ зэфІэувэу хуежъауэ дунейм и къэхъукъащІэхэмрэ къэхъугъэхэмрэ япэу зэзыгъэцІыху, гъащІэм япэ лъэбакъуэхэр хэзычэ нэхъ цІыкІу дыдэхэм зэрахуэгъэзар къыгъэнаІуэу, «джэду» е «джэду цІыкІум» и пІэкІэ усакІуэм «нау цІыкІур» къегъэсэбп. ИкІи а зы псалъэ зэпха къудейм и фІыгъэкІэ усэр гум нэхъ ехуэбылИи мэхъу.

АфІэунэ Лиуан адыгэ сабий литературэм нэхъыбэ дыдэу зезыгъэужахэм ящыщ. Езым тхылъ щхьэхуэу къыдигъэкІахэм нэмыщІ, и ІэдакъэщІэкІхэр «Азбукэм», пэщІэдзэ классхэм щадж «Анэдэлъхубзэм», «Адыгэ сабий литературэ», «Вагъуэбж» тхылъхэм, сабий садхэм папщІэ зэхалъхъа программэхэм хагъэхъащ. УсакІуэм и ІэдакъэщІэкІ зыбжанэ «Къэбәрдей усэм и антологием» ихуащ.

КъызэщІэкъуауэ къэбгъалъагъуэмэ, АфІэунэ Лиуан къызэринэкІа литературэ щІэиныр зи пІалъэр имыкІыжын фІыгъуэщ. Езыр къытхэмытыжми, ар дахагъэкІэ, къабзагъэкІэ, ІушыгъэкІэ и усэхэр зыдж цІыкІухэм ноби яхуоупсэ икІи яхуэупсэнущ адыгэбзэ зыІурылъу зы цІыху закъуи дунейм тетыхукІэ. АпщІондэхукІэ усакІуэм и цІэри тщыгъупщэнукъым, езыри и Іэужьхэм – лъэпкъым къыдекІуэкІ тхыгъэ купщІафІэхэм – щыпсэунущ.

ХЪЭВЖОКЪУЭ Людмилэ,
филологие щІэныгъэхэмкІэ кандидат

ЩХЪЫРЫБЕЙ

Уехъуэпсэн къудейуэ,
 Щхъырыб нащхъуэ къомбэ
 Пытщ ди
 Щхъырыбейм.
 Ныбэкъ цыкIу
 ЩыкIу чейуэ
 ТхьпхъэщIыпхъэ защIи, —
 Сыту дахэкIей!
 Мыхъуу зытIуц сшхымэ,
 Си дзэр игъэшынщ.
 Плъыжь-фIыцIафэу, хъумэ
 Мис итIанэ сшхынщ.
 Птеткъым банэ
 Санэм,
 Птеткъым жызумейм.
 ... Щхъэ къызжевымIарэ
 Зэрытетыр банэ,
 Банэ
 Щхъырыбейм?!

КХЪЫІЭ, СЫГЪЭХЪУЖ!

«Быхъу-сыхъу» — сопсчэ,
 ЩыІэ сыхъагъэнщ.
 Сыкъопс —
 СыкъепсыхукIи
 Си пIэ,
 Си пIэ лъапэм
 Тес КIуцэжьри къоскIэ,
 Пыхусыху сыхъуагъэнщ.
 Уэ Зэрыджэ Нанэ,
 Дэнэ ущыхэтыр?
 Дэнэ ущыхэтыр,
 Зи щхъэ щымытхъуж?!
 Псчэм урихуцхъуэгъуэу
 ЗэрыжаІэр пэжмэ,

КъакІуэ,
Ди деж къакІуи,
КхъыІэ, сыгъэхъуж!

ТХЪЭГЪЭЛЭДЖ

Махуэм дэнэ
УздэщыІэр,
Зи бээр дахэу
Си ІэфІ цІыкІу?!
«ЦІутІи-пІытІи»
Уэ жумыІэу,
ЗыщІэбгъэпщкІур сыт,
Хуэмыху?!
КъакІуэ мыдэ
Умышынэу,
КъоІусэну
ПфІэщІыр хэт?
ДегъэдаІуэ
ШыкІэпшынэм,
Зэхэдгъэхыт
Уи уэрэд!
— Махуэ псом
СыхущІэмыхъэ:
Сотхыр псысэ,
Согупсысэ,
Сошхэ,
Дыгъэм зызогъэу.
Жэщыр хъуамэ,
Нэху цыхункІэ
Губгъуэ Нанэ
Сыхуоусэ,
Губгъуэ Нанэ
Тызогъэу!

НАУ ЦІЫКІУ

Уа-рэ, феплът,
Ди нау цІыкІум.

Феплът —
Сэ зыкъыспещІыж!
Сыт ишхами —
Шха иужькІэ
Іупи напи
ЕлъэщІыж!
Хьэлэмэткъэ —
СогъэщІагъуэ,
Ар зэрыгубзыгъэ
ЦІыкІу!
Напэ фІейуэ,
Іупэ фІейуэ
Къалъагъуну
ФІэемыкІуц!

ДАУЭ?

СокІуэ, сокІуэри
ЕджакІуэ,
Срагъаджэ —
СыкъокІуэж.
Седжэу
Махуэри
СогъакІуэ,
Сотхэ —
Стхыми
Сыкъоджэж.
ЖиІэрт
ФІыуэ,
ФІыуэ
Седжэу
Сезыгъаджэ
Зэчырей!
Ауэ, дауэ,
ЕтІуанэ,
ЕтІуанэ
Гъэ еджэгъуэм
Япэ класс
Сыхъуа къудейц.

МАМЭХЭМ Я МАХУЭ

Нобэ, нобэ
Мамэу щыIэм
IэпIохуэшхуэ
ЯхуэтщIынщ.
Узыншагъэ ин
ЯIэнуи,
Дэ абыхэм
Дехъуэхъунщ!
Ажэгъуэмэр
ЩIым къыхопщыр,
Дыгъэ нурым
Зрагъэу.
Гъатхэ дахи
И нэр къопщIыр,
ЩIэжьей цIыкIухэр
Къызэщоу.
Нобэ, нобэ
Мами Нани
Хъуащ нэхъ дахэ,
Нэхъ дахэж!
СогъэгүфIэ
СаIуплъамэ,
Сагъэгүфэ,
ДогүфIэж!

ДИ IЭУА

НитIэ, нитIэ,
ЦIыкIунитIэ,
НитIэ, нитIэ,
Ди Iэуа.
Мамэ и псэ,
Папэ и псэ,
Сыт ущIэгъыр?
Хэт къоуа?
Мэж уи бжьэфыр,
Сэ зыщIыкIум,

Ар зыщІыкІум
Езмыта!..
Мамэ, сэри
СыщыщІыкІум
НитІэ хуэдэу
Сыщыта?

СЫКЪОКІУЭЖ

Анэш нанэ
Сыздишамэ,
Дадэ дыщэ,
Папэ, мамэ,
Ди Мамыжьыр,
Ди къакъыйр,
Ди хьэ Мыщэ,
Ди балийр,
Ди бжэІупэр,
Ди дэшхуейр,
Ди мамкъутыр,
Ди кхъужьейр,
Ди адакъэр,
Ди джэджьейр
Сигу къэкІакъэ —
СыщІогъуэж,
Лъейуи унэм
СыкъокІуэж!

АРГЪУЕЙ

Лъабэ псыгъуэщ,
Ар пэ кІыхьщ.
Жэщ зэрыхъуу
Къелъэтыхь.
КъыстотІысхьэ,
Къызодзакъэ,
Сигъэжейркъым,
Къысщымысхь.
Ауэ, сщІэркъым,
Сэ, итІани,

Ар, итлани,
Сфлэгуэныхьц.

ЖЬЫНДУ

Жьын-жьын-жьын,
Жьын-жьынду,
Пэ сыринэ.
Дамэду,
Нанэ си плэр ищлыжащ,
Сэ лэпloxуи хуэсщлыжащ.
Хэт узэджэр?
Сыт ухуей?
Уэри унэм
Клуэжи
Жей!

САНЭМРЭ ЖЫЗУМЕЙМРЭ

— Санэ, санэ,
Цыклунитлэ.
лэмплэ, лэмплэ,
лэмплэ клэщл.
Къыздэплъей уэ
Тлэклунитли,
Нэхъ инылуэу
Зыкъэшэщл.
— Хьэуэ, хьэуэ,
Жызумей,
Сабий цыклухэр
Зэзгъэхуапсэу,
Ин сыхъуну сыхуэмей.

ДЖЭРПЭДЖЭЖ

Уемыгуоумэ,
«лым» жимылэ,
Зэримышуэ
И мылуэху.
Зыми и цлэ

КъримыIуэ,
Езым и цIи
ФIэмыIуэху.
Ауэ уэ,
ЗыбгъэлIыхъулIыбжъу,
Уегуоуакъэ —
ЕдэIуэж:
ЖепIэ псори
Пхузэпищу,
Нэхъ иныжу
КъыбжеIэж!

НЭЦIЭПКIЭ

И гъуэ цIыкIуу,
ТIыбжъэм хуэдэм,
Къопщ-
Йопщхъэжыр,
Къопщ-
Йопщхъэж.
ЗыкъыпхуигъэфIэнуи хэтци,
И щхъэ цIыкIур кърегъэж.
Бжъакъуэ фIыцIэ
ЦIыкIуитI тетыр,
ИгъэпIийми,
Мыпыджэф.
Сыт итIанэ
Ар зыхэтыр?..
СощIэ, нэми
ЩIэмыпкIэф.

АДЫГЭ ЦЕЙ

КъызэрыпыкIау
Мастэпэм,
Схуидащ нанэ
Цей щIэрыпс.
ЩыстIэгъакъэ —
КъызокIупсыр,
Си Iэпкълъэпкъым

Ар хуэфIыпсц.
 Ар псынщIабзэщ,
 Ар гурыхыщ,
 Ар адыгэ
 Цей бэлыхыщ!
 Хэтхэ ящIрэ
 Джэгу? —
 СыкIуэнт.
 Цейм хьэщIапIи
 СрикIуэнт.
 СылIкьэ? —
 Си гур къогуфIыкI.
 Цауэ цIыкIуи
 СыщIохъукI!

АДЫГЭБЗЭ

Си бзэ дахэу
 Адыгэбзэ,
 Си бзэ дахэу
 Уэ си нэху!
 Уэращ
 Си анэдэлъхубзэр,
 СфIэбэмащIэщ
 Сыпсэлъэху!
 Упсэу, си бзэ,
 Хьет жегъэIэ!
 «Нур» журналми
 Сыкъоджэф!
 Си насыпти,
 Уэ узиIэщ,
 Дади нани
 Сопсэлъэф!

МЭШБАЩІЭ Исхьэкъ УАФЭБГЫКЪУ И НЭЛАТ

Тхыдэ роман

XXVIII

ГъэмахуэкІэт. БлэкІа гъэмахуэ мазитІ-ми хуэдэу, Къэбэрдейм и пщы уэлий ХьэтІохъуцокъуэ псэхугъуэ иІэтэкъым. Іуэху и куэдти, дэнэ щІыпІи щыплъагъурт: Бахъсэн аузым щыпсэхуэм яхуээзр-ти, Іэщышхуэхэр нэхъ тыншу къуршым зэрахуну Іэмалхэм тепсэлъыхьырт, ар зи пщэ ирилъыхахэм и нэІэ ятримыгъэкІыу ядэІэпыкъурт. Мывэкъалэхэмрэ щІытІ зыхъумапІэхэмрэ зэрахуэм гумызагъэу кІэлъыплъырт. А псом къищынэмыщІауэ, пщы уэлийм и къалэнт къуршхэм гуп-гупурэ щитІысыкІ дзэхэм чэзууэ яІущІэну, гупсэхуу яхэпсэлъыхьыну.

ХьэтІохъуцокъуэпщыр лІы Іушт, къехъкІ-нехъкІ хэмылъу, Іуэхур зыІутыр занщІэу жиІэрт. Пщы уэлийм жылэм ягуригъэІуэну зыхуейр мырат:

«Къуршхэм дыкъызэрахъуреихьыр ди къелыпІэщ. Пэжщ, кърывыдзэр егъэлеяуэ инщ икІи лъэщщ. Зэхэтхыжащ текІуэныгъэр я Іэрылъхъэу къазэрыщыхъужыр. Ауэ ар и щІыпІэ щызэуэжыркъым, къизэури и щхъэхуитыныгъэкъым. ЗэрыпхъуакІуэ зауэр дапщэци гуащІэ мащІэщ. Щхъэхуитыныгъэ зауэр лІы куцІрэ лъы лъэщкІэ гъэнщІащ. Ди адэжъхэм я Іэмалырщ дыкъэзымыгъэпщІэжынур: къуршхэм иджыри дыкъахъумэнщ. Нобэрей щытыкІэм хуэдэ ихуатэкъым ди адыгэр куэд щІауэ. ИкъукІэ шынагъуэщ дызэувэлІа ІэнатІэр, ауэ щыхъукІи, дызыпсыхыжынур ар зэрышынагъуэрщ. Пэжщ, къытхэкІащ епщІыжакІуэхэри, абыхэм дакъызэрелыну щыІэри зы Іэмалщ – дызэкъуэтынырщ. Къытщхъэщыт Алыхышхуэм елбагъу е зылэжъри, лей къызытехъэри. Алыхым дыкъыхъумэнщ. Дэ тхуэдэкъым зызыгъэщхъуу бийм хуэжыІэщІэр. Тхыдэр щыхъэтщ адыгэр зэи къызэримыкІуэтымкІэ!» Ахэр жиІэурэ, ХьэтІохъуцокъуэр дзэхэм щепсалъэкІэ, абы къыпэджэж макъ зэщІэрыуэр жэуапу щыІэм я нэхъ нахуэт. ЗауэлІхэм я псэр гъэнщІат, ягүхэр изт, я щхъэр лъагэт. Лъэпкъ уэрэдыжыр зауэлІхэм гушхуауэ ирашажъэрти, пщым игурэ и щхъэрэ зэтелъу, адреи дзэхэр здэщыІэмкІэ иунэтІырт. ЩІыпІэ зэгъуэкІ зэхуэмыдэхэм егупсысыпауэ зизыгъэзэгъа дзэхэм ящыщу зы гупи къыгъанэртэкъым ХьэтІохъуцокъуэм, яхуэмызэу, я псалъэм гупсэхуу щІэмыдэІуу.

* КІэухыр. ПэщІэдзэр япэ, етІуанэ, ещанэ номерхэм итщ.

Пщы уэлийр мызыгъуэгукIэ зыIумыщIау къанар ЦыпIынэ Хъэсанш зи нэхъыжъу Бэгъудэкъуэ дэс дзэ закъуэрти, абыхэми нобэ яхы-хъэну и мурадт.

Пщы уэлийм къыгурыIуэрт: «Къэбэрдейхэм кърымыдзэр зды-дашэну къуакIэбгыкIэр бийм къызэрытехьэлъэн хуейр я зэхэуэкIэм и закъуэкъым. Кърымыдзэр, я топ мыкIуэмытэжыхэр якIэрыщIауэ, мы лъагъуэ зэгъуэкIхэмрэ щхьэдэхыпIэ зэхэзэрыхьахэмрэ къафIэкIа нэужь, щIыпIэр зи лъахэу фIыуэ зыщIыхуж къэбэрдейхэм хуиту къа-хуэхуэреихьынууш. Абы къищынэмыщIауэ, тыншу итIысыкIа ди щIалэхэм гугъуехьыншэу яхуIулъэщIыкIынууш кърымыдзэм и джа-тэпэрыжэр. Япэ зэхэуэм фIэкIа хэмылъами, кърымыдзэм зэуэзэпсэу кIэрыхушхуэ игъуэтынщ. Бийм, дауи, икIуэтыжыпIэ къилтыхъуэнууш. Хьэргъэшыргъэ къахыхъуэ, кърымхэр зэрехъэжьэжа нэужьи, кIуапIэрэ жапIэрэ ямыгъуэту, къурш Iэдэм дзыкъыу тхудэубыдэнууш».

Пщы уэлиймрэ и шу гъусэхэмрэ кIуэрт, Иналыбг зыщхьэщыт Тамбиипсыр я сэмэгурабгъуу къанэу. Зы теуэгъуэ ныкъуэкIэ ахэр Уафэбгыкъу цIыкIу и жьэгъум щIэту екIуэкIахэщ. Гъэлъэху ау-зым дэт IэхъупIэмкIэ зи шыщхьэр гъэзауэ пцIэгъуэплъыр зыгъэуш ХьэтIохъушোকъуэм шхуэлур къыжьэдикъуэри, зыкъиплтыхьащ. Пщы уэлийр Бахъсэн псыхъуэкIэ зэпрыплъырт. И шу гъусэхэр – Къэсей хьэжыр, Къэзанокъуэр, Быжыр, Шурдымыр, БжыхьэлIыр, Ашабэр – къэувыIащ, ХьэтIохъушোকъуэм жиIэнум пэплъэу.

Ашабэм езым и хьисэп гуэрхэр зэпилъытурэ щыму зыкъиплтыхьырт: «Пщы уэлийр мыбдеж Iуцу егупсысам шэч хэлъкъым. Мин щэ ныкъуэуи хыщIуи щрырети, мыпхуэдэ къуэкIийм дэна дзэм зыкъегъэлыпIэ гуэри илэжынукъым. Дзэ пэрытым и щхьэр зэрыфIэтхыу, абы и щIыбагъ къыдэтахэр тIы щхьээм хуэдэу зэщIэгъуаеушIэпхъуэнухэщ. ДэнэкIэжэн?! ХьэтIохъушоекъуэмикъукIэ зэригъээзэхуат апхуэдэ зэхэвзэхэжьэм кърымхэм къахухэкIынуур! Сыту фIыт ар мыбдеж къытхудэшатэмэ... Зэ еIэгъуэу хэтчыжынт лъэгудыгъуэ банэжыр!»

Пщы уэлиймрэ и шу гъусэхэмрэ Iэгъуэблагъэр къыщIызэхэ-плтыхьым Къэсей хьэжыр икъукIэ пэжыжьэт, ауэ абыи кыгурыIуэрт мыхьэнэшхуэ зиIэ IуэхукIэ шухэр щIызэхэзеплъэри, пIалъэ-пIалъэкIэрэ тхьэ елъэлуну игу къыпылъадэрт.

Шу гупри Алыхьым зэдэлъэлунтэкъэ, езы Къэсейр я пашэу!.. АрщхьэкIэ пщы уэлийр щымти, хьэжыми ар игъэпIейтеин темыгуш-хуэу, шухэр здэплъэмкIэ зигъэзащ. Ауэ а илъагъу дахагъэм апхуэдизкIэ и псэр дэгуфIати, хуэмышэчу жиIащ:

– Бисмыллахь рахьмани рахьим! Уоу, си Алыхь! Сыту дуней дахащэт-тIэ мы дыкъызытепшар! Жэбагъьи жиIауэ, нэхэр шынэ-ми, Iэхэм ящIэнур ящIэ. СызэригугъэмкIэ, си Алыхь, сыщыуэну къыщIэкIынкъым ди щIыр зыми зэи зэредмытынур жысIэмэ. Ар Уэ къыдэпташи – Уэ къытхуэпхъумэжынщ.

Зэгуэрым нащхъуэу щытауэ, иджы къундэпсо кIэкъинэу жэб-зэжа и нэ къэпсыIахэм бзыхьэхуэ зэпэпIимэкIэ нэкIэпсыр

щИльэщИыкИурэ Къэсей плъэрт пщы уэлийм зыздигъэзамкИэ. Хъэтохъущокъуэм IупщIу илъагъурт Бахъсэн псыхъуэ деж Хъэрэкхъуэрэ декIуэкIуу щаухуа япэ мывэкъалэ тIысыпIэр, мыдэкIэ укъэкIуатэмэ – етIуанэр. АдэжкIэ зыщрашырт щIытI зыхъумапIэхэм: Джэдмышх, Хъэцыбанэкъуэ, Бырсыкъуэ, Уэтэрыжь, Бrameкъуэ IэхъупIэхэр гъунапкъэкIэрэ къызэщIаугъуаеу.

Пщы уэлийр АфэбгкIэ маплъэри – зэхих къыфIощI жыг пщIащэхэм я жыжьэ даущыр, къурш псынэхэм я Iуащэр. АдэIуэкIэ къыщехуэх Шэпэпхъ псыкъелъытIым я Iэуэлыауэр Кургъуокъуэ и тхъэкIумэм иджыпсту къедэхашIэ къыщохъу. Пщы уэлийр маплъэ Гублэрыгъ мэзымкIэ, къецIыхуж Алэщыкъуэ ухуэзышэ лъагъуэ цIыкIур. Мес ЩIыльэмыж кIуэ гъуэгур задэр – выгухэм убыгъэ джафэу трахар. АдэжкIэ къыщолъагъуэ Сэлэджыкъуэ дэкI гъуэгур къыздыщехъэ Шыдуаныр.

Пщы уэлийм шхуэмылакIэр иутIыпщу шыр ежъэжарэ пэт, аргуэру шхуэлур ткIийуэ къыжьэдекъуэажри къоувуIэ. БейгуэлитIми – зыр пщым и шыпэу, адреир и шыкIэу – я увуыпIэ яубыдыж. Хъэтохъущокъуэр Быж Нэгъур хуоплъэкIри:

– Мы бгылгъэр дауэ къыппщыхъурэ, Нэгъур?

– Сегупсысаш, зиусхъэн, а жыпIэну узыхуейм.

– ЖысIэну сызыхуейр жызмыIэ щIыкIэ дауэ къапщIэрэт? – къыпогуфIыкI иджыри къэс нэхъхейуэ гъуэгур зыкIу пщы уэлийр.

– Шурдым Жанхъуэтщ мы щIыпIэхэр нэхъыфIу зыцIыхури, зиусхъэн, уеупщIмэ, а сэ жысIа дыдэр жэуапу къыуитынщ.

– Уэри апхуэдэу узэрегупсысыр, Жанхъуэт? – йоупщI пщыр лэгъупэжьым.

– Апхуэдэуш, зиусхъэн, сыту жыпIэмэ, сэ сщIэрккъым мыбы ещхъ нэгъуэщI щIыпIэ щыIэу.

– Зэхэпха, Жэбагъы, нэхъыжьхэм жаIэр? – пщы уэлийр мэгушыIэ: – Мазэ зыбжанэкIэ щэху къызыфIэзгъэщIу сыбыщIар цIыхухэм ящIэрт... Араш, Къэзанокъуэ, уэри жыпIауэ, кIыфIыгъэми укыхалъагъукI, губгъуэми ущызэхах.

– Мыбы, зиусхъэн, гъэщIэгъуэну зыри хэлькъым. Захуагъэм урителъхъэу щыт, икIи умыгъэщIагъуэ ди нэхъыжьхэм я псалъэхэр. Фэ фигухэри, фи псэхэри зэрыщIащ, лъагъуэ зэхуагъуэташ, араш фи гупсысэкIэри щIызэтэхуар.

– Пэжщ, Жэбагъы. «Зэхамыха хъыбар яIуатэрккъым» жаIэу щытми, псэм илъ щэхухэр щызэрыщIэм нэхъ Iуэтэжыгъуэ сыт щыIэ?! Си гуапэщ ди гупсысэхэр зэрызэтэхуэр. Иджы дубзыхунщ псори.

Шухэр епсыхри, гуп зэпэхъурейуэ удзыпщIэм щитIысыкIащ. Къэбэрдей пщы уэлийм и шу гъусэхэр езым хуэфэщэжу шууейхэт. Яубзыхуащ дэтхэнэ гупыр дэнэ лъэныкъуэкIэ кIуэнуми, хэт сыт хуэдэ гъунапкъэхэр иIыгъынуми. Пщы уэлийм къыхилъхъащ кърымыдзэм жыIурыхъэгъуэ ирамыту зэраудыныщIэну мэсхъбыр: кIэщI-кIэщIурэ дзэ гупыщIэ кърадзылIэурэ, адреир гупхэри зырым зэблихъумэ, езыхэм я къарур кIуэщIынукъым, ауэ бийм и лъэр

псынщІәу щІәхунуш. Кърымыдзэм и щхьэр зэрагъәунәзәну Іәмалхәр адыгә бгырысхәм, дауи, я щІәщыгъәжтәкъым...

– Апхуэдә зәуәкІә къызыкъуәдмыху щытмә, ди сәшхуэхәр дыгъәпсым пәдгъәджәгуурә кърымыдзэм дызәхиупщІәтәнуш! – пхъашәу пегъәщыж ХьәтІохъушокъуәм.

Гупым ГупщІу къагурыІуәрт я Іуәху зыІутыр. Псори зәакъыләгъуу, чәнджәщІә зәрыІыгът. Пщы уәлийр нәщхьейуә къопсалъәри:

– Дыкъызәрежъэрә сәгъәгуәуәщхьәуә Гурыт Мәчыхъу къызәрытхудәмыкІам. Уафәбгыкъу зы ІуәгупІә иІәкъым Гурытым и лъә нәмысауә... Мыдрейуә, Мәчыхъурә фызыжъымрә хьәІуцыдзхәм къахуәдгъәнауә къысфІошІри, сигу къоуә. Гъуәгуанәр гугъуми, къыдәтшын хуеящ. ГуащІәншәщ лыжъ-фызыжъыр. Бийраци – ар зыми щысхьынукъым.

– ДызәремыләІуа ләужыгъуә щыІәкъым, зиусхьән, арщхьәкІә къытхутегъәхьакъым. – Шурдым Жанхъуәт псом я пІәкІи жәуап къытащ. – Зәхәпхакъә, Блахъуәмрә Бәхъунымрә Мәчыхъу ярищІар?

– Зәхәзмыхами, сщІәжыркъә сә Гурытым и лыгъәр здынәсыр. Жәбагы, сә къызбгъәдәкІуу фепсалъи, жыләм къыдәнахәр къыдәфш. Дә дызәрыхъу хъунш ахәри.

– Уоу, зиусхьән! Алыхъу лъапІәм гъуәгу къыуитынш, – къопсалъә Къәсей хьәжыр, – апхуәдәщ псапәр. Алыхъым псори дыкъәлъягъу, псори дризәхуәдәщ.

– Уи щхьәкІи, си щхьәкІи, жыләдәсхәм я цІәкІи Мәчыхъу селъәІуащ, зиусхьән. Щыхәзгъәзыхьыпәм, сыкъыдихуащ, – жи Жәбагы.

– Апхуәдәу хъунукъым! – Ашабәм хуабжъу игу дыхьат Мәчыхъу и лыхъуллыбжъыр, итІани, Къәзанокъуәр къызәрыдигъәувыкІар фІәзахуәтәкъым. ИужькІә, зытригъәуж щІыкІәу, жиІащ: – Сыт пщІән, цІыху къәс езым и хьәл-щән иІәжщ. Абы емыкІу хәслъагъуәркъым. ЦІыхухәр псори зәщхъу щытамә, мы дунейр куәдкІә нәхъ зәшыгъуә хъунт.

– Ашабә и къуә, – къопсалъә Къәсей хьәжыр, – зыщумыгъәгушщә мы дунейр зәрыхъәхури Алыхъым и пащхьә дызәрихьәжынури.

Миншакъ и пащІәкІә щІәгуфІыкІащ, ауә абы зыри пидзыжакъым.

– Фыплъәт, шууитІ къыткІәлъопІащІә... – Шурдым Жанхъуәт Іәдакъәжъауә ещІ.

Кърымыдзәр Іузәв хым къызәрыІухьәрә адыгә щІаләхәр кІәлъыплъырт. Пщы уәлийм иджыпсту къыкІәлъыпІәщІар а кІәлъыплъакІуә щІаләхәм ящыщ Джәрыджә Мәремрә мы махуәхәм Урысейм къыкІыжа Табыщ Къәбардрәт.

ЩІаләхәр епсыхри, фІәхъус ятащ. Джәрыджәм пщы уәлийм зыхуигъазәу жиІащ:

– Зиусхьән, кърымыдзәр Инжыдж къыкІащ. Шур шууә, лъәсыр лъәсу, Бгитху зәхәтымкІә къоІә.

Дыгъуасә лъандәрә зыпәплъә хьыбарым мыхьәнә иримыт хуәдәу, ХьәтІохъушокъуәр иджы къыпогушыІыкІри:

– Дзащхьэр Инжыдж кыкIауэ щытмэ, дзэкIэм зыщиIуантIэр дэнэ щIыпIэ?

Мэрем, пщы уэлийм и щIагъыбзэ мыгурыIуэгъуэм кыдэуIэб-жъауэ, Миншакъ дежкIэ маплъэ. Ашабэр щIалэм хупогуфIыкIри:

– Блэ зепщыпщэм кIапэ кызыкIэлъельэф...

– Блэ кIапэр, зиусхьэн, КIэмыргуейм кыкIауэ, Мэхъуэшым къопщхьэ, – псынщIауэ зэрегъээзэхуэж иджы Мэрем. – Блащхьэр Iузэв хым зыкъыхишиикIыу адыгэщIым кызэрихьэрэ тIэкIу-тIэкIуурэ пауцэбыкI Мамсыр Нэкъаррэ Даур-Темыргуейрэ кызэщIагъэуIа жаней, бжъэдыгъу, кIэмыргуей, мэхъуэш, беслъэней щIалэхэм. Абы-хэм къадэIэпыкъуну къахыхьащ Iэта-Ильясрэ Бэубэчрэ я лъэпкъэгъу щIалэхэри.

ХьэтIохъушчокъуэм и гуапэт Нэкъаррэ Дауррэ я цIэхэр иджыпсту зэрызэхихыр. Пщы уэлийм и нэгъу кыщIауэвэрт Iэта-Ильясрэ абы и шинэхъыщIэмрэ. Выри, шыри, топри, гъуэгъу гъуэмылэри якIэрыщIауэ къэкIуатэ кърымхэм, бэуапIэ ирамыту, адыгэ щIалэхэр ефыщIауэрт... ХьэтIохъушчокъуэм кыгурыIуэрт а щIалэхэм ящI теуэ уащхъуэдэ-мышхъуэхэм мыхьэнэуэ яIэр.

– Нэгъуей щхьэрыуам уи дзыхь иумыгъэзыщэ. Ныбжъэгъууи зэм кыпхушIэкIынщи, зэми жагъуэгъуу кыпщIэнэкIэжынщ. Iэлигъуэт-пэцэм и бейгуэлыр дауэ уи фIэщ зэрыхъунур? – мэхэнджащэ Нэгъур.

Пщы уэлиймрэ Къэзанокъуэмрэ зоплъыжри, ХьэтIохъушчокъуэр погуфIыкI:

– Пэжщ, Нэгъур, а жыпIэр. Сэри зэхэсхаш апхуэдэ гупсысэхэр, ауэ си фIэщ сщIынур си нэм илъагъураши, тлъагъункъэ мыдэ зауэм зэрызыкъыщызэкъуахыр. Иджыри сыт кыджепIэн, Мэрем?

Мэрем и пIэкIэ Къэбард пIащIауэ къопсалъэ:

– ХьыбарыфIи диIэщ: кърывыдзэм иIыгъ топитхум я зыр щIалэхэм Инжыдж щIрагъэлъэфаш.

– Мис ар, дауи, гуфIапщIэ зыхуэфашэщ! – гухэхъуэу и ма-къым зрегъэлэт пщы уэлийм. Шу гъусэхэми, зэпеуэу, а хьыбарыр ягъэщIагъуэ. Пщы уэлийр арэзыуэ и пащIэкIэ щIогуфIыкI: – Къа-хуэнэжа топиплIыр Балъкъ, е сэ сщIэрэ, Бахъсэн щIимылъафэу къа-хузэпрышмэ, кърушылъэхэм дралъэфейуэ щытми, сщIэркъым ахэр къахуэгъэсэбэпыну. Тхэм фиузэщI, щIалэхэ! Вгъээж хъунущ. Хьы-барыншэ дяпэкIи дывмыщI.

Бийр кыздикIынымкIэ я шыщхьэр гъэзауэ кIуэ шууитIым якIэлъыплъурэ, пщы уэлийм и гур кыиузыкIащ. ХьэтIохъушчокъуэм и нэгъу кыщIауэвэрт иджы дыдэ Блахъуэм уIэгъэ кыищIа и къуэ нэхъыжьыр – илъэс пщыкIух зи ныбжь Мыхьэмэт-Бэмытыр. Абы кIэлъыкIуэ Нэдшэхь... Жан-щэ? Лъэтеувэ хуащIа къудейт а пща-щэ цIыкIум... «Сыт мы си гум къэкI хьэдэгъуэдахэр! Сэр фIэкIа бын зиIэ щымыIэжу ара? Адрейхэм я быным ещхьыркъабзэщ сысейхэри, адрейхэр здэщIэ кърушхэм щыреIэ. СыткIэ нэхъ лей а сысейхэр?! Жылэ быныр зэрыхъуу ахэри хъунщ!» – зогиеж пщыр.

Сосрыкѳуэбг и сэмэгурабгѳумкІэ кѳыкѳуэплѳырт ЦѳыпІынэ Хѳэсанш и дээр щитІысыкІа Бэгѳудэкѳуэ бжѳэпэр. Уафэбгыкѳу пэмыжыжѳэу кѳызэхѳуащ пщы уэлийм дзапэ дыщІэкІыну шуудзэмрэ лѳэсыдзэмрэ. ЩІыІэбжѳыт кѳушхѳэхѳу жѳыбгѳэр. Пшэху щхѳэхынэхэр шышхѳэуІу уафэм дыщІэхѳаеу жѳыр зэрыджэгум Іуащхѳэмахуэ мамыру кІэлѳыплѳырт. Гѳэм и махуэми, щІым и щтырыгѳуми, а Іуащхѳэ угѳурлыр пыгуфІыкІыу цІыхухэм кѳахэплѳээрэ: «Махуэщ кѳыфпэплѳэр! Махуэм и фІыр фэращ зейр!» жиІэ нэхѳей, мылылѳэ дыкѳуакѳуэм дыгѳэ нэпсыр хилѳащІэрт.

АдэкІэ щыумзэхѳащ афэху джани, дарий гѳуапэ щхѳуантІи зылѳымыса Уафэбгыкѳу. Кѳушхѳэхѳу лѳахэм нэщхѳейуэ хоплѳызэ ар. Кѳыпщохѳу абы и зэвыпІэ дыджым удыхѳэмэ, уи лѳэр кѳыпхудэмыхыжурэ кІуэдыпІэ уихуэну.

ХѳэтІохѳушохѳуэ пщы уэлийр зи пашэ шу гупым кѳапоплѳэ ЦѳыпІынэ Хѳэсанш, зи блыпкѳыр уІэгѳэпхкІэ зэщІэкѳуза МыхѳэмэтБэмыт, пелуан Бей. Мыбыхэм ящІыгѳут Кѳашыргѳэ гѳукІэри абы и уадауэ Дэмдеи. Пщы уэлийм зауэ дзапэщІэкІ дэзыщІыну дээр уэру кѳызэхокІуатэри, Кѳашыргѳэмрэ Дэмдейрэ я сэшхуэхэр лѳагѳу зэбладзын хѳэзыру кѳоув.

ТхѳэрыІуэ тыныр зауэлІым и гѳащІэм зэ фІэкІа кѳыщымыхѳу, ауэ зэи щымыгѳупщѳэ Іуэхугѳуэшхуэщ. Илѳэсхэр дэкІыжами, цІыху кѳэс ирипагѳу кѳыбжиІэфынущ а махуэм абы иІа зыхэщІэныгѳэ хѳэлэмэтхэр. А пагагѳэ зыхащІар абы пхрах я гѳащІэ псом и кІыхѳагѳкІэ. Я псэр пытыху ящыгѳупщѳэркѳым а зэманыр лІыхѳужѳыгѳэрэ тегушхуэныгѳэкІэ гѳэнщІауэ зэрыщытар. ЛІы нэхѳ игѳуэхэм ябгѳурытт щІалэщІэхэр, икІи тхѳэрыІуэ ята нэужѳ абыхэм кѳащыхѳурт балигѳыпІэ зѳуэ нувауэ.

Пщы уэлийм Кѳэсей хѳэжымрэ Кѳэзанокѳуэмрэ захуегѳазэри:

– ЩІэвдзэ, дээр кѳыфпоплѳэ, – жиІэурэ Кѳашыргѳэмрэ Дэмдейрэ зэбладза сэшхуэхэм я щІагѳ щІэкІыну лѳэбакѳуэ еч. Пщы уэлийм кІэлѳыплѳурэ Ашабэм кѳыщІедзэ:

*Уэрэд кѳыхэвдзэт зи щІалэгѳуэм,
Тхѳэмадэ Іушхэр фыкѳежѳут...
Адыгэ щІылѳэр, уей, дэ ди напэщ,
Адыгэ щІылѳэр, уей, дэ ди щІыхѳыщ.*

Пщы уэлийм и ужѳыр яІыгѳыу сэшхуэ зэблэдзахэм щІэкІ гупым жыджэру зэдашѳащ уэрэдыр:

*Адыгэ хэкур ди гугѳапІэщ,
Ар Іуащхѳэмахуэу тхуэІумахуэщ,
Ди дыгѳэ нурищ, ди нэм и нэхуш,
Ди гушІэр кѳытхуэзыгѳэнэхуш.
Мэхѳур ди фІэщ: дэ ди лѳэпкѳ уардэр
Уахѳтыншѳу мы дунейм тетынш.*

СэшхуитІ зэблэдзам щІэкІахэм щхъэж и дзэ къудамэ ягъээжырт. Щымт къэбэрдеилХэр. Щымт нэхъ щІалэщІэхэри. Псоми ягъэвыр зы гупсысэ жьэражъэт.

ХьэтІохъушчокъуэмрэ Жэбагъырэ я закъуэу къыщынэм, пщым адэкІэ хушІэмыуфэжу:

– Дауэ уеплърэ, Іэта-Ильяс и шынахъыщІэм дызэрыгурыІуам Быж Нэгъур щыгъуазэу пІэрэ?

Жэбагъы къэуІэбжъауэ и щхъэр къызэриІэтар щилъагъум, Кур-гъуокъуэ пІащІэу:

– Хьэуэ, хьэуэ... Уигу къыумыгъэкІыххэ Нэгъур сэ дзыхъ хуэзмыщІу! И жыІи, и ІуэхушІафи сфІэкъабылщ, ауэ...

Пщы уэлийм и гупсысэр гурыІуэгъуэу зэригъээхуэжа щхъэкІэ къэмынэу, Къэзанокъуэр а къызэрыуІэбжъауэ хэплъэрт, «ауэ»-м къыкІыр зыхуихъынур ищІэртэкъым. ХьэтІохъушчокъуэм зыхищІащ Жэбагъы и гум зэпишачэхэр. ИкІи щІалэм хуиту Іуплъэри:

– Къэзанокъуэ, а жысІам гурыщхъуэ хэплъэгъуэжыну сыхуейтэкъым.

– Хэслъагъуэркъым, зиусхъэн. Ди адэм и псэлъафэт: «Шэч зымышІыр бжыкІщ». Сэ сфІэтэмэмщ дэтхэнэ зы Іуэхуми куэдрэ узэрытечэнджащэр. Си гугъэщ апхуэдэ Іуэху зехъэкІэм мэсхъэб пэж щІэлъу. Мыдрейуэ, уи упщІэм и жэуапу мыращ жысІэнур: ди зэгурыІуэныгъэм цІыхуиплщ щыгъуазэр – уэ, сэ, нэгъуей зэшитІыр. Шэч щІызэтщІэкІыжын щхъэусыгъуэ зэкІэ диІэкъым, Кърымыдзэм хэт ди тІасхъэщІэххэр зыми къиумысакъым.

ХьэтІохъушчокъуэр къышыгуфІыкІыурэ мэгушыІэ:

– Уэратэкъэ жызыІар: «ЖаІэ псори къэхъуркъыми, къэхъуа псори яІуатэркъым».

– Дэ тхузехъэнур, зиусхъэн, ди унафэ къызыпекІуэкІырщ. Къэсей зэрыжиІауэ, мы дуней хъэхум дыщагъэунэхуу аркъудейщ. Пэжщ ар, ди дунейм Іейри фІыри ІэплІэшэкІкІэ щызэрыІыгъщ.

Пщы уэлийм и шыпэм фІыуэ щхъэщыкІауэ кІуэ Сэбанш бейгуэлым зыкъегъазэри:

– Зиусхъэн, шу гуэрхэр къытхуокІуэ! – арыххэуи къыщІегъуж зэгуэпу: – Къушхъэ тэтэрхэрщ къакІуэр. Сыту пІэрэ мыхэр зыхуейр?!

– Сэбанш, лей къыумыпсэлъи нэхъыфІщ, – пщы уэлийр и бейгуэлым пэроуэ, – абыхэми, дауи, щІэгузэвэн гуэрхэри яІэу къыщІэкІынщ.

ХьэтІохъушчокъуэ жыжъаплъэу къицІыхужащ и щакІуэгъуу щыта Урысбий Хьэзрэтрэ Суюнч ефэндымрэ.

Пщы уэлийм гъунэгъу къащыхуэхъум, къушхъэ тэтэрхэр епсыхащ. Хьэзрэт гупым къахэкІри:

– Сэлам алейкум, бэрэкат босын, зиусхъэн!

– Алейкум сэлам, Хьэзрэт! Къеблагъэ.

– Іуэху пхудиІэт, зиусхъэн.

– ДынодаІуэ, – педзыж абы пщы уэлийм, куэд бжыгъэмкІэ Жэбагъы гъусэу зэриІэм гу лъаригъатэу.

– Ди лІакъуэгъухэр Кърымым къыкІауэ зауэкІэ Къэбэрдейм къыхуэкІуэу зэхыдох. Дэ, Шэрэджыщхъэ къурш жьэгъум щІэс хъэб-

литхур, зы жэмыхъэту дызэхыхъэри зэгурылуэкIэ унафэ къэтштати, ар фэдгъэцIэну дыкыфхуэкIуащ... Къэбэрдейхэм кыывэзэуэну къакIуэ кырымыдзэм зыкIи дащыгугъыркъым, езыхэри мащIэкIэ нэхъ мы-хъуми зыщыдгъэгугъыркъым. Дэ абыхэм я зауэм дыыхыхъанукъым. Зэ-хэлъкъым ди Iуэху. КъищынэмышIауэ, жэмыхъэтым унафэ къиштащ сыт и лъэныкъуэкIи кырымыдзэр дэлэпыкъуныгъэ трамыгъэплъэну. Дэ езыхэр армырами дымащIэщ. Аращ ди псалъэр, зиусхъэн, икIи дэ абы дытекIынукъым.

– Тхъэр арэзы кыфхухъу, – шы сокум хэплъызэурэ педзыж пщы уэлийм.

– Кърым тэтэрхэр, зиусхъэн, къакIуэмэ, кызырыкIуам ещхъу кIуэжынуш... Дэ, зауэ кыдэвмышIэкIыу, къэбэрдей къуршыщхъэр фигу тхупыкIащи, фIыщIэ фхудоцI. «Дыкызыхэзыхуа нэхърэ, дезы-мышужъэжа...». Мамыру мыбдеж дисмэ нэхъыфIщ. Мыдрейуэ, «Мэл хъушэ щIакъуэншэкъым», – жи, епцIыжакIуэ гуэрхэр кытхэкIауэ щытмэ, апхуэдэхэр фэри фи хамэкъым...

– НтIэ, нтIэ, – Хъээрэт кыдэщIу, къопсалъэ Суюнч: – Зы динкIэ, зы АлыхышхуэкIэ дызэпыщIащи, кырымхэм зэрахъэр лъэпкъитIым дяку кыдэуэну дыхуейкъым.

Хъээрэтрэ Суюнч ефэндымрэ зэпадзыжу псалъэу уанэгум итIысхъэжа нэужь, Хъээрэт пщы уэлийм кыхуеплъэкIащ:

– Хейр лъэщщ, пщы уэлий. Алыхыым псори дыкыхъумэ!

Къущхъэхъу удзыщIэр я шылъэм ихъу, бгы жьэгъум декIуэкIыж кхъущхъэ тэтэрхэм пщы уэлийр нэщхъейуэ якIэлъыплъурэ: «Пэжи пцIыи... Уи дзыхъ ебгъэз хъуну абыхэм? – Арыххэуи, зигъэкъуэншэ-жу зоупщIыж: – Сыт кыппщыщIар, пщы уэлий, сыт зыри уи фIэщ щIэмышхужыр?»

XXIX

Адыгэ лъахэм фIыуэ кыщацIыхурт кIэмыргуеипщ Бэлэто-къуэхэ я лъэпкъыр. Зэманыхъ лъандэрэ къэгъуэгурыкIуэ лIэужьыр Болэт и деж кыщызэтеувыIэну Алыхыым иухауэ кыщIэкIынти, къуэ къритакъым КъэзыгъэщIам. Жэщ-махуэ имыIэу и хъэщIэщыр цIыху кIуапIэми, и лъэпкъэгъухэр пщIэ кыкIэлъызэрахъэу кыккъуэтми, дзыхъ зыхуищI лъэпкъылIхэр игъэныбжьэгъуми, Бэлэтокъуэпщыр лIы закъуэт. Къуэ зримыта пщым и гукъеуэр зыхэзыщIэнур а IэнатIэ дыдэм Iут езым хуэдэлI гуэрщ. Къащыгурылуэми, зэхащIыкIыпэр-къым апхуэдэм игу щIэгъур. Ар пщыгъуэ зытелъ лъэпкъылIу щыщы-тым и деж... и гугъу умыщIыххэ!

Пэжщ, и нэм нэсмэ, кIэмыргуеипщым пхъурылъху щIалэ хыжьэ иIэт. Бэлэтокъуэм и шыпхъу Къудас гуащэшхуэм Абрэджхэ кыщилъ-хуа Даур икIи лIыгъэншэтэкъым, икIи Iушыбэт. Ауэ дэнэ кърыхыжын иджыпсту Даур?! ЩIалэм, адрей шэрджэс щIалэгъуалэм ящIыгъуу, кхъуашхъэрэ хъэкIэрэ зэпешIэри, кырым-къэбэрдей зауэм и зэрыхъэз-рийм хэтщ. Гъуэгуанэ тет кырымыдзэм теуэ хуащIурэ зэм пакъутыкI,

зэми паупщЫкІ. Зыми ищІэркЫм пхЪурылЪхум и щхЪ дЯпэкІэ кЪрикІуэнур...

Пэжщ, БэлэтокЪуэм и шыхЪу нэхЪыжЪ КЪудас хуэдэу, дэлЪхум зи псэр ета анэкЫильху гЪуэтыгЪуейщ, закЪуэтІакЪуэххэщ. Анэ палЪуэ Болэт ар кЫыщхЪэщытци, сыт щыгЪуи зыкЫыщІигЪэкЪуэнущ. ИтІани, бзылЪхугЪэ акЪылкІэ зэмызэхуэн Іуэхухэр КЪудас ирихЪэлІэкІэ БэлэтокЪуэм сыти кЫичэнджэщын?

КІэмыргуеипщым и гуащэ тхЪэІухуд Лашыни, а и пщыхЪу Іущым хуэдабзэу, зыхищІэрт Болэт зы Іуэху мыщхЪэпэ гуэрым зэрыхэзэрыхЪар. Ауэ КЪудас дэлЪхум щыму зэрыхуэгузавэм ещхЪу, щыму езыри хуэгумэщІырт и щхЪэгЪусэм.

«Шэми шхуми ес» – жыхуаІэ щытыкІэт иджыпсту БэлэтокЪуэпщым и Іуэхур. ДыгЪуаси вэсэмахуи кІэмыргуеипщым кЫыхузэкІэлЪыкІуащ КЪаплъэн-Джэрий и шу джакІуэхэр. Нобэ фІэмыкІыу, кІэмыргуеипщыр хЪаным деж зэрыкІуэн хуейр кЫыжраІурэ дэкІыжат. Иужьрейуэ кЪэкІуам кЫыхуихЪар нэхЪ унафэ пхЪашэжт: «Уи щхЪэкІэ унэмыкІуэмэ, лЪэщыгЪэкІэ укЪедгЪэшэнущ!» КЪэсащ а пІалЪэри. БэлэтокЪуэр нобэ ежЪэн хуейщ, ауэ ар пІащІэркЫм гЪуэгу техЪэну. ХуеиххэкЪым кІуэну, ауэ ІупщІу кЫыгуроІуэ нэгЪуэщІ хэкІыпІэ зэримыІэр. Зы мэкЪалкІэ дзыхЪ кЫыхуэзымыщІу щыта тырку султІанымрэ кЪрым хЪанымрэ сыт и ужь кЫыщІихЪар? ШынагЪэкІэ ерыщу зыхашэну зэрыхэтыр-щэ?! Хуэфащэщ ар езым. КЪилэжЪыжащ. ПсэущхЪэ нэхЪей, хЪэшым зизыгЪэхуэжар езырщ! Апхуэдэхэр армырауэ пІэрэт «хуэмызэ лЫфІщ» зыхужаІар. ПІагЪуркЪэ гЪащІэм и лЪагЪуэ кІуапІэхэр зэрыхэшар: япэм – уегЪэ-гЪуазэ, етІуанэм – уегЪэгЪуащэ, ещанэм, бжЫыхЪэ мэз ухишэ хуэдэурэ, щІымахуэ щтырыгЪушІым урешэж. Адыгэ дунейри псэурт, щІэгузэвэн имыІэрэ нэхугЪэм ухуэзышэ гЪуэгум тет кЫыфІэщІыжу, ауэ, зэман дэкІри, а гЪуэгур лЪагЪуэ цІыкІу зэхэзэрыхЪам хуэкІуащ. Иджы дауэ нэхугЪэм ухуэзышэ гЪуэгум аргуэру узэрытехЪэжынуур?

Нэху зэрыщрэ зыгуэрым игЪэпІейтейрт БэлэтокЪуэр. ЗэригЪэ-захуэхэр – зытезэшэжа и гупсысэ зэщымыщхЪухэри, и щхЪэ зэре-гиеж чэнджэщхэри зыми щымыщ хуэдэу, нэгЪуэщІ хЪэлЪэшхуэ гуэр тешІэрт иджы абы и псэм. ПщэдджыжЫшхэми зэрыхэІэба щЫлэкЪым. КхЪуей хэхагЪащІэм щыщу бзыгЪэ цІыкІуитІ зыІуигЪахуэщ, Іэнэр ІуигЪэкІуэтыжри, унэм кЫыщІэкІащ. Сыт щыгЪуи нэхуу, ІэхуитлЪэхуиту щыта пщІантІэр нобэ бэнзэву, нэщхЪейуэ кЫыщохЪу. Пщым и щхЪэр и жагЪуэу хадапхэ псынэмкІэ иунэтІащ. Гупсысэ хЪэлЪэхэм кЫыщыхагЪащІэм деж ар псынэм хуэпІащІэу кІуэрт. И адэшхуэр щыщІэла лЪандэрэ кЫыщІэжырт ар. И Іуфэхэр удзыщІэ лЪэ кІэщІым хэкІуадэрэ, кЪазудз Іувымрэ кхЪуейхЪэбыкЪуэ гуэрэн-хэмрэ епщІэпщІэкІыжу, иджыпстуи кЪобыргЪукІ ар. ПсынащхЪэр кЫызэрыгЪэтІылЪыхЪа мывэ хЪурей пІащэхэм я гушІыІур мывэлыщ гЪуабжэ-щхЪуантІэфІщ.

Зэгуэр и адэшхуэм (нэхЪ иужьЫуэкІэ – и адэм) зэрищІу щытам ещхЫпсу, кІэмыргуеипщыр хЪэмбыІуу псынащхЪэм йотІысылІэ:

– Уи пшэдджыжыр дахэу, псынэ нэху! Сытхэр уи псысэ нышэ-дибэ? Дауэрэ кыпхэпса ди дыгээр? – жриІәурэ, псынэм жэуап къри-тыжа кыпфІәщІу, адэкІә пешэ: – НтІә, нтІә, дәри уэ уэшху доп-сэу, гъащІәм кытпигъэтІыль мывэхэм дызэримыгъальэпэрэпэным дыхушІәкыу. Иджы, гъэ блэкІахэм хуэмыдэу, ди пашхэм кыхутащ гугъуехышхуэ, ауэ сэ сщІәрккым, кІәрыху димыІәу, абы дыпэлъэща зэрыхунур.

И Іәгур псынәкум щІигъэлъадәри, Бэләтокъуэ Іәгубжъэ зәгуэлъу псы мылым еІубащ. Псынэм и щІыІәпс къабзэм ехъуәпсәжщ, зыбжа-нэрэ и напәнккым хуити щІикІәри, игу зигъәнщІыжауэ, кууэ щэтащ.

И гупсысэхэр зэхэзэрыхъауэ, Бэләтокъуэр зәупщІыжырт: сыт абы ищІар, ищІәр икІи сыт ищІән хуейр и лъәпккым, и Шәрджәс хә-кум теухуауэ? Даур зи щІалагъ, шәчрә шубыхъэрэ иримышІәкІыжу, и лІакъуэм гугъу зыхурегъэхъ, псәкІә лъәпккым хуолажъэ. Езы пщым и псәм занщІәу хузэхәхуаккым дәтхәнэ лъәныкъуэр сәмәгуми, дәт-хәнэр ижъми. Пщыгъуэр кызэрылгыс махуэрэ Іуцу, акъылыфІәу зыккылгытәжми, гузәвэгъуэр къащыкІәлгысым, абы зәрыпәлъәщын къару хуримыкъуу кыщІәкІащ. Мис псынәр: къабзәу зәрыщытам хуэдәу къәнәжаш, икІи, зәщІәутхъуәми, зәман дәкІмә, зигъәкъәбзә-жынуш... Цыхупсәми зыгуәрхәр щызэхэзэрыхъми, зиукъәбзыжынуш. Ауэ пщым лыгъэ хурикъуаккым езыр апхуэдәу зыпәлъәщыжыну. Іәлигъуәт-пәщәр къехъуацәу кыщежъам и япә махуэм щыпиупщІын хуеяш.

«Ар си щхъэ закъуэ Іуэхуу щытатәми... – егупсысырт пщыр. – Сэ сыщыуат къәбәрдейхэм я цей къуащІәм зыкІәрызыщІа бзаджәм кІәмыргуейхәр къезгъәл сыщигугъам. Хамәдзәр згъәшхаш си мәл-хәмкІә, си ерыскыкІә. Мәл хъушәрэ гъавәкІә щхъэ уадәмыІәпыкъурә иджыри, Бәләтокъуәпщ?! КІәмыргуейхәри нәхъри згъәщхәрыуаш. Іуштәкъә-тІә: «Бзаджәм уи кІәкъуащІә зыккыкІәрищІәмә, пыупщІи, бләкІ!» – жызыІа пасәрей адыгәр?!»

ХъәтІохъушщыкъуәпщыр япәуащ кърым-тырку дзәшхуэм. Езым игъащІәм имылъэгъуа тырку султІаным «сәнджакъбей» кыфІищри, дыщә сәшхуи кыхуригъәшаш. Хъан Къапльән-Джәрий тІәунейрә кыхуигъәкІуащ лыкІуэхәр: къакІуэ, кІәмыргуеипщ, ди деж укъәзы-шәнү гъуәгур «пхузәІухаш», жыхуиІәу.

«СултІанхәри хъанхәри зәкІәсу укІуә! Даур и гум сызәреуарщ псом нәхърә нәхъ кыстехъәлъәр, – щІегъуәжауэ егупсысырт пщыр. – Иджы псори кызгурыІуащ: пәжщ Даур и гъуазәр. Пәжщ... Мыдрей-хәрщи, сымыкІуэмә, залымыгъәкІә сашәнү кысхуодалъә...»

Псынә Іуфәм Іус пщым и гупсысэхәр зәпиудащ Айдемыркъан бей-гуәлым:

– Зиусхъән, уи шыпхъур, Къудас гуащәшхуэр, кыпщІоупщІә.

Бәләтокъуэр и шыпхъум Іупльән фІәфІу, игу кызырөгъуәтыж-ри, хадәм къокІыж. И дәлъху закъуэр пәшым кыпщыщІыхъэм, Къу-дас къәтәджри, жәпккыпә щхъәщә кыхуишІурә, шәнт щхъәгуэр кыхуигъәкІуәтащ:

– КъыщІыхъэ, си псэм и нэху, къэтІыс. – Ар зэретІысэхыу, гуащэр щІэупщІащ: – Уи Іуэхухэр сыт хуэдэ, си псэ? Сэ абыхэм сыщыгъуазэщ, ауэ уэ езым уи жьэкІэ къызжепІэмэ нэхъ къызоштэ.

– Тас, дыгъуаси вэсэмахуи дытепсэлъыхъащ абы. – Болэт подыхъэшхыкІ, шыпхъум и сабищІэмкІэ зэресагъэжъу зыхуигъазуэрэ. – Ауэ, ухуеймэ, иджыри зэ бжесІэжынщ.

– Дыгъуасэрей махуэр, зиусхъэн, дыгъуасэти, блэкІащ. Нобэр иджыри шы фІэдзапІэм щолъэдэкъэщыкІ. Ди анэм и жыІауэ, хъыбар нэхъ гуауэмкІэ къыщІэдзи, нэхъыфІымкІэ ухыж, ди псэр тыншыжын хуэдэу.

– Нобэрей ІуэхукІэ, гуащэшхуэ, хъыбар Іейр нэхъыбэщ.

– Зы хъыбарыфІыр текІуэнуц хъыбар Іеищым, жаІэ. Ди бжэІупэм лъагъуэ ІузыщІыкІа нэгъуей шухэмкІэ къыщысхуцІэдзэт.

– Кърымыдзэр Къэбэрдейм къэзышэ хъаным срегъэблагъэ.

– Жъы хъужа хъыбарщ ар, зиусхъэн. Уэрэдрэ Іуданэу лъахэм зэІапахыр щІэщыгъуэжкъым. НэгъуэщІщ сэ къызжепІэн хуейр: тырку султІаным сэнджакъбей къулыкъу къызэрыпхуигъэфэщарщ! Ар къысщубзыщІащ уэ.

– Дауэ пщызбзыщІынт! ТІуми зы зэманщ ар къыщытщІар. Умыгузавэт уэ!

– Си дэлъху нэхъыщІэм щхъэкІэ сымыгузавэу хъурэ? КІэмыргуей хъэщІэщхэм щыщІэщыгъуэжкъым а хъыбарыр. НтІэ, сыт уи мурад? – Къудас и дэлъхум еплъурэ ауаныщІ хъуэрыбзэу къыхуцІегъуж: – Ярэби, си дэлъху, Шэрджэс Ипщэм зылІ имысыжу арат тырку сэнджакъбей цІэр зыхуэфашэу? Уэр нэмышІ жыхуэсІэщ!

Бэлэтокъуэхэ япхъу гуащэшхуэм и Іуцагъымрэ и щІагъыбзэ шэрэзымрэ дэпагэу, кІэмыргеуеипщыр аргуэру пыгуфІыкІырт.

– Нобэ сышэсу сымыкІуэмэ, пщэдей кІэсу сахъыну жаІащ.

– Хъэгъапхъэ ящІу арагъэнщ... Алыхъу лъэщым къытхуимыхъкІэ апхуэдэ! – дэлъхум и пщІэм тегужъеикІыу гуащэшхуэр лъаІуэри, Іуцу пицэжаш: – Зиусхъэн, ди лъэпкъэгъухэм кІэмыргеуеипщыр хъэ гъэсам ещхъу кърым хъаным и джэ макъым ирижащ жаІэ нэхърэ, Іэпхлэпхрэ кІэсу залымыгъэкІэ ухуашэми нэхъ екІуц.

– Абазэхэхэм, мэхъуэшхэм, беслъэнейхэм сралІыщхъэу, тырку сэнджакъбей сыхъуну ухуейуэ ара?

– Нэгъуейхэмрэ къэрэшейхэмрэ къэбгъэнащ жумыІэу, си дэлъху закъуэ, – ауан щІэлъу подыхъэшхыкІ гуащэшхуэр. – Сэракъым, зиусхъэн, узэупщІынур. Зэ закъуэ нэхъ мыхъуми, уи гум еупщІыж.

ПщІантІэмкІэ къиІукІа Іэуэлъауэм плъэну Бэлэтокъуэр щыщІэкІым, Къудас щхъэгъубжэм доплъ... Нэгъуей шу зыбжанэ пщІантІэкум итт, шылъэкІэ удзыпщІэ дахэр яхъу. Гуащэшхуэм псынщІэу псори зэригъээхуащ... Гъэмахуэ пырхъуэм щІэгъэкъуа сэхым нэс къэкІуатэри, бейгуэлыр ириджащ. И макъым зримыгъэлэту, зэкІэлъыгъэпІащІаурэ:

– Гъуоуэ жылэм яыхыи, яжеІэ Кърымыр зиусхъаным къызэре-ныкъуэкъур.

АфІәкІа хәлҗакъым: Боләтхәбләр гъуо зәпәджәжхәм дәпІей-тейри, зи лъә лъэрыгъ изылхъэр кІәмыргуеипщым и пщІантІәмкІә драгъәзеш.

Пщым и пщІантІәм дәт бейгуәлхәм яшхәм зрадзаш. Сәшхуә-хәр къызыпхуәта шу гупитІым къальәгъуаш Къудас гуәцәшхуэр, и ІәлҗәщІыр зытрипхуәтауә, къазәрыхуәкІуэр. Адыгә шухәр занщІәу епсыхри, я пІәм ижыхъаш, яшхәр Іәдәжу яІыгъу. Іәлигъуәт-пәцәм и бейгуәл Бәубәч и гъусәхәм захуигъәзаш нәгъуеибзәкІә:

– Іәцәхәр сампІәм ифлхъәж! Фепсых! – ар жиІәри, езыми, пІашІәу, шым зыкъригъәлҗәтәхаш...

Епсыхауә зәхәт шу гупым Къудас гъунәгъу яхуәхури, и Іәлҗә-щІыр зытрилхъәжурә, фІыщІә яхуищІаш, япәщІыкІә адыгәбзәкІә, итІанә нәгъуеибзәкІә:

– СызәхәфщІыкІәщи, Алыхъым фиузәщІ! – ар жиІәри, и дәлхур здәщытмкІә зигъәзаш. – Зиусхъән, сәшхуә кыхакІә кытхудыхъа мы шухәм ппыхыну нәхъ къыщІоныкъуәкъур сыт?

Бәләтокъуэр и шыпхъум Іуплҗәри, жылә къызәхуәсам зәхахын хуәдәу, макъ лҗәгәкІә:

– Кърым хъаным деж сахуәмыкІуәурә, езыхәм схуагъәува пІалҗәр къәсати, иджы залымыгъәкІә сашәнү кыскІәлҗыкІуаш.

– Мыбыхәм я псалҗәр унафәрә я ІуәхущІафәр залыму зыщагъәткІийкІә, дауи, аманат кытхуагъәнәнү къыщІәкІынщ, кІәмыргуеипщым и щхъә зәрыхуагъәфашәу, – мамыру жеІә Къудас.

Бәләтокъуәм нәгъуәщІ псалҗә кыыхуәмыгъуәтыжу:

– Гуәцәшхуәу, си шыпхъу дыщә!..

– Аращ, зиусхъән, аращ. Мыгъуагъәу щыІәр къызыпкърыкІа езы кърым хъаныр мыбдеж кысхурагъәтІысәхми, сә абы зыкІи сы-хуейкъым... Дауи, залымыгъәкІә уашәмә, укІуәнщ, ауә, а къыуащІар адыгә лҗахәм нәрылҗагъу ящыхъуу, езы Къәбәрдейми ар нәмысыжу хъунукъым! Кърым хъаным ущыхуашәкІә, уи бейгуәлхәм я закъуә-къым шу гъусәу ныбдәкІуәнур: зи лъә лъэрыгъ изылхъәу Іәцә зезы-хъэр уи ужь ниувәнущ! Алыхъ лҗәщым сәкъатыншәу укытхуихъыж, кІәмыргуеипщ!

... ШихкІә зәщІәщІа гуләгъунәм ису кІуәрт Кърым хъаныр. Къаплҗән-Джәрий щІыгъуу иджы кІуәтәрт дзәм и щІәлҗәныкъуэр, къищынәмыщІауә, хъаным езым и щхъәхъумәхәр и ужь итыжт. Бес-лҗәнейм и гъунапкъәр къызәранәкІрә пәт, щхъәхъумәм хъаным къыжриІаш Бәләтокъуәпщыр къызәрагъәсар.

– Дәнә щыІә езыр? – и гу бампІә тІысыжауә, мәдыхъәшх Къап-лҗән-Джәрий.

– Мес, дзәм бгъурытурә ныткІәлҗәкІуә.

Шылә кхъуакІәхәр зәпәджәгуу къызыІуш данә Іупхуәр ири-лҗәфәкІри, хъаныр гу щхъәгъубжәм дәплҗаш:

– Къыздишаи иджы дыкыщІигъәгугъа и кІәмыргуеидзәр!

– Дыгъәр зи теплҗә... Бәләтокъуәпщым и щхъәхъумә кІәмыргуей шухәр куәду кыкІәлҗыкІуәуә аркъудейщ...

– Къэбэрдейхэм ещхьыркъабзэу, фиблщ мы кIэмыргуейхэри. ЗагъэпIий, я лIыгъэ фэрыщIыр ягъэлъагъуэу... И шу гъусэхэр зэрыщыту пывуди, езыр си гулэгъунэм и ужь къивгъэуэ! ЖэщитI-махуитIкIэ дыщызыпигъэплъакIэ, нрехъэмкIэ иджы увыIэпIэм дынэсыху.

Кърым хъаным и щхьэхъумэхэр Iуву зэувэкIа Бэлэтокъуэпщыр, хуей-хуэмейми, гулэгъунэм хъэмкIэлъэхъуу кIэлъыжэн хуей хъуаш. Пщыр къэзыухъуреихахэм Бэубэч яхэтыжтэкъым. Зы теуэгъуэ якIуу, Болэт зэплъэкIа нэужь, къыгурыIуат и шу гъусэхэр зэрыпачар: бейгуэл шууипщI хуэдиз къэнэжауэ арат къыдежбахэм ящыщ. Айдемыркъан бейгуэлым, и шым епсалъэ зищIурэ, пщым и ужь зэриIыгъыр къриIуэкIырт.

Хъаным и гулэгъунэр, къэмыувыIэххэу, жэрт, пIащIэу. Шу гъусэхэри щIэмычэу хъэмкIэрт. КIэмыргуеипщым фIы дыдэу къыгурыIуат хъаным ауан хэлъу къызэригъэпудыр, ауэ, зишыIэмэ, нэхьыфIу къылтытащ.

КIэи пэи зимыIэ кърымыдзэ фIыщIэр, зиIуантIэурэ, КъэбэрдеймкIэ пщырт. Абыхэм къахуеплтых уэсыщхьэ къуршхэм мамыру къащхьэщытт адыгэ уанэм ещхьу дыкъуакъуэ Iуащхьэмахуэр.

КIэмыргуеипщыр иджы къуршхэм ириплъэурэ гупсысэрт: «Мы сщIэр сыт?.. Псым гъущэу сыкыхэкIын си гугъэурэ, сэ езым зыкъэзгъэпцIэжащ, си щхьэр згъэпудыжащ... Хэт сыхъуну сэ иджы? СыхьэщIэ? Сыгъэр? Е хъаным срищхьэхъумэу, къэбэрдейхэм сахэзэхъыну сыкIуэрэ? Пэжт Даур а къызжиIар! Нышэдибэ Къудас гушыIэнэщIу къызидзар-щэ: «Зэ нэхъ мыхъуми, уи гум еупщIыж». Сыт напэр сиIэу саIуплъэжыну иджы си лъэпкъэгъухэм? Бэлэтокъуэ лъэпкъым и пщIэр къысхудэхыжыну зэгуэр?! «Укыщальхуари зы махуэщи, ущылIэжынури зэ лIэгъуэщ», – жиIакъэ пасэрейм... Уи лIыгъэр здынэсыр къэгъэлъагъуэ, Бэлэтокъуэ», – зыхуищIыжащ унафэ, икIи зэмыплъэкIыу еджащ и ужь иту къакIуэ Айдемыркъан бейгуэлым:

– Ди лIыгъэр здынэсыр дгъэлъэгъуэнщ, Айдемыр! – жиIэурэ, сэмэгумкIэ къыбгъурыт кърым зауэлIым сэшхуэ уэгъуэ ирихщ, ижымыкIэ щытыр Айдемыркъан къриунщIэтэхри, тIуми лъэныкъуэкIэ зрачащ. Нэхъ япэIуэ иту кIуэ щхьэхъумэхэм къэхъуар къагурымыIуауэ зыкыщагъазэм, мыдрей бейгуэлхэр ежэри ахэри зэтраупщIэтащ. КIэмыргуеипщым и шу гъусэхэр и ужь иту мэз лъапэм нэсыжакIэт зы шу абрагъуэ къащыкIэлъыджам:

– Бэлэтокъуэ! Уи шыпхъу жьэхъум и кIэкъуащIэ ущIэпщхьэжыну упIащIэу ара?

КIэмыргуеипщым фIыуэ ищIэрт а макъыр хэт ейми.

– Уи гъуэгу ирикIуэ, Абрэдж. Уи зиусхьэнхэм уакыхкIэрыхумэ, зыкыпхуагъэгусэнщ!

Хьэргъэшыргъэм къыдэуша Къаплъэн-Джэрий жейбашхъуэу зиплтыхъри щIэупщIащ:

– Сыт къэхъуар?

– Дыгъэр зи теплъэ... Бэлэтокъуэпщыр щIэпхъуэжащ.

Хъаным шабзыщІащ и щхъэхъумэхэм къащІыхъа кІэрыхур.

– Дэнэ кІуэн!.. Бэлэтокъуэ кІуапІэ иІэкъым, – хушхъуэрэ зиукъуэдийщ, и жейбашхъуэнэхэм Іэгу-ІэштІымкІэ щІэІуэтыхъри, а зэрыхушхъуэрэ пищащ: – Къэбэрдейр къэдзэуа нэужь, флѣагъунщ ХъэтІохъушчокъуэпщымрэ Бэлэтокъуэпщымрэ мы ди гулэгъунэм зэрыщІэсщІэ. Къэбэрдейм кІуэсэжа а хъыджэбзыжь цІыкІу Налмэси хъэрэмым игъээжынщ. Хъан гуащэм хуит хуэтцІынщи, зигъэнщІыху щІопщкІэ едгъэкъунщ! Мис апхуэдэщ къытпэувхэм Іыхъэу ягъуэ-тыжынур... Шэджагъуэр къоблагъэ, жыжьэ иджыри увыІэпІэр? ВжесІатэкъэ фи кІэр фымылгъэфыну!

... Мэзым хыхъэжа кІэмыргуейхэр иджы епсыхауэ зыкІэлъыплъыжырт. Айдемыркъан бейгуэлым Бэлэтокъуэм и лъакъуэ лъы защІэр щилъагъум:

– Зиусхъэн, уи лъэтхъэмпэ сэмэгум дебгъэплъамэ нэхъыфІт.

– ЩІопщакІуэ схуэпщІын уи гугъэу умыжакъуэ, – мэдыхъэшх кІэмыргеипщыр.

Бэлэтокъуэр гушыІа щхъэкІэ, уІэгъэр а зэригугъам хуэмыдэу куут: унэм нэсыжыху фэндырэу фІэбэга лъэтхъэмпэм лъахъстэн лъейр лэныстэкІэ щамыгупщІэтыкІыу хъуакъым.

И дэлъхумрэ езымрэ я закъуэу къызэхуэна нэужь, Къудас гуащэш-хуэр пыдыхъшхыІри:

– Уи уІэгъэр, зиусхъэн, Алыхъым и сэламщ. ЦІыхухэм егъэщІэн хуейщ Бэлэтокъуэхэ щІопщакІуэ зэралэр.

– Къудас!.. – пхъашэу къыхэкІиикІащ Бэлэтокъуэр.

– НэхъыфІыр зыщІэр сэрал. Ныщхъэбэ фІэдмыгъэкІыу ди щІопщакІуэщ...

– Тас... МобыкІэ Къэбэрдейр... Даур...

– Къэбэрдейм нэхърэ, дэ ди Іуэхур зы Іэпхъуалгъэ изыгъуэкІэ нэхъыфІкъым иджыпсту, зиусхъэн! Си къуэ щхъэзыфІэфІыр къызэмыдалуэмэ, сыт си Іэмалыр? Алыхъым солгъэу уи пхъурылхур къыхъумэну.

XXX

1708 гъэм и шыщхъэуІу мазэт. Пащтыхь Карл XII зи шу пашэ Швецие лъэс-шуудзэм Новгород-Северск къалэм и ищхъэрабгъу-къэблэр къиухъуреихъри иубыдыпат.

Шэтырышхуэм и гупэм къиувауэ, Карл зиплхыхырт. Зэм къэблэмкІэ, зэми ищхъэрэкІэ нэрыплъэр триухуэрэ, пащтыхьым зригъэлгагъурт урысеищІым и тафэ гъунапкъэншэхэр. Шведхэм я лгъэ иджыри здынэмыса вагъэ щІапІэ пэрыхъэтхэмрэ мэзылгъэ Іувхэмрэ нэрыплгъэ абджым къыщІуидзэкІэ, Карл зэгуэпырт а псо-ри и бий кІэуфІыцІым – пащтыхь Пётр I – зэрыІэщІэлъым щхъэкІэ. Ауэ куэд иІэжкъым Карл урысыщІыр зэрыщІу къыщизэуну зэма-ныр къэсыным. Апхуэдэу хъумэ, Пётр лъакъуэ кІыхыр абы и унафэм къыщІэхуэнущ. ЗегъэцІыхужын хуейщ «император» къыфІащыным зи нэ къыхуикІ урыс пащтыхьым!

Ильяс тЮщІрэ тхурэ къэзыгъэщІа швед пащтыхь псыгъуэ кІантІэм и нэкІатхъэ ешахэр дыгъэ бзий псыпсым дыщІиукъуанцІаурэ, иджы игъэщІагъуэрт: «Я дыгъэри нэгъуэщІу къопс мы хъыдан лъэтхъэм-пэжхэм... Мыдэ, зэ догуэ... КъыбжъэдэзгъэпкІыжынц сэ а 1706 гъэр! Дэнэ щыІэ иджы Даниер, Саксониер, Польшэр? ІэджэкІэ уащыгугъатэкъэ абыхэм? Мес-тІэ, мо дыгъэм нэхърэ нэхъ цІыплъу мафІэм езгъэлыщІыжащ щыри! Уи закъуэпцІийц уэ. Сэ сыкъэзыгъэпэж гъуэсэ лъэрызехъэ сиІэщ. Уи ныбжъэгъу гупсэу щыта Мазепэр иджы сэрац зыдэщІыр. Тырку султІанри кърим хъанри си дамэгъухэщ. Модэ къэбэрдейхэр зэтраукІэмэ, мыгъуэу кыскъуэуэжынухэщ. Пэжым ухуеймэ, урыс пащтыхь, сэ сахуэныкъуащэкъым абыхэм: езыхэр нэхъ кысхуэныкъуэщи, кызоубзэ...»

Карл XII зыдищІэжырт и Іуэху куэдкІэ зэрынэхъыфІыр, икІи, ар и напщІэм телъу, урыс пащтыхьым гукІэ ехъурджауэрт: «Уи закъуэ утыку укъыщинам, пщІэжрэт укъызэкІужыну узэрыхатар? Мис иджы, Европэ псор къыпщІэплъу, лъэгъуажъэпэкІэ си пащхъэ ущезгъэтІысэхынц! Дапщэщми пщІэрэ? Си дзэ лъэщыр а Москва¹ ныщыдыхъэ махуэм!..»

Іу шэрхъ макъ къэІури, Карл зэплъэкІащ: гулэгъунэ кыІухъам къиувыкІырт Мазепэ Иван. Украинэм и гетманыр убзафэу къаплъэурэ, пащтыхьым шабэрыкІуэу къыбгъэдохъапэри щхъэщэ ещІ:

– Нобэ щегъэжъауэ сыпщІыгъуш, пащтыхьынхуэ! Ди зэгурыІуэныгъэм тету, си дзэхэри къесшэлІащ. Си ныбжъэгъу фи гугъа а урыс пащтыхьыр – си бий егъуш. Уэращ иджы сызыкъуэтыр. Нобэ хуэдэ гуфІэгъуэ махуэм нэгъуэщІ зы хъыбар хъэлэмэти къыпхуздэхъащ: кърим хъан Къаплъэн-Джэрий, щхъэ мин щэ ныкъуэм щІигъу дзэм я шупашэрэ текІуэныгъэр и Іэпщэу, Къэбэрдейм нобэ-ныжэбэ къокІыж. Ари къыдгъухъанущ мыгъуэу.

– Апхуэдэу уигурэ уи щхъэрэ а хъанымкІэ зэтелъмэ, ари фІы дыдэщ. Уэращи, тхъэм уиуэщІІ. Ахъмэд султІаным Кърымым теухуауэ сыкъызэригъэгугъар лІы хуэдэ игъэпэжауэ арщ а жыпІам къыкІырт...

¹ «Швецием и пащтыхь Карл XII ещхуэ къызэрымыгуэкі цІыху Европэ тхыдэм и XVIII лІэщІыгъуэм хэтакъым», – ятх абы и пащтыхьыгъуэр зыджыж щІэныгъэлІхэм. Карл хужалэрт лІы быдэу, шынэ зымыщІэ зауэлІу, ауэ щыхъукІи, ар ерыщагърэ залым жагъынкІэ зэхэща цІыхут. Карл пащтыхьыгъуэ щраша махуэм, архиепископ Успальскэм иІыгъ пащтыхь тажыр къыщхъэритІэгъэным пэмыплъэу, езыр пэлэбэщ, кыІэщІихри, и ІэкІэ зыщхъэритІэгъэжат. Пэжщ, Карл XII и текІуэныгъэхэм ирипагэу зэи щытакъым. Апхуэдэ дыдэуи игу иригъауэртэкъым нэгъуэщІхэм езыр къыщыхагъащІэр. Тыншу зыщигъэгъушхэрт къемыхъулІа зауэхэр.

1700 гъэм Данием, Саксонием, Польшэм, Москва зэращІылІа зэгурыІуэм ипкъ иткІэ, Швецием Балтиэ тенджызыр паубыдыжат. Апхуэдэу яублауэ щытащ Швецием иращІылІа зауэр – «Севернэ» фІэщыгъэр иІэу тхыдэм хыхъар. Карл тІэкІу драгъэчыхыну чэнджэщ тэрэз езыгахэм къажрилат: «ЗэрыпхъуакІуэ зауэ зэи сыхэмыхъэну сигу илът, арщхъэкІэ, хабзэ пэжым епцІыжахэм зезгъэщІэжын нэхъ хэмылъу, Іэщэр иджы кызошцтэ». Пётр І кыгурыІуэрт Швецием зыпишэкІэ фейдэ къызэрыхимыхынур, абы кыхъэкІыуи, екІужын фІэщІу, Карл лІыкІуэ хуищІат... АрщхъэкІэ «Москва сыныдыхъэмэ, дызепсэлъэнщ», – жиІэри, зауэкІэ къебгъэрыкІуэнащ. Пэжщ, Карл XII нэхъ иужыІуэкІэ хушІегъуэжат а и псалъэхэм.

Уэри шэч кытумыхьэ, гетман, Украинэр Iэрылтхьэ зэрыпхуэс-щIыным! Неблагъэ. НакIуэ, адэкIэ кытпэщылъ текIуэныгъэхэм да-тепсэлтыхьынщ дызэгъусэу.

XXXI

Щэхуш Борэхьэблэр. Псэ щыдыму кыпхуэщIэркъым... Я хьэ-пи-шыпи зэщIакъуэу, сабийхэри Iэщри кыздаштэу, къурш щэ-хухэм Iэпхъуа жылэдэхэм нэхъри зытрамыгъэхьэлъэн папщIэ, лIыжь-фызыжьхэр хьэблэм яхудэкIатэкъым. Зыбжанэт зэрыхур а жьыкIэфэкIэ гуащIэншэхэр. Мэчыху ныкъуэдыкъуэри абыхэм ящыщ зыти, и фызыжьымрэ и хьэжьымрэ нэхъ гурыфIыгъуэ имыIэу пIэм хэлът.

... Пасэу къэушаш нышэдибэ Мэчыху. ХьэтIохъушцокъуэпщым и мэхэр кIыфI зэхэту щIэзыпщытыкIыу къэгъуэгурыкIуа мэхъумэ лIыжьыр адакъэхэм япэ къэтэджу есат. Иджы пIэхэнэщи, здэпIэщIэн иIэжкъым. Жьыгъэр езыри жэщ жеиншэщ. ЦIыхур жьы щыхъум деж щIэмыжейр гупсысэм иху аркъудейкъым. Зи гуащIэ кIуам ишхри, кьижейри, зыхуэныкъуэри нэхъ мащIэ мэху. Жьыгъэ зэлэр иригуа-уэщхьэуэркъым а мащIэм: мамыру, Iэдэбу махуэхэм IуошIэ, жэщхэр ирагъэжьэж.

90

ФокIадэ пщэдджыжьыр иджыри кIыфIзэхэтщ. Бжьыхьэпэ хьэ-уа Iувым кыщIихузыкIа псылагъэр унащхьэ бгъэн кIапэлъапэм зэрыпыткIукIыжым щIодэлIу лIыжьыр. Щхьэгъубжэ лъабжьэм хьэ-жьыр щхьэхынэу цогурым, хьэщпакъымкIэ кыщцолу жэщ кIыхьым зи пкъыр дзундэрэбжъа уанэшым и хэпырхъэ макъыр.

Унащхьэ бгыкъум кIэрыщIа фэ кIапсэм иджыри быдагъ зыщIэлъ и ИтIымкIэ зыкIэрищIэри, Мэчыху пIэкум къытIысхьаш, и щхьэгъу-сэм хуеплъэкIыурэ. Мэчыху кыпэзанщIэ бlyным бгъэдэтт фы-зыжьым и пIэр. Мэлгуэшхэ я пхур иджыри къэуша хуэдэкъым... Мэчыху ар игъэщIагъуэу гъуэлъыпIэмкIэ маплъэ: зыцигъазэри кыщызэфIэтIысхьэри цырхьыншэу зыхэзыщIэу щыта и гъащIэ гъусэр, мызыгъуэгукIэ ешагъэнщ, къэушыххэркъым. Фызыжьыр фIэгуэныхь хъуащи, Мэчыху и щхьэ хуошхыдэж: «Сэ сызэрилъа-фэурэ езым и лъэр щIэукIуриикIынуш мы тхьэмыщкIэм. Ирежей иджыри тIэкIурэ, зыщIыпIи кыкIэрыхуркъым. Мыдэ Мышыт щхьэгъубжэмкIэ кыщыбанэу къимыгъэушашэрэт...»

... МыпIащIэу унэм кыщIэкIуатэ нэхулъэм хоплъэ Мэчыхуи, пэш кIуэщIым иджы нэлIурыту Уафэбгыкъу и теплъэр кыхухош! ЛIыжьым и нэгу кыщIегъэхьэ Кургъуокъуэ дзэхэр здигъэтIысынкIэ хъуну къуакIэхэмрэ бгъуэнщIагъхэмрэ. Бжьэпэхэр, щыхупIэхэр, бгы жьэгъухэр теплъэгъуэ кIэщIурэ зи нэгу щIэкI лIыжьым мыпIащIэурэ зэрегъэзахуэ: «Лъэщым и мащIэ жыхуалэраш. Пщы уэлийм и Iушчы-гъэртэкIуэу, дзэр хысэп тэмэмкIэ бгылъэм ириугуашэ нэужьым, къры-мыдзэр, ар хуеймэ иремин хыщI е бlyщI – ягъэпIэтIэуэнукъым къэ-бэрдейхэм! Апхуэдэщ къуршхэм я мэгу щэхухэр. ХьэтIохъушцокъуэри

ягъэсэжхэм хуэдэлIкъым... Догут, шу дапщэу пIэрэ Джылахъстэ-нейм кыкIар? Кургъуокъуэ абыхэм тIысыпIэ яхуищIар Афэбг и жьэгъухэрауэ жиIатэкъэ Жэбагъы. Алыхым и къарур инщ, Хьэ-тIохъушокъуэпщым иджы IэщIэлъщ, шуми-лъэсми, мин пщыкIутху. Кърым хъаным ейр тхукIэ нэхъыбэщ, ауэ къэбэрдей пщы уэлийм кыкъуэтщ мышурэ-мылъэсу къуршыпсэ пэкIу. Дызижагъуэр къиухъэ а Уафэбгыкъуэ и джатэрых бжьэпэм! «КъежьэкIей кIуэдыжыкIейщ» щIыжаIэр къуршхэм къащхъэщых Iулыджыр Къаплъэн-Джэрий ещхуэ зыщыгъупщэ гуэрхэу кыщIэкIынщ...

«ХьэтIохъушокъуэпщыр езыри къуршыпсэщ. А лIым фIыуэ ещIэ гуащIэ лъэщыр здыщызекIуэр. Пщы уэлийм и лъэ жьы щIэтщи, и шабзэпэ бзэхъуркъым, ауэ... дзэпщэ зэи згъэунэхуакъым Кургъуо-къуэ... Иджы зауэ Iуэхум дауэрэ хэзэгъэну пIэрэ?.. – Мэчыху мащIэу хэгупсысыхурэ: – И щхъэ закъуэу мыщэ абрагъуэм зыпэщIэзыдз лIым, езым хуэдэлI гуэр кыпикIуэтыжу, абрэмывэм зыкъуидзэну-къым, дауи! Ар хъэкъщ. Пщы уэлийм игурэ и щхъэрэ зэтемылъгатэмэ, кърымыдзэр къуакIэбгыкIэмкIэ дишэхынутэкъым!» – гукIэ арэзы дыдэ техъуэжри, лIыжым, макъышхуэ иригъэщIу, и IэгуйтIымкIэ и лъэгуажьащхъэхэм еуэжаш. А макъыр унэм зэуэ щIэз щыхъум, Мэ-чыхуэ гузэвэжаш, фызыжыр абы кыдэуша фIэщIу:

– Укъэзгъэуша мыгъуэ хъунщ, сыхуеятэкъым... – абы ирихьэлIэу Мышыт кIэбдзкIэ щыту щхъэгъубжэ лъахъшэм зыкыдриупсейри, пщIэуурэ щIэкъугъыхыжу щыхуежъэм, Гурытыр абы щIэкIиящ:

– УвыIэт иджы, угъурсыз, Мэлгуэшхэ я пхъур кыумыгъэушыт! Уагъэшхэнщ куэд дэмыкIу.

АрщхъэкIэ Мышыт гушIыхъэу нэхъри кыщикъугъыкIым, лIы-жым хуэшэчакъым:

– Къэхъуар сыт, Мышыт?! Зэхэпхыркъэ, Гурытхэ я нысэ? Къэуш. Къэушыт... Упсэлъэжыркъэ мыр, зиунагъуэрэ?!

... ЛIыжыр джэрт. Фызыжыр щымт. Щымыхъужыххэм кIапсэр иIыгъуурэ Мэчыху гъуэлъыпIэм зыкъригъэщэтэхри, и лъакъуэ псэн-шэхэр зыкIэлъылгъэфурэ фызыжыр зыхэль пIэм епщылIащ. Къи-мыгъэштэн и мураду, и Iэр хуэмурэ ишийри, и натIэм еIусаш. ЩIыIэт и натIэр... ЛIыжым кыгурыIуащ гуфIэгъуи гузэвэгъуи здигуэша и щхъэгъусэм и псэр зэрыхэкIар.

Зэм пэгушыIэу, нэхъыбэм ехъурджауэу, зэм хуилъу, адреим – техъушышыхуэ ешхыдэрэ арыххэуи игу хэзыгъэщIыр дзыхъ хуи-щIыжу зыбгъэдэса щхъэгъусэм Мэчыхуэ здэщIэ дунейр ибгынат! ЛIыжым игу икъузурэ Iэбэри, бзылхугъэм и напIэхэр кыхурихъэ-хыжаш, и жьэпкъыпэр хушIипхэжри, пкъы диижар хузэригъээзэхуэ-жаш. ИужькIэ абы и пIэщхъагъым Гурытым и щхъэр тригъэзагъэри, щабэу жиIащ: «Мы дуней нэхур кыстеункIыфIауэ, си закъуэ дыдэу сыкытебнащ мы дунеижым, си дахэ... СощIэ, сощIэ, уэ жыпIэнур... Пхъуи диIэщ, пхъурылхуи, малхъи диIэщ, ауэ ахэр сыт хуэдизу фIыуэ сымылгагъуми, уэ узэрахъуэкIыфынукъым...»

Фызыжым и гъуэлъыпIэм лъэгуажьэмыщхъэу егъэщIауэ

здыкIэшIэсым, гуауэм зэуэ к̆арууншэ ищIа Мэчых̆у, зэрых̆уар имыщIэу, Iурихаш. ПщIантIэмкIэ к̆ийукIа псалъэмак̆ым к̆ыг̆эу-шыжащ л̆ыжыр. И щх̆эр к̆ийэтри, шхыIэныр х̆эдэм трипх̆уаш. «Си гуауэр дэнэ к̆ыщашIа цIыхухэм? Хэт яжезыIар? Мышыти и мак̆ к̆ыщIэмыIужыр сыту пIэрэ?» – и щх̆эм щызэрег̆эзахуэ.

Зык̆ырг̆эзэкIри к̆ылъэг̆уаш пэш бжэщх̆эIум и деж к̆ыщызэтеувыIа л̆ы гупыр: Блах̆уэр, Бэх̆уныр, Абрэджыр, Батыр ефэндыр. Ахэр к̆ыздихуар к̆ыгурымыIуауэ яхэплъэурэ, л̆ыжым иджы Iэнкуну к̆ыгубзыг̆ыжырт махуэ зыбжанэ ипэкIэ Блах̆уэм к̆ыжриIар: «К̆ытедг̆эзэнущ иджыри». Батыр ефэндым фIы лъэпк̆ и нэгу зэрыщIэмыл̆ыр нэрыл̆аг̆у пэтми, Мэчых̆у гуг̆э ищIри:

– Ефэнды, Алых̆ым фык̆ысхуиг̆экIуауэ к̆ыщIэкIынщ! Мы тх̆эмыщкIэр дунейм ехыжащи...

Батыр ефэндым жиIэнуIами хуниг̆эсак̆ым Блах̆уэм. Гужыг̆э-жыр к̆ыкIуэцIывыкIыурэ к̆экIуатэри:

– Гурыт, х̆эр к̆ыдэзыутIыпща мы фызыжым и х̆эдэр пхуэд-г̆еижыну дык̆ыпхуэкIуа уи мыгуг̆э!

– УвыIэт, ТIотIрэш. УвыIэт. Х̆эдэ зэрыл̆ унэм Алых̆ым и деж нэмысын псалъэ щумыг̆эIут, – к̆опсалъэ иджы Батыр ефэндыр. – А уэ уи гужыг̆эжыр сытым щыщ, мы тх̆эмыщкIэм К̆ыпешьэнуи уи пщIэхэм ел̆ытауэ?! Псори дызыг̆эунэхур Аращи, псоми Абы и пащх̆э жэуап щытхыжынуш. Иманрэ шыIэныг̆эрэ зивг̆эIэ. ФIы влэжь. ФIырщ Алых̆ л̆апIэм и щIасэр. «Iэмин!» – жыфIэт.

Ефэндым и Iэгущуэр иIэту дух̆э кIэщI к̆ыбжа нэужь, мак̆ гущIэг̆улыкIэ л̆ыжым зыхуег̆азэ:

– Алых̆у дык̆эзыг̆эщIам Iэтыг̆уафIэ пщищI, Мэчых̆у. СыткIэ сэбэп дыпхуэх̆уфыну? Дымусл̆ымэнщ дэ. Дызэл̆эпк̆эг̆уш. Псори Алых̆ым и щIаг̆ дыщIэтщ.

– Фымусл̆ымэну щыжыфIэкIэ, Имани вбг̆эдэл̆у к̆ыщIэкIынщи, фи ИманымкIэ сынывол̆эIу...

– Псори зэл̆эIуу зыми емыл̆эIуж Алых̆ым иухаш фIым фIыкIэ дыпешьэну, – Батыр ефэндыр к̆ызытекIух̆ар иджы и IэмыщIэ к̆ызэрихутам щыгуфIыкIыурэ, и псал̆эр нэх̆ри жьакIуэу к̆ыфIеблырт. – Уи махуэр гуауэщи, зыпщIэдг̆эк̆уэнщ, Гурыт. Уэри дык̆ыумыг̆эщIэх̆уу, дык̆ыщIэкIуа Iуэху тIэкIур к̆ытхузэфIэбг̆экIынщ.

Мэчых̆у л̆ыжым к̆ыгурыIуэрт зэрыхуа х̆эшым икIэрэх̆ух̆ «Iуэху тIэкIур» зищIысыр, ауэ зык̆ырг̆эщIак̆ым. Ар щыст, и щх̆эр ех̆эхауэ, к̆ыщх̆эщыт л̆ипл̆ыр ауи к̆рымидзэу. ИужькIэ, и щх̆э хуэпсал̆эж щIыкIэу, жиIаш:

– Сыт ди Iэмал, ефэнды, дунейр зи инаг̆ыр щынэпцIкIэ, си л̆эIури уи л̆эIури нэх̆ нэпцIыжщ. Кх̆уэщынрэ пэт, и жых̆уэг̆уэм мы-к̆утэмэ, к̆очэ. Жьы к̆ыздэх̆уа мы тх̆эмыщкIэм и пащх̆э си Иман х̆эк̆ щызвг̆эг̆эзашIи, сэри фи щIыхуэ к̆ызытезнэнк̆ым. Ауэ... фл̆аг̆урк̆э, сэ схузэфIэкIынур мащIэщ. Си л̆эр к̆ыщIэувэрк̆ым.

– Гурыт!.. – аргуэру зыкъритІат Блахъуэм, и губжыыр хуемыкъухыу, арщхэкІэ Батыр ефэндым и Іупльэгъуэм хуээри, зыІурилъэфэжурэ: – Къысхуэгъэгъу, ефэнды...

Блахъуэр бампІэм апхуэдизкІэ къызэщитхъырти, фызыжыыр щІэлІари хъэр къызэрыриуштар арауэ и фІэщ ищІыжырт. ИтІани, ефэндым пэрымыуэу, зыхуейр Мэчыхъу къыпахыфмэ, я Іэпхъуамбэм ирашэкІынщи ежъжынхэщ! Ар Блахъуэкъым, мы лІыжбым зримыгъэщІэжмэ!

– Си къуэш муслъымэнхэ, мы дуней нэпщІым Іэджэ къыщохъу. Псори зэхуэдгъэгъуу, ди псэхэр зэхуэдмыгъэкъабзэмэ, Алыхбым и пащхэ дыщыукІытэнущ. Мис Мырзэбэч пщІы сигъэупсынкъым: мы дунеижыыр гущэмрэ мащэмрэ я зэхуакум дэлъ пІалъэ хъэхущ, – жиІэурэ Батыр зыгуэрхэр игукІэ щыму зэпилъыта нэужь: – Мэчыхъу, уэри уощІэ, кхъэтІым къаруушхуэ токІуадэ, дэ дыныщІолъэІунум гуащІэ ткІуэпси ихынутэкъым... Бзылхугъэ хъэдэр зэзыгъээхуэн хуейр бзылхугъэІэт, ауэ жылэ нэпщІым апхуэди щыдгъуэтыну къыщІэкІынкъым. Абы къыхэкІыуи, дыуэ тщІынщи, мащэм етхъхынщ. ЦІыхур зэрыхуа щытыкІэм елътытауэ ислъам диным ари къабылу къештэ.

– Борэхъэблэм я кхъэлъахэр хъэдрыхэщІ щыІэщ... – зыхуэубыдакъым Блахъуэм.

– Хъуну щытмэ, ди хадапхэм ... щІыгулъри абдеж щыщабэт...

– Сыт щІэмыхъунур? Сэ жысІаи, цІыхур зэрыхуа щытыкІэр диным дапщэщи зэхешІыкІ. ТІотІрэшрэ Жэфаррэ щІалэхэщ. КІуэнщи, къатІынщ мащэр.

– Хъэр-щэ? – гужьеяуэ къопсалъэ иджыри къэс зи жьэр зэщІэзымыха Бэхъуныр.

– Сэ хуит фызмыщІауэ, зы цІыху феІусэнукъым абы... – жеІэ Мэчыхъу.

МащэтІ ежъа Блахъуэмрэ Бэхъунымрэ якІэлъокІиеж Батыр ефэндыр:

– Зыщывмыгъэгъупщэт: бзылхугъэм и мащэр нэхъ куууэ иратІых хабзэщ, – иныІуэу зэрыпсэлъам къыгъэуІэбжыжа ефэндым, и макъыр ирешэхри, лІыжбым зыхуегъазэ упщІэкІэ: – Алыхбым и нэфІыр зыщыхуэн Мэчыхъу, мы бзылхугъэм Борэхъэблэ Іыхылы-Іэулэд щіІэ?

– Фызыжыымрэ сэрэ Борэхъэблэ дыщальхуатэкъым. Джылахъстэнейм дыкыкІат. Мы тхъэмыщкІэр Мэлгуэш уэркъхэм япхъут, сэ сылхукъуэлІ щІалэт. Ар къызэрыздэкІуар къыпаубыдри, хъэрэм дыкыащІат. Апхуэдэу дыкъэІэпхъуа хъуат Борэхъэблэ.

Абрэдж Мырзэбэч лІыжбым жиІар игу ирихыпауэ:

– ЗэрыжыпІэмкІэ, Мэчыхъу, фыхэхэсщ... УзэхызощІыкІ, – жеІэри, игукІэ: «Сэри хамэ щІыпІэ хэхэс сыщыхъунущ... Фызыжыыр лІащ, лІыжбым псэ зыІут къыщІэупщІэнукъым. Ди кІэныр къокІ! ПсынщІэу хъэдэр щІэлъхъауэ ежъжын хуейщ. Мы ныкъуэдыкъуэр къытпэлъэщынукъым. Езыри щхъэлажъэщи, апхуэдиз зэхэху иІэжкъым. Алыхбым псори тхузэригъээхуам ещхъщ!»

Абрэджым и жьэкІэ жиІам щІэль щІагъыбзэр Мэчыхъу кыгурымыІуауэ аратэкъым, итІани, Мырзэбэч и гупсысэхэр диІыгъ нэхъей:

– Си нэщІыбагъкІэ кысхужаІам сэ, дауи, сыщыгъуазэкъым, ауэ кызыубыдылІэу зы цІыху «хэхэскІэ» кызэщакъым. Хэт ар зи Іуэхур? Жылэр иджы щІэупщІэркъым хэт дэнэ кыкІами...

– Хэти хэт, ауэ уэ зыри кыптепсэлъыхъынукъым. Уэ ХьэтІохъущокъуэпщым и щакІуэ Іэзэу ущытащ... – Абрэджым кызыфІимыгъІуэху хуэдэурэ, къриІуащ пщым и цІэр.

– ХьэтІохъущокъуэм срищакІуэ къудейтэкъым сэ. Пщы уэлийм и адэшхуэм лъандэрэ яІыгъ щакІуапІэ къурш мэзылгэхэр схъумэу, сакІэлгъылгъу гъащІэр къадэсхъащ. КъэбэрдейщІым къуэбги мэз дэгуи иІэкъым сэ сымыцІыху. Езы лъагъуэхэми сащыгъупщауэ кыщІэкІынкъым.

– Дауи, уащыгъупщакъым, – къопсалгъэ ефэндыр, – уи лгъэм и къарур Алыхъым щІихами, сыт пщІэн, абы уэ зыри пхухэлъхъэнукъым. Уэ пхуэдэ щакІуэхэм я фІыщІэр ящыгъупщэхэм хуэдэт? Зыгуэрхэм дэхуэх ящІащ, Мэчыхъу, уи гуащІэдэкІыр... Ауэ дэ пщІэшхуэ пхудоцІ. Уафэбгыкъушхуэри ЦыкІури фІуэ боцІыху, тхъемадэ... Мыдэ, хьэдэр щІэтлгъхэмэ, бжетІэнц дыпхуэныкъуэ щІэхъуа а ди лгъэІу цІыкІур. «Іэмин!» жыфІэт.

МащэтІ кыкІыжахэр зэрилгъагуу, ефэндым и дыуэм кІэщІ зригъэщІащ:

– Фыхъэзырмэ, – захуегъазэ лІищым, – бзылгъухгъэр пІэипхъуэм кІуэцІыфшыхыи, мащэмкІэ нэфхъ. НакІуэ, Мырзэбэч, Алыхъым къабылу тІихмэ, Мэчыхъу и щхъэгъусэм дыуэ хуэтщІыжынци, лІыжъым и гуауэр дэдгъэвынщ. НакІуэ...

– Алыхъым жиІэмэ, ефэнды. Алыхъым жиІэмэ, – фэрыщІу погуфІыкІ Абрэджри, дунейм трилгъагуэ мыхъу Къэзанокъуэм и цІэри имыкурэ имыбгыу дыуэщІым кыщыхеІу: – Жэбагъы зэрыжиІауэ, дэ дыхъункъым уэркъ ныкъуэ. Алыхъым къабзэу убгъэдэтщи, ефэнды, шэч кытесхъэркъым мы Къэбэрдей Іуэхухэр зэфІэкІмэ, Мэчыхъу и щхъэгъусэ тхъэмыщкІэм КъурІэнкІэ кхъэдэкІ зэрыхуэпщІыным.

ГъащІэ илгъэгъуат Гурытым. И щыпэлгъагъутэкъым фэрыщІ, иужэгъужат напигІ зиІэхэр, ищІэщыгъуэжтэкъым щхъэхуецэхэри. ЩІым щыс лІыжъым кыхуеплгъыхуу кыщхъэщытхэм ящыгъупщат щакІуэу псэуар щакІуэу дунейм зэрехыжыр. Фызыжъ хьэдэр фейдэ хэхыпІэ зыщІахэм я зэхэзеплгъэкІэри, я зэпсэлгъэкІэри Мэчыхъу, и щхъэр зэрехъахауэ, гукІэ кыипхъуатэрт. ЦІыху е псэуцхъэ ирехъуи, псэзэпылгъхъэпІэм щихуам деж хэкІыпІэ хъунур кыхуэлгъагъуркъым. Ауэ Мэчыхъу иджыпсту ищІэрт хэкІыпІэу щыІэр. «Іэзэу кърадзащ си пщэм аркъэныр... Гузэвэгъуэр кыщыслгъихэм, си бийр, си Іумпэмыр гъунэгъуу зыбгъэдэгъэхъэн хуей хъуащ. Къысхуигъэгъунщ ар Мэлгуэшхэ я пхъум. Ауэ мыдэ зэ... сэ сощІэ абыхэм яхуэфашэр! Я ІэмыщІэм сис я гугъэжу, плгъагъурэ абыхэм зэрызыкысхуащІыр?!» Ефэндым зыпищІыж щІыкІэу игукІэ жеІэ Мэчыхъу. «ДызэрызэгурыІуам

тету...», жи мо ефэнды ныкѳуэм. Ауэ сэ абыхэм зыкІи сагурыІуакѳым. Мыдрей Абрэджыр-щэ? Арат иджы хэхэсым кѳысхутемыпсэлѳыхѳы-жар! Ар адыгэ уэркѳыу щытамэ, Кѳрым бжэщхѳэІу лѳабжѳэм, хѳэ гѳэсам хуэдэу, яхукІэщІэсынт?! Алыхѳым и фІыщІэщ, Мэлгуэшхэ япхѳу, уи хѳэдэщІэлѳхѳэхэм я псалѳэр иджы зэрызэхуумыхынур! Сэ щхѳэмыгѳуэжѳми губгѳэн кѳысхуумыщІ, уи хѳэдрыхэ мащэм хамэлІ нэжэхэр нызэрыщІэплѳэнур... Абыхэм Кѳэбэрдейм кѳрахѳа егѳурщ нобэ Борэхѳэблэр ди пщІантІэм дыуэ щашІу щІыпхудэмытыр. Псэ кѳабзагѳэр дунегѳэкІэ зезыхѳа си дахэ! Уи лѳыжѳым дзыхѳу напѳ-тех зэрымщІэнуи шэч кѳытумыхѳэт! Зэхэпхрэ Мышыт зэрыпщІэур? Мы си гур нэхѳеижу ныпкІэлѳопыхѳэ мыгѳуэри, дахэ!..» Фызыжѳым и щхѳэр нетІэ зытелѳа пІэщхѳагѳ щІыІэжѳым хуэш зыхыхѳа и Іэр делѳэжри, и гѳуэлѳыпІэр здэщытымкІэ епщэкІыжыну йоІэ Мэчыхѳу. Хадэм итхэм кѳамыгѳээж щІыкІэ лѳыжѳым иубыдыжын хузэфІэ-кІащ и кІапсэ кІапэр. Абы зыкІэрищІэщ, пІэкум зыдрихѳеижри, фоч узэдар кѳыгѳэлэгѳуащ.

Бжэм адэкІэ лѳэ макѳ кѳыщыІум, лѳыжѳым фочыр игѳэпкІри кѳызэфІэтІысхѳащ. Батыр ефэндыр гупым япэ иту кѳакІуэрт. Фочыпэ кѳыхуашиям щыІуплѳэм ефэндыр гужѳейри:

– Алыхѳым и нэфІыр зыцыхуэн Мэчыхѳу, сыт пщІэр?.. Ефэндым фоч трагѳапсэрэ?..

– Лѳыжѳ хэкІыпІэншэм фейдэщІ дыуэ иращІылІэрэ?! – жиІэурэ Мэчыхѳу фочыпэр ирехѳэхыж.

– Алыхѳым и псалѳэр уигу нэсащ, Мэчыхѳу. Уи лѳыгѳэри уи хаб-зэ зехѳэкІэм хуэфэщэжщ. Мы дуней хѳэхур гузэвэгѳуэм зэщІищтащи, уэри пхузогѳэгѳу узэрыгужѳеяр. Гузэвэгѳуэщ дэри нобэ дыкѳыпхуэ-зыхѳар.

Ефэндым и ужѳыр иІыгѳыу кѳыщІыхѳэжа Мырзэбэч игѳэ-щІагѳуафэ зытрегѳауэри:

– Уи гѳуэлѳыпІэм уитІысхѳэжыфаи, Мэчыхѳу?!

– НтІэ, си лѳэр щІэхуауэ, щІым сыщысу укѳысхуепсэлѳэхмэ нэхѳ кѳапщтэрэт, Абрэдж?

– Алыхѳым и пащхѳэм щыдгѳээщІащ уи хѳэдэ хуэлухуэщІэр. Узэрыдгѳэгугѳар пхуэтщІащи, иджы дэ дызыхуейр... – кѳыпедзыж Абрэджым.

– Зэ догуэт... Зэ догуэт, Мырзэбэч, – кѳопсалѳэ Батыр ефэндыр, – фызэпэщІэмыувэт, фигухэр вгѳэщабэт, муслѳымэнхэ...

Ефэндым псори зэригѳээхуакІэт: «Игѳуэ дыдэу кѳыІэщІэлІащ мыбы и фызыжѳыр. Езыми и щхѳэр хэпщІыкІыу ежѳащи, ищІэнуи ищІэжыркѳым. Иджы тыншу кѳыфІэнэнщ ди бдзэкѳунтхым», – гукІэ зэпищэурэ, лѳыжѳым Іэдэбу зыхуегѳазэ:

– Ди гѳусэу накІуэ, Мэчыхѳу. КѳытхуэщІэ а зы лѳэлур. Куэдрэ ущыдгѳэгугувэнкѳым кѳуршхэм. ПІотІрэш, мыдэ фыкѳакІуи, тхѳэмадэ Іумахуэр ныщІэфш!

– Кѳэвгѳанэт, – кѳопсалѳэ иджы Гурытыр, фэ кІапсэр иубы-дурэ, – сэ езыр сыщІэкІынщ. Си уанэшыр бжэщхѳэІу дэкІуеипІэм кѳысхуІуфшэ.

Ефэндым насып джэшыр кьеуэлIауэ:

– ЗэрыжыпIэщ, тхьэмадэ, зэрыпфIэфIщ!

БлэгущIэ башышхуитIым и льякьеуэхэр ядилъэфурэ, Гурытыр зызэман бжэщхьэIум техьащ. ЛIыжьем кIэрылыт кьамэр, сэшхуэр, фокIэщIыр. И дамашхьэм дохьутейр кыкьеуэплъырт. Гурытым и Iэщэ-фашэр зыльэгъуа ТIотIрэшрэ Жэфаррэ зэхущIэплъри пыгуфIыкIа-хэщ. Мэчыху уанэгум зригъэзагъэурэ, кыщыдыхьэшхитIым емып-лъыххэу яредз:

– Сыт, фи хьэм бажэ кьиубыда? Дуней гуфIэгъуэр зывохъэри... Iэщэншэ щакIуэр нэхъ ауанщ IэщакIуэ лъэрымыхьым нэхърэ. Уа-нэгум сызэрысыфыр фымыгъэщIагъуэ... Фышэсыж фэри, ефэнды. Сэ фызыжьем и кхъащхьэм нэс сыкIуэну сыхуейщ. Хьэуэ, хьэуэ, зыри фынэмыкIуэ. Си закъуэу сепсэлъылIэжынущ...

... Гурытыр здыдашу Борэхьэблэ дэкIыжа шууиплIыр гъуэгум тетурэ махуэр кIуат. Куэд щIауэ гъуэгуманэ жыжъэ темыхьа лIыжьем и льякьеуэхэр ундэрэбжэпауэ зыхищIэжыртэкьым. Шухэр къэмыу-выIу кIуэрт. Мэчыху хуэмышэчыжу ефэндым зыхуигъазэри:

– Дыгъэр къухъэнущ куэд мыщIуэ. СыкыщIефшэжъар кыыз-жефIэну фигу илъкъэ?

– Ди мурадыр, – мэдыхьэшх Абрэджыр, – кърым хъаным ухуэт-шэну аращ. Езы хъаным псори кыбжиIэнщ.

– Истофрилэхъ! Сэ сыкыльагъун папщIэ, Кърымым кыкIри езы Къапльэн-Джэрий дыдэр Къэбэрдейм нэс къэкIуащ. НтIэ, сэр фIэкIа гугъапIэ зимыIэж а хъаным и пащхьэ сыхьэн ипэ кыхуэу, тIэкIу сызыкIэлъывгъэплъыж, – ауаныщIу подыхьэшхыкI Гурытыр.

Блахуэм, хабзи имыщIэжу, ерагъуу зызэтриIыгъуэ жеIэ, губжьа-уэ:

– Ди хъаныр зыхуейр а уи щхьэ къуиижьем илъращ, армыхьумэ, уэ пхуэдэ ныкьеуэдыкьеуэ фасикъхэм и нэ къахуикIыркьым!

– Уэри уи хъан ар, Блахуэ? СымышIат... Сэ си ныкьеуэдыкьеуагъэм зытумыукIэж, тIасэ. «Джэдгын зи жагъуэ и пащIэ щIыIу щогъагъэ», – жи пасэрейм. Пасэрейми дынэмысу, мис, ефэндым жиIакъэ, Алы-хьым кыдытар – фIуэ? Уэри ардыдэр кыуитынымэ и куэдщ а Алы-хьым, – мэдыхьэшх Мэчыху.

– Уигу умыухыж, тхьэмадэ, – кьопсалъэ уанэгум ис Батыр ефэн-дыр, – уи ХьэтIохъушокъуэпщым хуэдэу фIыщIэншэкьым ди Къап-льэн-Джэрий. Хъаным Къэбэрдейр лъэгуажьэмыщхьэу игъэува нэ-ужь, тыгъэ кыпхуищIынущ Уафэбгыкьеу бгымрэ абы и Iэхэлъахэ хъупIэхэмрэ. КъищынэмыщIауэ, а ХьэтIохъушокъуэр езыр уи хъумакIуэ IуэхутхьэбзащIуэ кыпхуигъэкIуэжынущ. Апхуэдэщ ди хъаныр...

– Алыхьым и нэфIыр зыщыхуа ефэнды, – шыр кыжьэдыкьеуэ-рэ къахоуэ иджыри къэс щыму къабгъурыта кьущхьэ Жэфар, – ХьэтIохъушокъуэмрэ Мэчыхурэ я Iуэхуу хэлъыр сыт а Уафэбгыкьеу? Мыхэр псори балъкъэр хъупIэхэщ, къэбэрдейхэм ттрахауэ щытауэ.

ЖэфарщІакъуэм и псалгър нримыгъэгъэсу, Блахъуэр къыхокІиикІ:
– Сыт щыгъуэ ар балъкърхэм ейуэ щыщытар?! Дапщэрэ бжетІа абы утемыпсэлъыхъыну! Мывалгъэ щІыпІэм фыкътшри, фытфІагуэныхъ зэрыхъум къыхэкІкІэ хуит фытщІащ ди Іуащхъа-махуэ лгъапэ фыщитІысыкІыну. Иджы фэ девгъэджэжыну фыхэтщ, ара?

– Блахъуэ, уи фІащу жыпІэрэ ар?

– Си фІащ дыдэу!

– Уи къэбартыжбэр зэщІапІэт!

– Си унэ си жбэр щызэщІупІажыну, ухэт уэ?! – Блахъуэр пІащІау йопсыхри, къамэр кърепхъуэт. Бэхъуни абы и пащхъэ зэуэ къохутэ, и къамэр ІэщІэлъу.

– ХъэщхъэрыІуэ къывэдзэкъа?! – жиІаурэ Абрэджыр шууитІым яку дохъэ, иужькІэ Бэхъун дежкІэ зегъээзжри: – НакІуэ, Жэфар.

– Дэнэ? – жи къущхъэм, къэуІэбжауэ.

– УлІкъэ уэ, зиунагъуэрэ?! «НакІуэ» бжесІащи, накІуэ. Мы лІищри, Мэчыхъу и щакІуэхъэри мыбдеж къыщыднэнщи, модэ дыдэкІыурэ Іуащхъамахуэ уэрэд хуэдусынщ, – гушыІэ нэпщІу мэдыхъэшх Мыр-зэбэч.

– НакІуэ... – арэзы мэхъу къущхъэ Жэфар. Блахъуэм нэщхъкІэ йоджэбауэ, мэшэсыжри, Абрэджым и ужь йоувэ.

– Хъаным и увыІапІэм дыщызэІушІэжынщ! – Батыр ефэндыр шу ІукІыжхэм якІэлъоджэри, Блахъуэм хуэмыарэзыуэ зыхуегъазэ: – Зы-щумыгъэгъупщэ: дызыгухъа кърым тэтэрхэм я къуэщщ балъкърхэр. Сыт апхуэдэу дыджу ущІепсалгър?

– Сыт-тІэ абы щхъэкІэ? ЗацІыхужын хуейщ абыхэм, – мэгъумэтІымэ Блахъуэр.

– Сыт дыщІыщытыр? – псалгэмакъыр нэгъуэщІ лгъэныкъуэкІэ еунэтІ ефэндым. – ФынакІуэ. Мобдеж Къазий и псынэр щыІащи, ан-дез ттщтэнщ, ичындыр йокІ.

Къазий и псынащхъэм нэсри, шухэр епсыхаш.

– Къущхъэ вэнвеимэр зыкІэрыдгъэкІыжынщ, – жеІэ Блахъуэм, и Іэгухэр псынэпс щІыІэм щІигъэлгъадэурэ.

– Блахъуэ, сынопльри, укІытэ жыхуаІэр уиІэкъым! – губжыащ бжбэпэ нэзым Іус Мэчыхъу лІыжбыр. – Хъэлу Іыхъэр тІу дипщІыкІыу, дыгъуасэ къыздепшэкІахэр нобэ уи Іумпэмщ. Ахэри дэ тхуэдэ цІыхуш.

ИужькІэ ину хоцтэыкІри, ефэндым зыхуегъазэ:

– Уэри, ефэнды, махуэ енкІэ сыныпкІэлъыплгъащи, Іимани дини уимыІау, гъэпцІагъэ зыбохъэ. Зэ зым удошІ, зэ – адрейм, абы щыгъуэ-ми, тІури бгъэпэжккъым, къэплъыхъуэри уи фейдэш.

– Сэра напигъыр?! Сэра пцІыупсыр?! – и муслгъымэныгъэр щхъэщыкІарэ и нэр къыщихуауэ, къызэфІоувэ Батыр. – Мы щІалэм и пащхъэ щхъэ сыщыбгъэпудрэ? – ЛІыжбыр пщэпккъІэ иубыдри къызэфІигъэуващ. – Иджыпсту узутІыпщхъэхынщ мы щыхупІэм!

Мэчыхъу мэлэбэ, ефэндым и щхъэр ІэмалкІэ фІрешэхри, хуит зы-
хуэхъуа пщэ гурыгъыр зэ еІэгъуэу и куэпкъ зэхуакум деубыдэ. Зэуэ
зречри, щыхупІэм зредзыхыж, Батыри здихъу.

А дакъыкъэм щакІуэхъэм зэ илгыгъуэу зидзщ, Блахъуэм и къур-
макъейм зыщІидзэри питхъэлыкІащ.

XXXII

Къапльэн-Джэрий зи шупашэ кърым тыркудзэр Бгитху зэ-
хэтым къафІэкІри, Бахъсэн псыхъуэмрэ Балъкъ ныджэмрэ хуи-
ту нэсат. ПсынщІэу кІуатэрт дээр. Лъэпощхъэпоушхуэ ямышІэурэ
къыздыкІуэцІрыкІым, шу гупурэ зээмызэ къатеуэ адыгэхэм Къап-
льэн-Джэрий мыхъэнэшхуэ яритыртэкъым. Пэжщ, гъудэм ещхъу зэ зы
лъэныкъуэмкІэ зэ адреймкІэ «къащедзакъэ» адыгэхэм дзэм кІэрыху
иратырт, ауэ мин блыщІым зэрынэхъэс кърым-тыркудзэм дежкІэ ар
кІэрыхут сытми! Адыгэхэм я теуэ кІэцІхэр Къапльэн-Джэрий, дауи,
къыфІэуэхутэкъым, ауэ дзэм тІуу зримыщІыкІынкІэ Іэмал имыІэу,
Хьэрэкхъуэрэ деж зыщІуува щІытІыр нэхъ хищІыкІыу къытехъэ-
лъат хъаным.

ХьэтІохъушокъуэпщым и дзэм, зэ ебгъэрыкІуэм, зэ кыкІуэтыжурэ,
бийр ирашэрт укІыпІэм. Бахъсэныпсымрэ Хьэрэкхъуэрэбгымрэ я зэ-
хуакуу, Бру деж щызэпратІыкІа щІытІым кърымыдзэм и выгу-шыгу-
хэр иджы икІыфынутэкъым. Я жагъуэ-я щІасэми, къуакІэбгыкІэ
зэгъуэкІхэм изэрыхьырт кърымхэр. Гъуэгу кІуапІэ къагъуэтын я
мураду, хамэщІ бгыльэм иуфэрэзыххэр гу зылъамытэжыххурэ
зэбгрыджэдыкІырт.

Хьурейуэ иувыкІ дзэ щІэлъэныкъуэм зызэщІиугъуэежыху, мыд-
рей дзашхъэр Лахьрэн мэзылгэмрэ Сосрыкъуэбгрэ я зэхуаку
щитІысыкІащ, Уафэбгыкъу бжъэпэр яІыгыу. Махуэ зыбжанэ ихъащ,
зэкІэрыху-зэкІэрыщ кызыыхыха дзэм зыкыищІэжу, езэгъырабгъу
тІысыпІэ иубзыхуным. Къапльэн-Джэрий зыкыиплгыхри, я гупэ
зэхуэгъэзауэ къэбардей зауэлІхэм япэув нэхърэ я щІыбагъым къыды-
хъурэ зэтриукІэмэ нэхъ тэмэму къилгытащ.

Зауэр мыхъуатэмэ, езы Къапльэн-Джэрий и гугъэнт щакІуэ
ІуэхукІэ е и нэгү зригъэужыныу къыдэкІауэ. Абы и шэтырхэм хуиту
зыщаукъуэдиат къурш мэзылгэ Іувхэм я лъапэхэм. СэмэгурабгъмкІэ
щехуэх Балъкъ и бжъэпэ лъагэм щхъэщытт Муртаз-пэщэм и шэтыр-
хэр. МыдэкІэ, Сосрыкъуэбг и гупэм къиту, зыщагъэзэгъат Іэлигъуэт-
пэщэм и шэтырхэм.

Къапльэн-Джэрий и шэтырыр Іууу къаухъуреихъат дээр зыхуэ-
ныкъуэ ІуэхутхъэбзащІэхэм – пщафІэхэм, дэрбзэрхэм, дохутырхэм,
уанашІэхэм, гьукІэхэм, дэфтэр-тхакІуэхэм – я шэтыржъейхэм. Мыр-
зэ дзэпщхэми щхъэж и егъэзыпІэ щхъэхуэ яІэжти, хъаным ейм ещ-
хъу хужь хуитышхуэу щымытми, ахэри лъэныкъуэегъэз зэщІэдзат.
ФокІадэ мамырым кыыхэплъ къурш дзэжэ уардэхэмрэ тІыгъуэжыну

хъуэпса мэзхэм я щІакІуэ гъуапІьафэмрэ зыІэпашэурэ тегупсысыкІ пэтми, КъапІьэн-Джэрий и гур мамыртэкъым, шынагъуэ гуэр къэхъуным пэлъэрт. Абы теухуауэ и щхьэр течауэ зыми зыри жиІэртэкъым, е зыхамыщІэрэт е, езым ещхьу, я псэр гузэвэгъуэм хэтми, хъаным хъэлыншэу е гуащІэмащІэу зыкърамыгъэлъагъун папщІэ, ябзыщІэрэт...

КъапІьэн-Джэрий щхьэ закъуэ гурыщхьуэм иубыдати, зыхукІэрымыдз гупсысэхэр, пшэм хуэдэу, зым адреир щІуифэрт. «Нобэныжбэ зыкъатыну дызыщыгугъахэр дыгъуасэ лъандэрэ, дзэхупс яІурыткІуа нэхъей, щымщ. Гъуэгуанэр зи кІыхьагъым гъуанэдэууэ ди щхьэфэр траІуэтыкІащ, иджы гъуэбжэгъуэщу бзэхы жащи, дэгубзагуэхэщ... ХьэтІохъущокъуэпщым и мэзхъумэм ещхьу, мыдрейхэми зы «гуфІапщІэ» мыгъуэжъ тхуамыгъэтІыгъуэу пІэрэ?!

«ЗраукІыж къэбэрдеимэ зыщыуа псоми. Дэ дытекІуэ закъуэмэ, сэ нэгъуэщІ сыхуейкъым. Ахьмэд суІьтІаныр къызэрыдгъэгугъам тету, текІуэныгъэр ди Іэрылхьэу дгъэзэжмэ, дэ дабгъурыувэнщ Карлрэ Мазепэрэ, икІи зыкъедгъэщІэжынщ урыс пащтыхь Пётр. Алыхьым и жыІэм дытетци, шэч хэлъкъым ди гугъэ псори зэрызэдгъэхьулэnum...» А гупсысэхэмкІэ игу здигъэфІыжым, шэтырым шабэрыкІуэу къыщІыхьащ Уракъ мырзэр.

– Дапщэрэ ар зэрыбжесІар, щэхурыпхьуэу укъыкъуэмыхуну! УкыщІэкІуар жыІэ. ХьыбарыщІэ щыІэ?

– Уи бжэІупэр, дыгъэр зи тепІэ, джафэу яубащ Абрэджымрэ Бэхъунымрэ. КъыщІэбгъэхьэну къолъаІуэ.

– Мэзхъумэ лІыжыр къысхуэзымышэфахэм саІупІьэну сызэрыхуэмейр жраІакъэ абыхэм?

– ЖраІащ. Ауэ уи пащхьэ зыщаухеижыну тІури мэлъаІуэ иджы.

МащІэу къыпыгуфІыкІыурэ, КъапІьэн-Джэрийр къэтэджащ. Гъуджэм бгъэдыхьэри, абы иплъэурэ къыщІидзаш:

– ХьэтІохъущокъуэпщымрэ Къэзанокъуэ уэркъымрэ я щхьэр си пащхьэ къралхьэмэ, яхуэзгъэгъунщ... Иджыри зэ зыгуэркІэ къыщІэхуэмэ, фащымысхь! Зэ догуэт... – хъаныр гъуджэм къыбгъэдэкІыжри, хуэмурэ зигъэзащ тахьтэмкІэ. – А тІум яхуэфашэр сэ сощІэ... «ЩІопщыкъу жьы еубыд» жаІэртэкъэ езы адыгэхэм? Іэлигъуэт-пэщэмрэ Муртаз-пэщэмрэ маууэ кърегъаджэт щхьэхъумэм. ПсынщІэу!

Уракъ мырзэр псынщІэу къыщІэжащ шэтырым, хъаныр абы кІэлъыщІэкІащ. Уафэбгыкъу щыІупІьэм, зэуэ зыгуэрым егупсысыжурэ: – Уракъ!.. Шэджагъуэр блэкІмэ, къебджэнщ. Зэ умыпІащІэ. Мыдэ Абрэджымрэ Бэхъунымрэ къыщІэгъэхьэт, сепсэлъэну.

КъапІьэн-Джэрий щІыхьэжщ, тахьтэм итІысхьэжри, и лъакъуитІыр тригъэуващ дыщэпскІэ зэщІэпщІыпщІэ тегъэувапІэм. КъыхушІаша лІитІыр набдзэгубдзаплъэу зэпиІлтыхьырт хъаным. Мырзэбчэрэ Жэфаррэ я пІэм иуджыхьу итт, хъаным и пащхьэм зэрызыщаІыгыну щІыкІэр къахуэмыщІэу. Абыхэм я къуаншагъэр къахуигъэгъуаифэми, ауан ищІ щІыкІэу закъыхуегъазэ:

– Лыгъэу фиІэр зэхэфлхъэу фхузэмыгъэхулар къэдужыгы-
жынкъым. ИкІэри ипэри, зы лыжь лъэрымыхъц къысхуэвмышэфар!
Пэж жысІэр?

– Дыгъэр зи теплэ! Хэт игу къэкІынт а лыжь ныкбъуэдыкбъуэм...

– Къэвгъанэт! Фызэгупсысыжын фиІэщ фэ. Иджы къысхуэфІуатэ
ди бийхэм ятеухуауэ къэфщІар. СыныводаІуэ.

Мырзэбэч псалъапІэ иримыту, Бэхуныр къызэрролгъэлъ:

– Къэбартхэм, хъан щэджащэ, гужьейгъуэр къакІэщІэзэрыхъащ,
сэ гу зэралыстамкІэ.

– Уэ гу зылыптар уи щхъэ къыхуэгъэнэж, – Къапльэн-Джэрий
абы жиІэр зэпеудри, Мырзэбэч зыхуегъазэ:

– Уэ-щэ, уэ сыт жыпІэн?

– Сэ си псалъэр кІэщІщ: ди бийхэм къахуэнэжар махуэ зыбжанэщ,
нобэ-пщэдей зыкбатынуш.

– Уи къуэри ящІыгъу а зыкбэзытынухэм?

– Сэ къуэ сиІэжкъым, хъанхэм я хъаныж!

Къапльэн-Джэрий пыдыхъэшхыкІыурэ Жэфар хуоплгъэкІыжри:

– Ди къуэш тэтэрхэм зэгуэр зыкбагъэхъеину?

– Уи къамэр къыщипхыну дакыкбэр къахуэгъэсыркъым, дыгъэр
зи теплэ!

«Фэри зыри хэфщІыкІыркъым Іуэхур зытетым, – йогупсыс хъан-
ри, Уракъ мырзэм зыхуегъазэ: – Мы тІур дащыхуэныкбъуэ дакыкбэм
дгъуэтын хуэдэу, Абрэджыр – Іэлигъуэт-пэщэм, мыдрейр Муртаз-пэ-
щэм егъэбыдылІэ.

ЩІэкІыжхэм я ужь иплгъуэрэ хъаным:

– ЗыІэжъэт, Абрэдж, – а зыкІэлгыджар зэрыуэркъми мырзэ
къулыкбъу зэрызэрихъми зыри химыщІыкІ хуэдэ, лъхукбъуэлІхэм
зэракІэлгыджэм ещхъу, унафэ хуешІ: – Бэлэтокбъуэ и хыбар ущы-
гъуазэ?

– ЩІопщакІуэхэм захуегъафІэ, абыхэм трагъэу...

– И уІэгъэр кІыжа?

– ЯмыуІа кІыжрэ?

– Уэри апхуэдэу уогупсыс, – погуфІыкІ Къапльэн-Джэрий,
Абрэджым и нэм щІэплгъуэрэ. – Псори дышагъэунэху мы дуней хъэ-
хум... КІуэ. Укбэдгъуэтынщ, дыщыпхуейм.

Абрэджыр хъан шэтырым пІащІэу къыщІокІыж, пщІэнтІэлс
къызэкІуа и натІэр и хъурыфэ пыІэмкІэ илгъэщІурэ. Хъаным и Іэр
еший, Уракъым щІэкІыпІэр иригъэлъагъуу. Мырзэр щикІуэтыжым,
адэкІэ къыпешэ:

– ЗекІуэм дикІыжмэ, Абрэджымрэ Бэлэтокбъуэмрэ унафэ
ятетщІыхъынщ. Иджыпсту шэджагъуэ нэмэзым сыхуэвгъэхъэзыр.

Кърымым и хъаныр нэмэзлыкбъым зэрытеувэу, жъапщэм зыкбъы-
зэкбъуихащ. Шэтырыщхъэр трех иджы, жыпІэу зэ фІыуэ ены-
кбъуэкбъуш, уэшх ткіуэпс мащІэу кърпхъыхри, зэуэ увыІэжащ. Абы и
ужыкІэ Уафэбгыкбъу хуэмурэ къехыу хуежъащ пшагъуэ Іув. Ауэ хъа-
ным абы щхъэкІэ зэпигъэуакбъым и нэмэзыр. Ар зэриухыу, и гур ма-

мырыжауэ, Алыхьым лъэIуиIэ зыхуегъазэ: «Уэращ сигу кыизыльхьар, си Алыхь, мы щIыналъэр дэIуэгъу къэсщIын хуейуи, абы сызэрыпэлъэщын къару кысхэлъхьэ. КъыздэIэпыкъуи, си текIуэныгъэкIэ егъаух мы Iуэхур. – ИужькIэ езыр кызыхуогубжьыж: – Дауэ сыкъыдэхутэнкIэ хъуат мы ауз емынэунэм, дауи сыдэкIуеинкIэ хъуат мы бгы угъурсызым? Си Алыхь, сынолъэIу кысхуэбгъэгъуну. ФIыуэ къызгуроIуэ мыр сэ си дежкIэ гъэунэхуныгъэу зэрыщытыр. Сыхьэ-зырщ сызэрыпхуэпэжыр мыбдеж къыщызгъэлъэгъуэну... Шэч къыстумыхьэ. Ауэ... зыщ сызыгъэгузавэр: си бийхэм зэрызауэщэхуам гурыщхъуэ егъу кыизет...»

ФокIадэ дыгъэр пасэу къуохьэ. Иджыпстуи, мес, жьапщэм щхьэ-рыхьу зэбгрихуа пшэ чэтхьахуэхэм ешауэ къакъуэплъри, къурш пщэдыкъым зыщигъэпщIужащ. Бжьыхьэр къэблэгъат, адэкIэ, куэд мыщIэу, щIымахуэр къэсынут. А зэманым и деж икъукIэ хьэлъэт зауэ ебгъэкIуэкIыныр. Шэрджэсхэм яку илгъэгурымыIуэныгъэмрэ зэбиныгъэмрэ къэгъэсэбэпауэ, къурIэным телэбэурэ тхьэ къытхуэзыIуа-хэри зэщIэгъэуIуауэ, Къэбэрдейр убыдын хуейщ. Къэбэрдейр жылэщIэ къищIмэ, езыми и пщIэр нэхъ лъагэ хъунуш. Шэрджэсхэмрэ балгъкъэрхэмрэ зэрышх-зэфыгъуэм къыхэкIырккъым. Ар хъаныр зыхуеиххэщ: апхуэдэ зэхушытыкIэ фIэкIа зи яку дэмылгъэр абы къены-къуэкъуу къыпэщIэтыфынуккъым куэдрэ.

IужькIэ хъаным и шуудзэр Карлрэ Мазепэрэ яхуиутIыпщынщи, ар сэбэп яхуэхъунш урыс пащтыхь Пётр и пIэ ирагъэзэгъэжынымкIэ. АрщхьэкIэ, гъащIэм къыппигъаплъэр зэи къыпхуэщIэнукъым. Шэч зыхэмылгъыжыр зыщ: адыгэ-шэрджэсхэм яку зэгурымыIуэныгъэ джэпкIи дэлъыныр пэжмэ, ахэр я лъэгущIэтын хъунуш хъанымрэ султIанымрэ. Игъуэ хъуащ абыхэм я хуитыныгъэр къатетхыну. ШэрджэсыщIыр къулеигъуэ щыIэр зыдэлъ пхъуантэшхуэщ. Абы и IункIыбзэ къэбыр зэрыIубгъэпкIыфыну щыIэ Iэмалри дощIэ: ар я зэфыгъуэ-зэижэрщ. Абыхэм зыкъащIэжрэ я щхьэр хъаным хуамыгъэтIыльмэ, ар хъэзырщ шэрджэс щхьэзыфIэфIхэр мы щIым тригъэкъэбзыкIыну.

Къаплъэн-Джэрий къэкIэзызащ: бжьыхьэщ, щIыIэщ. Уафэбгыкъу и гупэкIэ къыщыль хъупIэхэм дэнэкIэ умыплъами игуэшащ кърымыдзэр: лъэсыдзэри шуудзэри щыболгъагъу, нэхъ лъагапIэхэм трагъэувауэ тетщ топхэр. ДэнэкIи щызэхьыбох тэтэрыбзэр, нэгъуеибзэр, тыркубзэр, абы къыхохьэж шыхэм я щыщ макъыр. ЗауэлIхэм шхын щыхуагъэхъэзырын папщIэ зэщIагъэста мафIэхэри къолгъагъуэ. Уафэм лъагъу шохуарзэ бгъэхэр, къеплгъыхмэ, ягъэщIагъуэ хуэдэщ илгъабжэмкIэ щалгъагъухэр.

Къаплъэн-Джэрий и дзэр зауэм сыткIи зэрыхуэхъэзырым гушхуэныгъэ къыхилъхьаци, шэч къытрихьэркъым текIуэныгъэр и Iэрылгъэхуэ зэрыщытым, ауэ иджыпсту зыгъэгузавэу щыIэр зыщ: дэнэ здэщыIэр шэрджэсхэм я дзэр, щхьэ къыIэщIэмылгъагъуэрэ ахэр? Хъаныр хуейкъым я нэгъу зэхуэгъэзауэ дзэ зэбиитIыр зэжъэхуэну, зыхуейр и бийр хуэм-хуэмурэ къарууншэ ищIу зэтриукIэнырщ. Топышэ-

хэм, шэч хэмылгу, къелынукуым шэрджэсхэр. Къаплээн-Джэрий ноби хьэзырщ и дээр бийм ебгъэрыкуэну унафэ ищыну. Хъаныр мэгубжъ: зэман куэд пщIэншэу ягъэкIуэд, абы фIы лъэпкъ къахудэкIуэнукуым езыхэм. КъыгуроIуэ султIаным ирита псалъэр Iэмал имыIэу игъэпэ-жын зэрыхуейр. Апхуэдэу гупсысэу зыкъомрэ щыта нэужь, ар еджащ и щхьэхьумэхэм:

– Си уанэшыр дэнэ щыIэ?

Къаплээн-Джэрий, и Iэщэ-фэщэрэ ишкIэ зэщIэуздэуэ, дзащхьэр здыщитIысыкIа бжэпэхэм ирикIуащ. Дзэпщхэм къалъагъун хуэдэу зиIэжъ-зэхэзеплъэурэ, кърымхэми, тыркухэми, нэгъуейхэми яхэп-лъэри, и шэтырыпIэм къыгъэзэжащ. Хъаным пэплъэу бжэIупэм Iутт тырку дзэпщымрэ Iэлигъуэт-пэщэмрэ

– ФыкъыщIыхьэ... – жиIэурэ хъаныр здэкIуэм, зэупщIри мыбел-джылыуэ: – Ди дзэхэр хьэзырщ, сщIэркъым зызыхуэтIэжъэжыр...

Хъаным и Iизыныншэу псалъемакъым хыхьэну хуейтэкъым дзэпщхэр. Къаплээн-Джэрий къыпыгуфIыкIуэрэ:

– НтIэ, ди бийхэр къыддэлэпыкъуну мурад ящIауэ пIэрэ? Фи тIасхьэщIэххэм сыт хуэдэ хьыбар къытхуахьа?

– Дыгъэр зи теплъэ, хьыбарыфI диIэщ! – Iэлигъуэт-пэщэм ера-гъуу зигъэщхьыурэ желэ.

– ТIысыт, ущымыту. Сыт хуэдэу пIэрэ а уи фIыр?

– Уэ жыхуэпIэм хуэдиз дыдэ Iульхьэу къыуатыну арэзыщ иджы къэбэрдей адыгэхэр.

– Пэжу пIэрэ ар? – хъаным Муртаз-пэщэм дежкIэ зегъазэри, и цIэри кърымыIуэу йоупщI:

– Уэри жыпIэн уиIэт?

– Сэри а хьыбар дыдэрщ къысхуахьар, хъан.

– ЛIо, фэ тIум фи тIасхьэщIэххэр зэщIыгъуу зы пщIыхьэпIэ щепщIыхьы къэхьурэ? – ауаныщIу щIоупщIэ хъаныр.

– Хьэуэ, – зэгупауэ пегъэщхь Муртаз-пэщэм. – Сысейхэм я пщIыхьэпIи я къежъапIи щхьэхуэщ.

Муртаз-пэщэм игу ирихьатэкъым Кърым хъаным зэрызыкыху-игъэкъыр: «ИкIэм-икIэжым, Къаплээн-Джэрий щогъупщэ зэпсалъэр къэзыгъэкIуар хэтми! Абы и мызакъуэу, Къаплээн-Джэрий имыщIэж нэпщI зещI ХьэтIохъущокъуэр зи жагъуэхэр зыхишэу, абыкIэ пщы уэ-лийм и лъэр хъаным хущIиудыныр езы Муртаз-пэщэм къызыкъуиха чэнджэщ щхьэпэу зэрыщытыр!».

Хьэлъэу щымт иджы хъан шэтырышхуэр. Iэлигъуэт-пэщэмрэ Мур-таз-пэщэмрэ гъэпщкIуауэ зэплъыжа щхьэкIэ, а зэхэзеплъэкIэр Къа-плээн-Джэрий IэщIэкIатэкъым... Гу зэралытар хэлущIыIу имыщIу, хъаныр мыпIащIэу къэтэджащ. Дзэпщхэри къызэфIэуващ абы и ужь иту. Къаплээн-Джэрий шэтырыр хуэму зэхикIухьурэ, Муртаз-пэщэм пэщIэкIуатэщ, зэтеувыIэри:

– Си тIасхьэщIэххэм а хьыбар дыдэрщ къысхуахьар, – дзэпщым Iуоплъэри, гъэхуауэ зэпишурэ: – Пэжщ, шэрджэс лъхукъуэлIхэм яхэтщ зи щIым тегужьейкIахэр. Къэбэрдейр къэдзэумэ, я щIы Iыхьэ

тІэкІури зэралэщІэкІыным ахэр ирогузавэри, кІыхълІыхъ ямыщІу кЫдгухъэмэ, я фейдэ хэлъу кЪафІошІ. Фэри фошІэ ар. Ауэ уэри, Муртаз-пэщэ, уэри, Іэлигъуэт-пэщэ, фымыбэлэрыгъ, дэ тщІэркЫм пэж дыдэу Іуэхур зыІуты. Шэрджэсхэр бзаджэщ икІи хылэшыхэщ. Лъэгуажъэмыщхъэу ди пащхъэ иту умылъэгъуауэ, уи фІэщ пщІы хъу- нукЫм ахэр. Зыщывмыгъэгъупщэ нэгъабэ ди дзэпщхэм кЪрашІар.

Къэбэрдей адыгэхэм иджыри кЪэс кЫдамытурэ зэтрырагъэхъа Іулъхъэ-тыхъыр кЫзэщІэткЪуэжмэ, ди зауэлІ хахуэхэм я улахуэ щІыхуэри зытетхыжынщ, хэкІуэдахэм я унагъуэхэми зыгуэр яхуэт- шиинщ. Фыбэлэрыгъ хъунукЫм. Алыхышхуэм и фІыгъэкІэ, дэ кЫтпоплъэ текІуэныгъэ куэд, абы кЫхэкІыу зауэлІхэм яжефІэж хъаныр абыхэм я лЫгъэмрэ бэшэчагъымрэ зэращыгугъыр. Ичындым щегъэжъауэ жасы хъуху мэджыт шэтырым дыщызэхуэсынщи, Алы- хЫм делъэІунщ пщэдейрей махуэм хыбарыфІ кЫтхуздиыхыну.

– Дэ дыщІыгъуу, уигу умыгъэныкЪуэ, хъан щэджащэ!

– Ари пэжщ. ЗыщызгъэгъупщэркЫм фи Іэщэ дамэр, – жиІэу Къапльэн-Джэрий Муртаз-пэщэм иджы хупогуфІыкІыж.

... Дзащхэр щІыгъуу мы бгы жъэгъум кЫзэритІысхъэрэ, нобэ фІэкІа хъаным и псэр сабыратэкЫм. Иджыпсту мащІэу игу кЫзэ- рыгъуэтыжри, гурыщхъуэхэри зримыгъэкІуалІэу, нэмэзщыгъэр кЫищ- тат, арщхъэкІэ щыгъэу и Іэпэм щІэжыр гупсысэ мыфэмыцу зыпыщэ- щыжырти, духъэр икІуэтырт. Къапльэн-Джэрий и фІэщ хъуртэкЫм къэбэрдейхэм зыкЪатыну: «Мырзэхэми сэ сагъэудэлэу арагъэнщ, армыхъумэ бийм иджыри кЪэс хэлущІыІу зыкЪыщІимыщІыр, дауи, кЫдгухъэну хъэмэрэ Іулъхъэ-гуфІапщІэ тхуигъэгІыгъуэу аркЫм», – зэригъэзахуэрт иджы хъаным.

Къапльэн-Джэрий шэч кЫтрихъэртэкЫм къэбэрдейхэр нахуэу кЪазэрыпэмыувыфыным, ауэ...

Апхуэдэххэрэ, хъаныр нэхъри гупсысэм хигъащІэрт. Псом хуэ- мыдэжу, УафэбгыкЪу куэщІ кЫзэритІысхъэрэ лЫм и мамырыр щхъэщыкІат. Тхъуэбзащхъуэ щІытам и гъуэз бахъэ псыІэр Іуву зыщ- хъэщыт мы кЪуакІэбгыкІэр гүмрэ псэмрэ и жагъуэу напщІэуфэт. «Ба- налъэ мэзрэ бгъуэнщІагъ упсэпсауэ, щыхупІэ нэзрэ кЪуэзэв дыджы- жъу, псыхъуэ куу кЫфІхэм ашхъэдэщымэр кЫдихрэ, тхъуэбзащхъуэ псыІагъэм ар хэзэрыхыжмэ, уи щхъэр дэуназэу, щІыпІэ ажалыфэ гуэрщ мыр!» – шэтырыпІэр аргуэру зэпиплгыхъурэ, Іүмпэм ещІ хъа- ным.

Къапльэн-Джэрий и нэгу арыххэу кЫщІоувэ хъан гуащэ Алсу: «СщыгъупщакЫм, си дахэ, укЪыщІэзгъэгугъа текІуэныгъэр! Сщы- гъупщэркЫм Налмэс ІуэхутхъэбзащІэр ныпхуэсшэжыну псалъэ зэ- ростар. Къэбэрдейхэм я Іулъхъэри зыбжанэкІэ гъэбэгъуэжауэ езгъэп- шынынщ. ЗезгъэщІэжынщ а щхъэзыфІэфІ лъэпкЫм...»

Хъаным тырку сулъІаныр кЫгъэгугъащ Налмэс тыгъэу хуи- шэну. Хуишэнщ... ЯпэщІыкІэ езым зэрыхуейуэ зыщигъэнщІынщи, итІанэ хуишэнщ. Бахъшысэрей дэт и уардэунэм пщащэр щыщІэсами, хъаныр абы ехъуапсэрт. Ауэ сытми ехъуапсэрэт! Алсу и нэ жанхэр и щхъэгъусэмрэ къэбэрдей пщащэмрэ зы дакЪыкЫи зэратримыгъэкІарщ

хъаным Налмэс щыІәрымышбар... Мыбдеж Алсу щыІәкъым, щхъа-хуитщ иджыпсту Къаплъән-Джәрий! Пщәцәм и епәр ІубахъәмкІә езым ирикъуху зитІыжмә, хәти хуитщ итІанә: е Алсу хуидзыжынщ, е Ахъмәд султІаным хуригъәшәжынщ. Пәрыуәгъу щыІәкъым. Къәбәр-дейхәм я щхъа къызэрыкъуагъәжу, Налмэс къыхуашәнү япиубыдын-щи, Іуәхур зэфІәкІаш! Ар къәхъунуш куәд мыщІәу... СултІанри, пащ-тыхъри, хъанри, псом япәрауә, цыхухъуш, зиль хъуәпса цыхухъум пәрыуәфа щыІә?! Іуәныхъ псысәхәм ІәубыдыпІәншәу яхәщхъәрыуа хъаныр шәтырым щІохъәжри, кыфІыльә хъуа фә блынхәм къахәщ гъуджә хъурейм Іуопльә. «Сыт-тІә ХьәтІохъушокъуәпщым сыгуры-ІуәкІә... Нобә сыгурыІуәнщи, пщәдей дәкум хуәдәу къәзгъәпцІәжынщ! Абы езыми зыри и фІәщ мыхъуххәу жаІә. Чәнджащәу кыкІухъ хъунщ иджыпстуи! Иджыри къәс лъаІуәу зәрыдәтари бзыщІакъым. Хәтыт абы къыгуәувәнур, тырку султІанымрә сәрә къытфІәмылІыкІы?.. Езы пщы уәлийри щхъэзыфІәфІ пагәщ, – хъаныр тахътәм итІысхъәурә погуфІыкІ. – КъырекІуә мыдә, лы хуәдәу дызәІушІәнщ!»

Къуршыдзэхәм пшапәр къафІәщатәри, Уафәбгыкъу жьәгъур кыфІыгъәм хильәфат. Къаплъән-Джәрий пшапәм хәплъәри, хуәш зы-хыхъам ещхъу тхытхаш. Зәрысабийрә кыфІыри и жагъуәт абы.

– Уәздыгъәншәу сыщыщысыр къызжаІәну пІәрә? – жиІәурә щышхыдәм, шәтырым Уракъ мырзәр къыщыхъащи, йоупщІ:

– Сыт ди хъыбар, Уракъ?

– Щәхуш.

– Къемәтыр Къетыкъуә къәса нәужыи щәхунуш мы дыкъыз-дитІысхъар... Уә езым уи фІәщ хъуа къәбәрдейхәм зыкъатын хуәдәу Бәубәч а жыхуиІар?

– Бәубәч сә дзыхъ хузошІ, хъан! – кІәщІу жәуап къет Уракъ.

– Пәжщ... Уә дзыхъ зыхуәпщІым сәри си дзыхъ изогъәз, сыту жыпІәмә, уә езым си дзыхъ птельщи... Депльынщ. Мырзә цІәр Бәу-бәч хуәзгъәфәщән си мурадщ, ауә Іәлигъуәт-пәщәми, Абрәджми ящІән хуейуә щыткъым ар къызэрыддәлажър...

Уракъ мырзәм щхъәщә ищІурә хъаным «жәщ мамыркІә» хуә-лъаІуәри, щІәкІыжаш.

Гупсысәхәм зи закъуәу къахуәна Къаплъән-Джәрий и пащІә-жъакІәм Іә дилъәурә аргуәру гъумәтІымәрт:

– Щәхурә мамыру дыщызәхәсщ мыбдеж... Пщәдейм къытхузди-хъынур зыщІәр хәт?..

XXXIII

1708 гъәм и фокІадә мазәщ. ХьәтІохъушокъуә Кургъуокъуә, Къә-занокъуә Жәбагъы, Къәсей хъәжыр зәгурыІуаш нәху мыщу чәнджә-щәгъу шупашәхәр зәхуашәсыну. Тамбиипс Іуфә зыщызыгъәбыда къәбәрдей пщы уәлийм а зәхуәсым къригъәбләгъаш Ашабәр, Бы-жыр, Шурдымыр, ЦыпІынәр. Пщы уәлийм и хәщІапІәм хуәзыунәтІа шууиплЫр иджыпсту бжыхъә мәзым кІуәцІрокІ. Нәхульәр иджы-

ри кызыэщитхъакъыми, мэз псылэ нэщлыр кыфлэ зэхэтым щыму хоцхъэукъуэ. Нэхулэ нэзыр Хъэдрыхэ лъагъуэклэ зэджэ къуэкIийм къентлэлуа къудейщ. Тамбиипс ныджэм и нэпкъхэм лъэныкъуэегъээрэ зэгъуэкIуу зыщлагъээзэгъащ пщы уэлийр джатэпэрыжэу зыщыгугъ шухэм. Дзэпщ цхъэхуэхэм яухуа мывэ къалэхэм къэбэрдей зауэлхэр хъэзырыпсу дэсщ. Япэ Iухъэгъуэр шу щитхум яйщи, ахэри щысщ, зауэ джаклуэм поплъэри.

Шууипллыр пщы уэлийм и тIысынIэм щынэсым, Къэсей хъэжым гупым захуегъазэри:

– Ди цхъэхуитыныгъэм и хъэтыркIэ зи псэ зытахэм дыуэ яхуэтщIынщ. Алыхъым Гурыт Мэчыхъу жэнэтыр увылэпIэ хуищI!

Къэсей дыуэ ищла нэужь, кызыэхуэсахэм захуегъазэ ХъэтIохъущокъуэпщым:

– Адыгэ лIыгъэр Алыхъым тIимыхыжкIэ! Ди насып Алыхъым тригъакIуэ! Лъагъу къуршым къытIысхъа бийр бэлэрыгъын хуэдэу Iэмал едгъэгъуэтащ. Бгыщхъэм укъезуэхыну нэхъ тынщщ, удэкIуейуэрэ узэуэн нэхърэ. Аращи, я IэмышцIэм драгъээзэгъа кызыфIагъэщIурэ, зэкIужыплэ дыщыщIэлъэлунум кърымхэр къыпоплъэ. Биидзэм щэхуу хэдутIыпщхъа ди дэщIэгъухэм зыттыну дыхъэзыр хуэдэу хъыбар ягъэлуащ. Пэжщ, гугъэндэгъэн тщIа кърым-тэтэрхэр куэдрэ къытпэплъэу щысынукъым... Лъэгужь-мышцхъэу дызэрымытIысынур къазэрыгурылуэу, къежьэнухэщ. ЗэпсэлъэныгъэкIэ нэхъри дгъэбэлэрыгъыпэу пIалъэ гуэр иджыри къафIэтхъэхун папщIэ, нобэ фIэмыкIуу хъаным лIыкIуэ хуэтщIын ди гугъэщ. Быж Нэгъур дгъэкIуэнщ Къаплъэн-Джэрий епсэлъэну. Зэгурылуэ-зэпсалгъэр нэхъ кIэлъэф тщIыху, ди фейдэр нэхъыбэщ. Зэман дыхуэныкъуэщ иджыри... ЗэкIэ ди дзэм хузэфIэкIынур зытхуэмэн къудейрщ, ауэ щыхъукIи, нэхъыбэж зэрызэдгъэхуылIэну Iэмалхэр Iэрылгъэ тхуэмышъуауэ, зэхуэр едгъэжьэныр тэмэмкъым.

ЦыпIынэ Хъэсанщ къызэрэплъым гу лъетэри, пщы уэлийм:

– Псалъэ уиIэт, Хъэсанщ?

– Уи псалгъэр сэри си псалъэщ, зиусхъэн. Ауэ сщIэну сыхуейт: хэт Быжым и гъусэнухэр?

– Езы Нэгъур кыыхыжащ ахэр: Къэбардрэ, Жанхъуэт арэзыуэ щытмэ, и къуэ Елэнрэ...

– Зиусхъэн, – къопсалгъэ Жанхъуэт, – «арэзыуэ щытмэ» псалгъэхэр зымы зэхэтхакъым. Си цхъэкIэ сывгъакIуэтэмэ, псалгъэ хэзмышцхъэу сыкIуэнут.

– Упсэу, тхъэмадэ... – пщы уэлийр Шурдымым зыхэщIэгъуэу Iуоплгъэри, и псалгъэм пещэ: – Адыгэ хабзэм ипкъ иткIэ, езы цIыхур щыту ущытхуэныр къезэгъкъым, ауэ нобэ жызмылуэ хъунукъым: фэ зэадзэкъуэр нэсауэ фыадыгэщ.

– Шууищ нэхъыбэ лIыкIуэ дыхуэмейуэ къызолгъытэ. А щымкIэ фыакъылэгъумэ, адэкIэ я къалэнхэр дубзыхунщ.

Псори акъылэгъу щыхъум, ХъэтIохъущокъуэм Нэгъур зыхуегъазэри:

– Иджыпсту диІэм зыри тхухэлъхъэжынукуым. Зыхъумэжыным ехъэлІауэ дыхъэзырщ. ДимыІэр зэманщи, а зэманыр къэфхъэхун щхъэкІэ, сыт жамыІами, фагурыІуэ, Нэгъур. Іульхъэ жаІэми, нэгъуэщІ щхъэусыгъуэ гуэр къыфпагъэтІылым – псомкІи арэзы фыхъу, ауэ пІальэр щІэмычэу япэвубыд. «СыткІи дызэгурыІуэнщ, зэман къыдэфтмэ. Зэман дыхуейщ», – жыфІэ. Аращ фи къалэн нэхъыщхъэр. Ауэ зэманыр нэхъ ІувгъэкІуэтыным иужь фит...

Ашабэ Миншакъ пщы уэлийм жиІамкІэ игу мызэгъауэ:

– Жэбагъы и жыІауэ, лъапэпщІийуэ уувми, абыхэм гу къыплъатэнукуым, абы къыхэкІыуи, фи щхъэр Іейуэ щІахуэвгъэлъэхъшэн щыІэкъым...

– ЦыкІуи ини къэзыгъэщІыр Алыхъышхуэраш, Миншакъ. ИужькІэ мы дуней хъэхум псори дыщегъэунэхуж. Псоми ди Іыхъэ дгъуэтыжынуш. Кърым хъан хабзэншэми къыпоплъэ хуэфашэ лъагъуэ. Алыхъым и щІагъ дыщІэтщ псори, – нэхъхейуэ Миншакъ Іуоплъэ Къэсей хъэжыр...

Къэбэрдей шухэр къулышыкъу класэу кърым хъаным и шэтырыпІэм Іухаш. Кърымыдзэм хэт зауэлІхэмрэ хъаным и щхъэхъумэхэмрэ нэжэгужэ къэхъуат. Лъыгъажэ щымыІэу зэрызэгурыІуэнуш иджы шэч къытрахъэртэкъым кърымхэм. Хэт-тІэ къаукІыну зыфІэфІыр? Псэр ІэфІщ. Зауэ фейдэри я ІэмыщІэ икІынкъым: Іульхъэ-тыхъыр зэтешІэу Къэбэрдейм ирашынщи, текІуэныгъэр я Іэрылхъэу, Кърымым ягъээзэжынщ...

Языныкъуэхэри арэзытэкъым лъыгъажэншэу Къэбэрдейм икІыжыну. Зауэм и хабзэ пажэщ ар: губгъуэ уихъамэ, уи Іэщэр лъым хэщІэ!.. ЖыпІэнурамэ, кърым хъаным и дзэми зэгурыІуэшхуэ къыщекІуэкІыртэкъым. Мыдрейуэ, псоми ящІэрт къэбэрдейхэм уезэуэныр зэрышынагъуэр...

Къэбэрдей пщы уэлийм и лІыкІуэхэм епсэлъэн хуейуэ Къапльэн-Джэрий къыхихар Іэлигъуэт-пэщэрт. Зы мэскъалкІэ яхудимычыху, нэгъуей мырзэр лІыкІуэхэм епсэлтылІа нэужь, е хъаным и щхъэкІэ, е Уракъ мырзэр я дэлэлкІэрэ, зэгурыІуэныгъэхэр нэхъ тэмэму щІагъэбыдэжынщ.

Іэлигъуэт-пэщэ шэтырым щІэсти, къыхуагъэфэща къалэн пажэм къызыфІигъэщІыжауэ, лІыкІуэхэм пагэу къахуопсэлъэх:

– ДыныводаІуэ!

Быж Нэгъур нэгъуей мырзэр зэрыбыртІым зэпэхъурейр фІэІумпэм уеплъри:

– Къэбэрдей пщы уэлийм дрилІыкІуэщ. Дызэпсэлъэнур кърым хъанырщ.

– Дыгъэ пэлъытэу ди хъаныр къыфхуэээфынукуым, Іуэху и куэдщ. Сэраш кърым хъаным и цІэкІэ псэлъэнури, сэ сыныводаІуэ, – и набдзэхэр нэхъри дрешей нэгъуейм.

– Зэ догуэт, Іэлигъуэт-пэщэ! Зэ умыпІашІэт, – жиІэурэ Къапльэн-Джэрий шэтыр кІуэщІ Іупхъуэм къыкъуокІри, нэгъуей дзэпщыр, гуэгушыхъу гъэшха нэхъей, зиудэурэ къыщолъэтыж. – Ахэр ди бийхэм

минрэ я лЫкІуэу щытми, псори муслътымэнылІхэщ. Я пщІэм зэры-хуэфашэу, япэщІыкІэ гъэтІыс. Я Іэщэр дэнэ щыІэ?! АдыгэлІ Іэщэн-шэрэ итырыгъу къудамэншэрэ... КъаІэщІэфлътхэжыт я Іэщэр! – жьакІуэу псалътэурэ, къэбэрдейхэм къахыхэ хъаныр.

– Алыхъым и лЫкІуэ, ар хъунукъым, – идэркъым Уракъ мырзэм.

Нэгъуей дзэпщым и щхъэхъумэ Бэубэчи Уракъым дэакътылэгъуу:

– Уи пащхэ нэхум зэи къиувэ хъунукъым Іэцэ зыкІэрылът лЫкІуэ. Ар хэтуи шрырет.

– Ара? Абы щыгъуэ сэри зыкІэрызох-тІэ си Іэщэр. – ИужькІэ, зыми зыхуимыгъазу: – Къызэпсалътэну хуейм жрыреІэ и цІэр, зыщы-щыр.

Быж Нэгъур жэуап иретыж:

– Быж уэркъхэм сакъыхэкІащ. Нэгъурщ си цІэр. Уэркъ щІалитІ си гъусэщ: Шурдыхэ Елэнрэ Табыщхэ Къэбардрэ.

– Уэра а Быжыр? – шабэу и макъыр щІригъэлътэф хуэдэурэ, Къап-лътэн-Джэрий и Іэбэлагъхэр кІэнтІыІум щызэтредзэри: – СынодаІуэ...

– Си псалътэр, хъан, кІэщІц – мамырыгъэ.

– А псалътэм мыхъэнэ куэд иІэщ.

– Дэ ди дежкІэ а псалътэм иІэр зы мыхъэнэщ: дгъээщІэн хуейуэ къытхуэбгъэувахэмкІэ дыарэзыщ.

– Дыгъасэтэкъэ фыщылІыхъулІыбжбар? Нобэ фи хъэкІэр псым хэбжъэхъуа?

– Зауэ кІыхъым лътэпкъыр диуфэкъащ. Іултхъэ-тыхъкІэ дызэпывгъэкІ, хъан.

– Щэнейуэ Іултхъэхэр догъэбэгъуэж. Фи ерыщагъкІэ дгъэкІуэда мылъткур абы ищхъэжу нытыдолътхэри, фыдогъэпшынэ. Абы ищІыІужу, илътэсибл-пщыкІутхум ит сабий щитху къыдывот. Махуи-щыр фи пІалътэщ. Нобэ щегъэжъауэ добжэ.

– Махуищыр мащІэщ. ТхузэфІэкІынукъым.

– НэхъапэІуэкІэ фыкъэкІуатэмэ, фи пІалътэри нэхъ кІыхъынт. Фипщ щхъэзыфІэфІыр дэнэ щыІэ? Джылахъстэнейм ар щтапІэ ихъэ-жар пэж?

– Къэбэрдейм и пщы уэлийр дауэ щтапІэ ихъэжын?! Аращ уи деж дыкъэзыгъэкІуар, – къэуІэбжъаифэ зытрегъауэ Быжым. – КъыдженІауэ хъуар ди пщы уэлийм хуэтІуэтэжынуш. Ауэ пІалътэу къыдэптар мащІэщи, дынолтэІу абы зэ уегупсысыжыну.

– Куэдыщэрэ дынывэжъащ. ПІалътэу щыІэри икІащ, ауэ апхуэ-дизу къэбэрдейхэм а пІалътэм щытевгъэчыныхъкІэ... дынывэ-жъэнщ иджыри. Зи дахагъэм нурыр къыщхъэщыхъан гуащэ Алсу къыфІэвдыгъуа Налмэс унэлутыр къытхуевгъэшэжмэ, иджыри махуитІ ныфхутетлътхъэжынщ.

– ГурыІуэгъуэщ, хъан.

– ФытІыгъыжкъым дэри. Фи уэркъ щІалэ Къэбардыр анэмэту къытхуэвгъээнэщ. Мыбдеж щыфлътэгъуахэр а фыкъытхуэзыгъэкІуам щывмыбзыщІ: си дээр зэрыщэджащэр, си топхэр зэрыфтегъэпсар, си зауэлІхэр зэрынэкІушхъэплътыр, зауэ Іэжъэкъур зэрысфІрачыр! –

Къапльэн-Джэрий щхьэхынафэу Уракъым хуопсэлгэкІри, зи гугъу ищІхэр и щхьэ иримыпэс щІыкІэу:

– ЩІэфшыжыт мыхэр...

XXXIV

ФокІадэ пщэдджыжь пшагъуэбэм къыхэкІуэтурэ, Ашабэ Миншакърэ Мамсыр Нэкъаррэ Уафэбгыкъу и ищхьэрэ лъапэм щІыхьэрт.

ДэнэкІэ уплъэми, шэхуфэ-щхьуафэти, къуршыщхьэ папцІэхэр зыщІэтІысыкІ пшагъуэ псыІальэм къущхьэхуыщІыр жейбашхьуэу есырт.

– Пщэдджыжьыпэ пшагъуэр махуэ уэфІ нэцэнэщ, – зи гугъу ищІым ещхьу, зэхэуфауэ къопсалтэ Мамсыр Нэкъар, – ауэ тщІаркъым ди лыкІуэхэм сыт хуэдэ хыбар къытхуахьами...

– Уэ хыбарыфІкІэ уащыгугърэ абыхэм?

– ХыбарыщІэр – хыбарыщІэщ. Ар Іейуэ е фІыуэ щрырети, мыхьэнэ гуэр иІэщ...

– ИужькІэ, Миншакъ, иужькІэ, сыт хуэдэ хыбар махуэщІэм дэ къытхуихьынур?..

ЛлитІри щым гупсысалэт. ТІури зепэщхьэхуэу тегузэвыхьырт лыкІуэхэм пщы уэлийм къыхуахьыжа жэуапым. ТІури щыгъуазэтэкъым Нэгъур кърым хъаным къыпигъэтІылтахэм. Миншакъ гуауэщхьуэу: и гур Мамсырым хузэІуихыну хъуапсэ пэтми, зишыІэрт. ЗэуапІэгубгъуэм мывэри и хашэщ. Апхуэдэм дежзигуезыгъэІэжьэурэ, зи жьэ зыхуэубыдыр лы бэшэщ. Ашабэм хуэдэт-тІэ ар зымышэчыр!

Нэкъарщи, и гур зэІухащ, псэ къабзэщ. ИбзыщІын иІэкъым. Зауэр мыхьуатэмэ, ар насыпыфІэу и унагъуэ исыжынут.

– Уэмыр зэцІиуду, моуэ зы жьапщэфІи кызырыкъуэмыу? Мы пшагъуэ псыІэр псыхьуэ къуэкІий лъэгумкІэ ирихухыжынут, – жиІэурэ, Нэкъар зеплъыхь. АрщхьэкІэ зы жыг тхьэмпи хьейркъым, пыдиихьами ярейщ. Бжыхьэ дыгъэ къарууншэр къыщыкъуэплъыным заудыгъуауэ щІодэІу ахэр.

– Мыпхуэдэ пшагъуэ Іувым къыщІэплъыжыну махуэм, мыдыгъэпсу щытми, нэху псыпсу зыкъыпщигъэхьунщ, – подыхьэшхыкІ Миншакъ.

Нэкъари и шу гъусэм хупогуфІыкІри:

– Зыгуэр уобзыщІ уэ, Миншакъ... Укъызэпсалтэми, уи гупсысэр жыжьэ щыІэщ.

– Согузавэ, Нэкъар. Аращ псалтэмакъыр дахэ-дахэу щІыбдэзмыІыгъыр.

– Сыщыабрэджим згъэунэхуащ а зи гугъу пщІыр. ПщІэрэт зэрызытезгъэужыр? Адыгэ псалтэжхьэмкІэ, псалтэ шэрыуэхэмкІэ, нэцэнэхэмкІэ... Псалтэм папцІэ: «Пщыхьэщхьэ пшэплъыр махуибл уэфІищи, пщэдджыжь пшэкІэплъыр махуибл уэлбанэщ». АдэкІэ кыпыщэт уэри, кызыжелэт зы псалтэжь.

– ЖысІэнц. УэфІымрэ уэлбанэмрэ зыр адреім зыхуагъэгусэр-къым.

– Жэп къемыхауэ уэс къесыркъым.

– Махуэ къэс щыблэ уэркъым.

– МафІэ зэрызэщІагъэстыр мафІэщ.

– МафІэм псыр къегъавэри, псывэм мафІэр егъэужьых.

– МафІэр зыгъэункІыфІым дежкІэ мыхъэнэ иІэкъым, сыт хуэдэпс абы трикІэми.

– МафІэпсэм дэп щІэлъщ.

– А дэпыр яжъэ сахуэу щІоцъэщыж... Уэ сэ слъагъур нэцэнэкІэ уІэзэщ, Миншакъ! Ауэ пщІэрэ, сэ кыызгурымыІуэр мы ди дунейр зэ-рыхуарщ. Псалъэм папщІэ, сыт пшагъуэм щэху гуэр хэгъэпщІауауэ кыщІыпщыхъур? Сыт махуэр щІэнэхур, жэщыр нэм кыщІэІэбэр умылъагъуу щІэкІыфІыр? Сыт зы пши темылъу, уафэр щІэкъабзэр? Дэнэ уафэгъагъуэр кыздикІыр? ЦІыхухэр-щэ?.. Я бзэр зэщхъкъым, ягухэри зэщхъкъым, зыр гумащІэщ, адреір гу бзаджэщ...

– Дунейр езыр апхуэдэкъэ? Пшагъуэхэри, махуэхэри, жэщхэри зэ-хуэдэкъым, зэщхъкъым.

Нэкъар пІащІэу Ашабэм пэроуэ:

– ЦІыхум, Миншакъ, акъыл бгъэдэлъщ. Абы шыІэныгъи гущІэгъуи щыхуейм деж кыыхузыкъуэхынуц. ЦІыхур мэгупсысэ, мэпсалъэ. Бзэ кыщІыІурилъхъар иризэгурьІуэн папщІэщ, зыр зым егуэуэжын щхъэкІэкъым.

– ЦІыхухэри зэхуэдэкъым, Нэкъар. Дэ тІури дахэтыжу, зэхуэ-дэкъым... ИтІани, цІыху гуапэхэр нэхъыбэщ. Ахэращ мы дунейр щІызэрыІыгъыр. Ахэращ Іейр зыпэмылъэщыр.

– Сэри апхуэдэу согупсыс. Іейр щытепщэ дунейр щІэх дыдэ мэ-кътэж. Дэ кыттекътэртэр Іуэхут, ди бынхэр...

Нэкъар жиІэм здыщІэдэлум, Миншакъ и гур Налмэсрэ Мэремрэ дежкІэ йокІуэсэкІыж. А тІум я хъэгъуэлІыгъуэри – Налмэс и щыгъуэ пІалъэщ... Пщащэр иджы Ашабэм и унагъуэ исщ. Мэмыху дапхуэдизу химыгъэзыхъами, емыуциями, Налмэс адэ-анэм яхуэщыгъуэну иу-къуэдийри, яхутечакъым. Мэрем игу щІогъу езы Миншакъи... ЦІыхум Іэджэ кърахъэкІ: Налмэс и пщащэ къабзагъэм хуопсалъэ, кърым хъаным и хъэрэмым хъыджэбзыр зэрыщІэсам шэч иращІэкІыжу ирохъуацэ. Дэтхэнэм и жьэр вакъэнжейкІэ щыбдэжын? Жэбагъы и жыІэкІэу: «Псэжъым уфІэпсэжъщ». Миншакъ а псом ирибампІэрт, ауэ гупсысэ мыщхъэпэр зэуэ зыкІэридзыжри, Нэкъар зыхуигъэзащ:

– Сурэтрэ ХьэтІатІрэ я Іуэху сыт хуэдэ?

– Дауэ щытын?.. – Мамсырым гуапэ щыхъуат Ашабэр и уна-гъуэм кызэрыщІэупщІар. – Си щыкъу адэ ІэубыдыпІэншэр, жаней шу гуп щІыгъуу, мыбы щалъэгъуауэ зэхэсхаш. Мы пшагъуэм зэ дыхэкІмэ, сыкІуэцІрыкІынщи, сыщІэупщІэнщ, езым хамэхэм я деж си хъыбар кыщимыщІэ щІыкІэ. Сурэти хъарзынэщ. Унэгуащэщ.

– УнэгуащэфІри фІы дыдэщ, ауэ гуцэ фхуэтщІыну иджы и чэ-зукъэ?

– А-а, ара жыхуэпIэр?.. – къэукIытащ Нэкъар. – Уэ ди цIыхубзхэр пцIыхуркъэ: гу лъыптэн хуэдэу хъухукIэ зыри кыбжаIэнукъым. Уи унагъуэр Алыхъым кыпхуихъумэ, Миншакъ, ауэ шхын хэплъыхъ Сурэт ещIри, зыгуэр щыщыIэ хъунщ и Iуэхум... Ашабэ, игъуэ дыдэу кы-зэптащ а упщIэр, диIэну кыпщIэкIынщ хэхъуэ...

– Алыхъышхуэм солъэIу фи мурад кыфхуищIэну, насыпыфIэ фыхъуну.

Миншакъ и нэгум кьищ гуфIэгъуэр зэуэ бзэхыжри, нэщхъей кэхъуауэ:

– Сурэт Кърыммы и фэм щикIам и ужькIэ ар хъуащ адыгэм кыт-лъыса гузэвэгъуэм и зы Iыхъэ. Абы кыыхэкIыуи, шэч кыитесхъэр-къым ар ди лъэныкъуэ зэрыхъунум. Ауэ дэ ди цIыхухъу Iуэхухэм ар щIыщыгъуэзэн щыIэкъым. Ардыдэрщ Налмэси жесIэр, ауэ ар кыызэдаIуэркъым...

– Сэ кыызгуроIуэ абы и гум щыщIэр. Ар сабий дыдэщ иджыри...

ШууитIыр иджы щым хъужауэ кIуэрт. Пшагъуэри а зэрыIуву къащхъэщылт. А пшагъуэм нехъэкъехуэу, хъэлъэт Мамсырым и гуп-сысэр. Ашабэр зэрыпсалъэншэм дэпIейтейуэ, Нэкъар:

– Си гур, Миншакъ, абрэджыгъэм мэгъу дэхъуащ. Кърымхэмрэ дэрэ дяку илгыр абыхэм деубзэкIэ тцхъэщыкIыжыну гуауэхэм ящыщ-къым. КыызгурыIуэркъым ХъэтIохъущокъуэпщым хъаным хуищIа лIыкIуэ лIэужьыгъуэр. Апхуэдэм уекIуж хъурэ-тIэ? Зауэмэ – зауэщ! Сыт ди щхъэр кърымхэм деж щIыщыдгъэпудын хуейр?! Хъэуэ... пщы уэлийм лIыкIуэ щIахуищIам зыгуэр хэлъщ нэхъ бзыщIауэ... Си псэм ар ещIэ. Си псэр зэи къапцIэркъым, Миншакъ.

– БзыщIа псори зэгуэр нахуэ мэхъуж. Апхуэдэщ дызытет мы ду-нейр. Тлъагъункъэ... – Миншакъ зыщыгъуазэ псор иджыпсту иIуэтэну къезэгъыртэкъым. Жаней щIалэр зэрыжьэнахуэр, зэрыпсэ къабзэр игу дыхъа пэтми, Ашабэм псалъэмакыр лъэныкъуэкIэ иришэкIмэ нэхъ кьищтащ.

– Миншакъ, ухуеймэ, укъезгъэдэIуэнщ «Машэ зытI йохуэж» псалъэжыр кызэрежъам и хыбарым.

– Сыхъэзырщ седэIуэну, ар къэпIуэтэху, плъагъункъэ, пшагъуэри хуэм-хуэмурэ текIыжынщ...

– Пшагъуэм ищIэнур сщIэркъым, ауэ сэ си хыбарыр кIэщIщ. ЗэныбжьэгъуитI псэурт, – къригъэжъащ Нэкъар и щIалэгъуэм Жанейм щызэхиха хыбарыр. – Ахэр пщым дзыхъ зыхуищIхэм ящыщт. Зым мурад ещI, и ныбжьэгъум пцIы трильхъэу, пщыр Iей кыыхуищIыну, езым и закъуэ пщым пэгъунэгъуу зыкыгъэнэну. Апхуэдэу хъумэ, гу-лъытэу езым кыыхуищIынри тыгъэу къритынури нэхъыбэнут. Пщым деж кIуэну зызыгъэхъэзыра и ныбжьэгъум и дээр узырти, чэнджэщ ирет фIыуэ бжыныху ишхыну, ар абы и хуцхъуэу жеIэри... Пщым кыгурыIуакъым ар IукIуэту, и щIыб кыыхуигъазэу щIыщытыр. КъыкIалъыкIуэ махуэм фыгъуэнэдым пщым пцIы хуеупс, зиусхъэным щхъэкIэ и ныбжьэгъум мыхэр жиIауэ хуеIуатэри: «Ди пщым и жьэм зы мэ Iей кыжьэдехри, гъунэгъуу убгъэдыхъэнкIэ Iэмал иIэкъым...»

– Иджы кыызгурылуаш дыщызэпсальэм абы адэкIэ-мыдэкIэ щIызригэээкIар.

Лажьэ зимыIэ щIалэр, пцIы зытралъхьар, пщым ириджэри, тхылъымпIэ гуэр, мыхъур тегъэуэжауэ, къритащ, кыжриIащ Iэмал имыIэу ар зыщIыпIэ нигъэсын хуейуэ. Гъуэгу техьа къудейуэ, и ныбжьэгъу пцIыупсыр кыхуэзащи, кьоупщI:

– Дэнэ уздэкIуэр?

– Пщым унафэ кысхуищIауэ, мы тхылъымпIэр жыхуиIа щIыпIэм псынщIэу нэгъэсын хуейуэ сокIуэ. Ауэ си ныбэр Iейуэ къэузащи, сщIэнур сщIэрктым...

– Апхуэдэу щыхъуакIэ, сэ яIэрызгъэхъэнщ пщым и унафэр зэрыт а тхылъымпIэр...

Ныбжьэгъу лажъэншэр къэгуфIэри, арэзы хъуаш.

Пщым и унафэу а тхылъымпIэ мыхъур зытегъэуэжам итыр мырат: «Мы си унафэр кыфIэрызыгъэхьар фукI». Арати, пщы унафэм уебакъуэ хъунутэкъыми, яукIащ ныбжьэгъугъэм епцIыжа «ныбжьэгъур».

– Ар дауэ? Апхуэдэ къэхъункIэ хъунукъым!.. – игъэщIагъуэрт Ашабэм.

– КъэхъункIэ мыхъунуми, къэхъуаш. Аращ кыщыщIар зи щхъэ фIэкIа кызыфIэмыIуэхум. Абы теухуауэ цIыхухэм жаIар мыраш: «Мащэ зытI йохуэж».

– Пэжщ уэ жыпIэр, Нэкъар. Сэри сачыщщ апхуэдэ псалъэр абы хужызыIэфынухэм... Сыхуейт зы хъыбар гъэщIэгъуэн пхуэсIуэтэ-жыну, – Ашабэр бзаджэу хущIэплъащ Мамсырым. – Жъуджалэщ зытеухуар. Гупсэхуу едаIуэ си хъыбарым. Ар пэж дыдэу къэхъуа Iуэхуш... Зы лIы гуэр ехъуэпсат и ныбжьэгъум и щхъэгъусэм. Абы мурад ещI гъэщIагъэкIэ и ныбжьэгъур кыдишу, зыми къамыщIэу иукIыну. Мурад егъу зыщIар кыбгъурыт лIым зытришэщIащ. ИукIыну къамэр кыщхъэщызыхьа и ныбжьэгъум фызыр зейр щтIэщтаблэу кыхудэплъеяш. Ар кызэрепцIыжар хуемыгъэхы, иужь псалъэу мыраш кыжриIар: «Лажьэ симыIэу сыбоукIри, ущымыгугъ ар зэгуэр кыпхуэгъуну». ЩIэпхъаджагъэ зылэжыну мурад зыщIар къэдыхъэшхри, жэуап итыжаш: «Хэт сиIуэтэжын, мо жъуджалэр мыхашэмэ?..»

Фызабэу къэнам, зэмани дэкIыжауэ, а лIыукIыр кылъохъури, абы докIуэ.

Зы махуэ гуэрым лIыри унэм ису, унэгуащэри жьэгум щыпэщашэрэ пэт, бжэ Iухар жым кызэIуедзри, жъуджалэ къуэпсыр джэрэзу жыхафэгум кытрехъэ. Ар зэрилъагъуу, лIым игу къокIыж и ныбжьэгъур иукIын и пэ кыхуэу кыжриIа псалъэхэр, икIи кышодыхъэшхыкI.

– УщIэдыхъэшхыр сыт? – кыхегъэзыхь фызым.

Зэрызэдэпсэуа илъэс зыбжанэм къриубыдэу лIым хъэкъ щыхъуат фызым и псэр кызэрехъэхупари, зы щхъэкIи кыхэхмыщтыкIыу, зыкьеумысыж:

– Укъэсшэн папщIэ, си дахэ, уи лIыр – си ныбжьэгъур – су-кIыжауэ щытащ. – Ар жеIэри, утыкум илъ жъуджалэ къуэпсым и нэр

теплъызээрэ фызым хуеІуэтэж а махуэм къэхъуа псори. ХуиІуэтэжрэ пэт нэхъри трегъэчыныхь бзылхугъэм хузэрихъэ гухэль куум...

Фызым зыри жимыІау щІэдэІуащ и щхъэгъусэу шытар зыте-кІуэдам. Жэщыр хэкІуатэу етІуанэлІыр зэрыжейуэ, бзылхугъэм ар иукІри, къемыплъэкІыу пщІантІэр ибгынащ.

ЗыэманкІэ Нэкъар щысащ, зэхиха хъыбарыр игъэщІагъуэу, и щхъэр ищІу, иужькІэ къэпсэлъащ:

– Еплъыт щхъэлъащІэм хузэфІэкІам...

Бзылхугъэр Нэкъар игъэкъуаншэ кыфІэщІри, Миншакъ жиІащ:

– ПыІэ зыщхъэрыгъым кылэжъар лъигъэсыжауэ аращ.

– Сэри апхуэдэущ сызэрегупсысыр... Уи щхъэ Іуэху зепхуэу, дауэ ныбжьэгъугъэми лъагъуныгъэми узэрешІыжынур? ЖысІэну сыхуейтэкъым, Ашабэ, ауэ пщІэрэ уэрэ сэрэ дызэщхьыр?

– СощІэ, сэ выбжьэм фІэс бжьыдзэм срещхьщ.

– Сэ-щэ?

– УмыщІэжу ара? Губгъуэм вэуэ ит вым и бжъакъуэм сыпысу укъызэупщІат: «Сыт пщІэр?» жыпІэри. «Довэ, си ныбжьэгъу, довэ», – уэстыжат жэуап.

– СощІэж. Хъарзынэт щхъэхынэм езым зицІыхужу шытамэ...

Миншакъ кыгурыІуэрт вы бжъакъуэм тесу, е нэгъуэщІу жыпІэмэ, Іуэхуншэу, куэдрэ зэремыкІуэкІыжынур.

«КъэбэрдеилІу зи лъэ лъэрыгъ нэсым зыкъаІэтарэ, адыгэгу зыкІуэцІыль и лІакъуэгъухэр зылІу кыкъуэуэвжама, адэкІэ кыкІуэт шыІэнутэкъым! Адыгэхэм зэгухъэжу зэфІадза лэгъупышхуэр къавэуэрэ нобэ-пщэдей кыкъуэлъыкІынущ. Мо псыхъуэ къуэкІий шынагъуэхэрщ а лэгъупым и лъащІэ пщтырыжъэр. КъуакІэбгыкІэхэм даубыда а хъэщхъэвылгъэм кІуапІи жапІи игъуэтыжынуэкъым иджы. Бийм и хъэдэ къупщхъэу Уафэбгыкъу деж кыщынэнум щІэ щІэткъым. АдыгэлІ дапщэм яшхэр уанэгу нэщІу дыхъэжыну я пщІантІэ... Адыгэ бзылхугъэ дапщэм ягъеижыну я адэхэр, я щхъэгъусэхэр, я къуэхэр... Зэи къимыгъээжыну хабзэншагъэм кІэ иратынщи, ди бынхэм, ди бынхэм я быныжхэм Іульхъэ-тыхь ятын хуей хъунукъым я сабийхэмкІэ. КыкІуэтыжыпІэ иІэкъым иджы адыгэм. Кърым пщылІыпІэм лъэпкъыр къитшын хуейуэ къытхуиухащ дэ», – егупсысырт Миншакъ.

Ашабэм зэригъэзахуэ гупсысэхэм апхуэдизкІэ дэгущхуэжати, гуфІау жаней щІалэм зыхуегъазэ:

– НакІуэ, Нэкъар! Хъэм нэщІ хъэІуа дызэрыщегуар куэдщ. Адыгэхэр къытпоплъэ.

Ашабэм игу щывэм зыкыдыщІ нэхъей, пшагъуэр псыхъуэмкІэ екІуэсэхри, дыгъэр лыдыжу кыщІэкІыжат. НетІэ гъуэз утхуар зыщхъэщылъа къуршыдзэхэр иджы пщІыпщІу уафэ нэзым кызэпхыплъырт. Жыбгъэ шабэм дыщІэхъаерт бэрэтІинэ тІыгъуэжар. Мэ-зыщхъэм данагъуэ бащлъыкъ кыфІалъхъа хуэдэ, дыгъэпс нэхунэм зыхуигъафІэурэ зыхишытІэрт. Бзүхэм иджыри щІадзатэкъым зэсауэ махуэ къэс ягъэІу я пшыналгъэм. Псы щхъэфэм мащІау топщІыпщІыкІ толькъун Іэсэхэр. Шыхэри, зэрешар ІупщІу, я щхъэр зэрахъэ.

– Сыт, уи щыпэлъагъуу ара къущхьэхъушІыр? – йоупшІ Миншакъ Нэкъарым.

– Дапщэрэ сымылъагъуми, щыпэлъагъу сыт щыгъуи сщохъу.

– Мо кърым шэтырхэр-щэ?

– Я гугъу къысхуумышІыт абыхэм, Миншакъ... Мы псори адыгэм фІагушыкІыгъуэщ, мес мо топхэм ещхъу. ИтІани, дызэ-кІужынт жыбоІэ...

– Сэракъым ар жызыІэр. Жэбагъыи и жыІауэ, жаІэ псори къэ-хъуркъым, къэхъу псори яІуатэргъым...

– Нэхъыбэ къызжумыІэми, си гум жъы дебгъэхужащи, сыпхуэарэ-зыщ. Зыри зэхэзмыхауэ бжы...

Нэкъар а «зэхимыхар» гурыІуэгъуэу къриІуэкІыж нэхъей, Уафэ-бгыкъу лъапэ зэузэпсэу кърымхэм я зы топ къыщогъуагъуэ. А гъуа-гъуэр къурш джэрпэджэжхэм зэпэжыуэурэ мэзыщхьэхэм щхьэда-хьэх.

– Зэхэпха? Дагъэшынэну топ тхуагъауэ.

– Щыблэри мауэ, Нэкъар...

– Уи псалъэхэм си гур ягъэншІ гугъэкІэ...

XXXV

Махуэ зыбжанэ дэкІаш Къаплъэн-Джэрий и дзэм бгылгъэ хъупІэ-хэм зрагуэшауэ зэрисрэ. Уафэбгыкъуи абы и Іэгъуэблагъи игу ири-хъакъым хъаным. КъызыхэкІари имышІэу, гурыгъуэз гуэрым ехъ ар. Абы и щытыкІэм дзэпщхэм гу къылъатэну хуейкъыми, быдэу зиІыгъщ, зыри яжриІэргъым. Шым щытеси, къепсыхауэ щыщыти, и щІыбыр бгым хуегъазэ, абы Іуплгъэну хуэмейуэ.

Нобэ дыгъэпс махуэщ. Уи нэм зэуэ къыІуедзэ Іуащхьэмахуэ и щыгу хужьыпсу уафэгум зыхуэзыІэтар. Илгъэс мин бжыгъэ хъуащ адыгэ-шэрджэсхэр абы Насып ІуащхьэкІэ зэреджэрэ. Къоблагъэ бжыхьэм и япэ махуэхэр, ауэ хъупІэхэр иджыри щхъуантІафэщ, гъуэ-жыыфэ къызыщІыхъа удз закъуэтІакъуэхэр яхэтми.

Мэзылгъэ къуршхэм я плгъыфэбэр къущхьэхъу жъантІэм къы-дэлгъщ, Іэгъуэблагъэр иггэдахэрэ псэр иггэгушхуэу. Аузым къыщежъа жъы мащІэр мэзым щІопщэри, зыгуэрым къылгъэхъа фІэкІа умышІэну, нэхъ къарууншэ мэхъу, иужькІэ аргуэру къару къыхохьэжри, ар хозэ-рыхьыж къуршым къыщепщэ жъышхуэм.

Къаплъэн-Джэрий гурыфІыгъуэ лгъэпкъ къритыргъым а илгъагъу дахагъэм, къыхилгъхьэргъым къаруи гугъи. Иджыри къэс псори йокІуэкІ тэмэму, ауэ ар мэгузавэ... И дзэр сытми хуэхьэзырщ: Іэщэ-фащэкІэ зэщІэуэдащ, дзэпщхэр, зауэ зыбжанэм хэтащи, сыт хуэдэ зауэ Іэмалми хуэщІащ. Ахэр хьэзырщ, унафэр къазэрыІэрыхьэу, зэуэ зрачыну. Ауэ къэбэрдей адыгэхэм къызэтракътат мураду зыхуа-гъуэуыжахэр. ФІы лгъэпкъ хэлгъым я Іуэхур кІыхьлІыхь зэры-хъуам. Ар зэран хуохъу зауэлІхэм я гукъыдэжым. Зыгуэрым упэп-

лээн нэхъ Іей сыт шыІэ?! Дымыбэлэрыгыу пІэрэ, ярэби? Сыт щІауэ дыкызырелъэфэкІрэ? Зэм кыдэфыщІауэ защІ, адреим кыдэкІуж хуэдээрэ кытпокІуатэ. Ди дзэри мы кършым исурэ щІыІэр кытлгы-хэмэ, сытхэр фейдэ тщІыну? Хьэуэ, ди тІасхъэшІэххэр дутІыпщынщ аргуэру! Адыгэ жылэ кьэс унагъуэщхъэрыкІыу цІыху яхуэзгъэкІуа папщІэ, мыбыхэм я пэжым и нэгу сыщІэплъэнщ. Псом жаІари зэдгъэкІэсрэ зэдгъэпщэжмэ, пщІыуи ар щырет – пщІышхуитІым яку зы пэж гъуабжэ налгъэ кыдэху хабзэщ.

Къигупсысам хуэпІашІэу, Къаплъэн-Джэрий шэтырым щІохъэжри, Уракъ мырзэр къреджэ.

– Къысхуэшэт а ди анэмэт щІалэр!

Къэбард и лъакъуэхэм Іэхульэхъу ярылгу шэтырым кыщы-щІашэм, лъэхур езым и унафэкІэ зэрыралъхъар ищІэ пэтми, губжъаифэ зытрегъауэ:

– Сыт мы сывгълъагъу хъэдэгъуэдахэр?! Анэмэтыр Іэхульэхъу ящІрэ? Хуит къэфщІыжыт псынщІэу!

Щхъэхъумэхэм Къэбард кызэратІатэм кІэлъыплъурэ, Къаплъэн-Джэрий дарий щхъэнтэ дытам тыншу зытрегъэзагъэ. Бахъейр кызыщхъэхих лы гъэвамрэ лэпсымрэ зытет Іэнэм пэрытІысхъэурэ, хъаным нэхъу-нэхъуу щІалэр зэнеплъыхъ. Къаплъэн-Джэрий, дауи, щыгъуазэт адыгэхэм я шыгъупІастэ зехъэкІэми, я гъэхъэшІэкІэми... Анэмэт щІалэм дэгушыІэрэ хуэгуфІэрэ мыбелджылыуэ:

– КъэтІыс. Кърым хъаным узэрыдэшхам зрибгълІыфІыжынщ, зэман дэкІмэ...

Къэбард зигъэхъейртэкъым.

– УщІыщытыр сыт?! – и макъым зрегъэлэт хъаным. – «ТІыс» кыбжаІащи – тІыс!

Уракъыр кьопсалъэри:

– Дыгъэр зи теплгъэ, абы ди бзэр зэхищІыкІыркъым.

– Абыхэм я бзэр уэ щыпщІэкІэ, дэ ди бзэри абыхэм ящІэн хуейуэ си унафэщ! ГурыгъаІуэт мыбы ар, – мэкІий Къаплъэн-Джэрий.

Уракъым зэридзэкІащ хъаным жиІар, мыдрейми ІэнэмкІэ и Іэр ищІурэ:

– УмыгъэупщІыІу лыр. Едзакъэ.

– Адыгэхэм шыл тшхыркъым.

Къаплъэн-Джэрий имыщІэу аратэкъым адыгэхэм шыл зэрамышхыр, итІани, къэуІэбжъаифэу:

– Дэнэ щыпщІэр мыр шылу?

– МэкІэ кызошІэ.

– И-и?! Ар дауэ?

– Шы ешам пщІэнтІэпсымэ щоу...

– А фэ фшхы малылым, – и Іэпхъуамбэ джэдыкІэхэр игъэпІэ-жъажъэурэ и пэ лъабжъэм щегъэджэгури, – кыкІэрихыркъэ малы-мэ?! – Хъаныр макъ лъагэкІэ и гушыІэм кІэлъодыхъэшхыж, анэмэтыр зыхуигъэгущхуэ щІыкІэу. – Хъан Іэнэм шы пщІэнтІам ил тралъхъэр-

ктым. Хъанхэм яшхыр шыцІэл хэплъыхъащ. Умышхыnumэ, хэгъэзыхъ шыІэкъым. Шынэл кыыхуэфхъ мы ди хъэщІэм!

Къаплъэн-Джэрий зэм гушыІэу, зэми хъурджауэу Къэбард кыи-хъуэрэхъухъ щхъэкІэ, езы щІалэм мыхъэнэ иритыртэкъым «бысы-мым» пІаскІуэурэ зэрихъэ хъуэрыбзэм.

ЛыкІуэхэр кыищещъэм Нэгъур ягуригъэІуат щІалитІым я зыр кърымхэм къагъэнэнкІэ зэрыхъунур. ИтІани, Къэбард и щІыхъэпІи кыыхэхуэнтэкъым кърым хъаным епсэлъылІэн хуей хъуну, зы Іэнэ дыбгъэдэсын щыгъэтауэ... Пэжщ, кърым хъаныр бийщ, ауэ ... хъанщ ар. Хабзэ кызырыкІэлъызэрихъэри гулътэ лейрэ хъэщІагъэрэ кызырыхуищІым и щыхъэтщ... Арыххэу, Къэбард зыкъепхъуэтэжри, и щхъэ хуошхыдэж: «Сыт сызэгупсысыр? Хэт мы зи пащхъэ зыщыз-гъэшыи хуейр?!»

Абы и нэгъу зэуэ кыищІидзэжащ кърым зэрыпхъуакІуэхэм зэ-рахъэ лейуэ и сабиигъуэм и нэгъу щІэкІахэр. Игу къэкІыжащ Мин-шакъ и псалъэ пэжыр: «Абыхэм дэ цІыхум дыхабжэрктым, уеблэмэ, лъапэщІийуэ уувами, гу кыищІагъэнтэкъым. Абы кыыхэкІыуи, уи щхъэр щІахуэбгъэлъэхъшэн шыІэкъым...»

Къэбард зыхуэгубжыжами, кыигурыІуэрт нэхъыжьхэм я уна-фэр гъээщІа хъунымкІэ жэуаплыныгъэ зэрихъыр. Иджыпсту и бзэм зыгуэр ІэщІэкІыу, псори зэтригъэщэхэж хъунукъым. Зыми зыри хэзымышІыкІ анэмэтщи, зиплъыхъурэ, а илъэгъуар игу ириубыдэн мыхъумэ, лей жиІэнктым...

Къаплъэн-Джэрий зэрызыкыихуищІым кІэлъыплъурэ, Къэбард егупсысырт: «Мыр напйтІщ, ухуэбэлэрыгъ хъунукъым. ДедэІуэнщ зыхуейм!»

И щхъэр Іэдэбу ирихъэхри жиІащ:

– Шылым теухуауэ тІэкІу езгъэлеяуэ щытмэ, хъан, сызэхэп-щІыкІынщ... Сыхуеяктым.

– УхуцІемыгъуэж. Дэ дызытепсэлъыхъар лы хъэлэлщ, лы къаб-зэщ. Кхъуэлкъым а зи гугъу тщІар. Алыхъым кыитхуигъэгъу, муслъы-мэн Іэнэ дыпэрысу, а псалъэр кызыэрдждэкІар!

Езыми, и Іэнэм къригъэблэгъа Къэбарди Алыхъым и пащхъэм гуэ-ныхъ кыищхъауэ кыилътэрт Къаплъэн-Джэрий.

Хъаным зэуэ зыкыизэкъуехри, Къэбард къоупщІ:

– Упщт уэ, хъэмэрэ ууэркът? НтІэ, нтІэ, ууэркыу кыызжаІат. Унагъуэ уиІэ?

– ЗэуакІуэ фыкыитхуэмыкІуамэ, унагъуи сиІэну хъунт.

– Дэра кыифхуэкІуар?! – хъаныр къэлыбауэ, ІэгукІэ Іэнэм тоуэри, хъэкъушыкъур егъэзу, иужькІэ и щхъэр ирехъэхри, вынатІэрыщІэплъ зицІурэ: – Фи адыгэ щхъэзыфІэфІыгъэрщ мыбы дыкъэзышар...

– Щхъэж и Іыхъэ иІыгыжщ а зи гугъу пщІы щхъэзыфІэфІыгъэм теухуауэ. Пщымрэ унэІутымрэ я щэныр зэрызэхуэмыдэм ещхъу, зэи зэхуэдэ хъунукъым адыгэмрэ тэтэрымрэ я дуней зэхэщІыкІыр.

– Апхуэдэу уи гугъэ?

– КъызжепІам жэуап естыжауэ аркъудейщ.

– Тэмэмш. Пэжш жыпIэр, пэжш... – жиIэурэ, хъаныр зыщIыпIэкIэ щогупсысэри, зыкыищIэжа нэхъей: – Едзакъэт. УмыгъэупщIыIуж... Уэ езым уи фIэщ хъурэ кърымхэмрэ къэбэрдейхэмрэ зэкIужыну?

– Сэ сылIыкIуэщ. «KIуэ» жалати, сыкъэкIуащ.

– Ари пэжш, ауэ сэ уэста упщIэм жэуап къептакъым. Фи пщым зытригъэчыныхъ мамырыгъэр дэ зэтщIылIэфыну уи фIэщ хъурэ уэ езым?

– Сэ си фIэщ хъуркъым, ауэ нэхъыжьхэм я унафэм себакъуэу си хьэлкъым.

– Ари лIыгъэщ... Уи ныбжьэгъухэри уэ пхуэдэу мы Iуэхум зэреплъыр?

– НтIэ. Ауэ сэ иджыпсту жыхуэсIар си щхъэ закъуэщ. Си ныбжьэгъухэм я гугъу сщIакъым.

– ГурыIуэгъуэщ. ГурыIуэгъуэщ... Дауи, уи акъылэгъуу, ныбжьэгъу куэд уиIэу кыищIэкIынщ. КъызжеIэт... Абрэдж мырзэм и къуэм Къэбэрдейм щипщIэр сыт? А Даур-KIэмыргуейкIэ фызэджэращ зи гугъу сщIыр... Сыт Iуэху иджыпсту абы фи деж щызэрихуэр? Зыхуейри сыт ар?

– Даур-KIэмыргуей Къэбэрдейм щызэрихуэр и адэ Абрэдж Мырзэбэч куэд щIауэ зэримышуэж адыгэ лъэпкъ Iуэхурщ.

– А щIалэр иджыри Абрэдж-тIэ? Бэлэтокъуэ унэцIэр кыищта-тэкъэ?

– Адыгэхэм хабзэкIэ зетхъэр зи жылэ дыкъыхэкIа адэм и унэцIэрщ. Анэш унэцIэ зиIэ кыитхэткъым. Даур-KIэмыргуей Абрэджу къалтхуащи, Абрэджу псэунущ. Сэ сызыщыгъуазэр бжесIащ.

– Фызэныбжьэгъушхуэ си гугъэщ фэ тIур...

– Ущыуакъым. ДыщIалэщ дэ, ди гупсысэхэри, ди хъуэпсапIэхэри зэтохуэ. ЗэгурыIуэ дяку илщ.

Къаплъэн-Джэрий, зэIуба лэпсым и бзэгур ивэпхъа нэхъей, зэуэ къаскIэри кыищылъэтащ. Къэбарди абы щыкIэлъытэджым, кыыхуеплъэкIри:

– Щыс!

– Iэнэм си закъуэ сыпэрысынуи?

Хъаныр зэуэ Къэбард дежкIэ бакъуэщ, лъыр зытрихуа и нэхужьыбэ гъуатIэплъхэр Iузэу зэхуишэри, дзэлытI гуемыIум дыдж зэуу кыидипIытIыкIащ:

– УцIыхуфIкъым уэ, шэрджэс! Укъысхуэзыгъэнахэм къызжаIар пэжу кыищIэкIмэ, гугъэ ткIуэпс уиIэжш иджыри, – щхъэхъумэм йоджэри: – ЩIэфш си нэгү! Ауэ фэбжь тевмьдзэ...

Хъаныр и фэм зэримытыжыр зыхуихъынуур имыщIэу, Уракъ мырзэм игъэщIэгъуащ. ЗауэлI мин блыщIым нэблагъэ дзэкIэ къэгъэтIысыхъа лъыр апхуэдизу щIэгужьеар кыгурыIуэртэкъым щхъэхъумэм. «КъысфIэщIауэ пIэрэ?» – зэупщIыжырт мырзэр.

КъыфIэщIатэкъым Уракъым. Къаплъэн-Джэрий иджыпсту къэбэрдей къуршхэм щыIэжтэкъым. Хъаным и гур Кърымым бампIэу итт: и тепщэгъуэр здэбгъунлъа а хэкум пщIэ кыизэрыщыхуамыщIыр иджы

кытеІэбэпат лым. «Мо щІалэжь цІыкІум фІэкІа шэру зимыІэм си нэм кыщІиІужыну хэтц Кърымым щІыбагыфІ зэрыщызимыІэр! Дапщэ хъурэ ахэр? Дапщи ирехъу, мыбы сикІыжу, Ахъмэд султІаным кыгъэгугъа Карлрэ Мазепэрэ я урысей Іуэхухэр ядэсщІэху фІэкІа пІальэ естынкъым... Си тахътэ лъабжьэм кыкІэшІэтІыхъурэ къедзэгъужауэ зылІ кызнэнкъым Кърымым. Щхъэпыльтэрэ укІыгъэу езгъэтІыльэкІынщ а епцІыжакІуэхэр!»

Къапльэн-Джэрий и шэтыр абрагъуэр иджы къеззэвэкІырт. Фэ пщыІэшхуэм и жыхафэ Іэхуитлэхуитыр щыхупІэ ІупщІакІэу кыІупльтэрт кърым хъаным. ЗэщІэжыхъауэ утыкум ит лыр хэщтыкІыжурэ кызызэпсэлъэкІри:

– Зыгуэр жыпІат, Уракъ?

– Хъэуэ, хъанхэм я хъаныж...

– Анэмэт щІалэжь цІыкІур дауэ кыппщыхъа? Нэмысыншэ? Нэмысыншэщ! Дауэ мыхъуми, сэ ар къэзгъэпсэлъащ!

– Си къамэр, хъан, иджыри улъиижакъым... Уи зы псалъэщ сызыхуейр...

– ЖыпІэм егупсыс! Анэмэтыр дукІмэ, зэгурыІуэныгъэм дыхэкІыжынущ. НэгъуэщІщ сэ сызыхуейр. Уэ уи щхъэкІэ уи фІэщ хъурэ къэбэрдейхэм я псалъэр?

– Дыгъэр зи теплъэ, къэбэрдейхэм нэгъуэщІ хэкІыпІэ яІэкъым. Си фІэщ мэхъу а зыр зэрызыІэщІамыгъэкІынур.

– Сыт ди тІасхъэщІэххэр иджыри къэс кыщІэмыкІуэжар?

– Бэубэч ухуэмышачэ, ди дыгъэ.

– Си щыпэзэхэкъым сэ ар!.. – кыхокІиикІ хъанри, щабэ зыкыщІыжурэ: – Хъунщ, Бэубэч сыхуэшачэркъым, ауэ сыт хуэдэ хъыбар абы кытхуихъынур?.. Къэбэрдей пцІыупсхэм псалъэжь гуэр яІэщ: «Псы икІыпІэм унэмысу уи кІэр умыІэт». ДемыпІэшІэкІыу пІэрэ дэ?..

Къапльэн-Джэрий нетІэ кызыпэрыкІа Іэнэм бгъэдотІысхъэжри, мыпІащІэу ерыскъым хоІэбэ:

– ЗэфхъуэкІ Іэнэр... Диижащ. А шылри, си хъан Іэнэм кыбгъэдэкІыу, шыл мыхъэмышх зиІэ къэбэрдей анэмэтым хуэфхь. И пащхъэм ивгъэуви, ишхынуми, еплъу бгъэдэсынуми езым и Іуэхужщ. Фи нэ фІыкІэ иульагъу: Къэбэрдейм и пщы уэлий ерыщым и уанэшыр залымыгъэкІэ езгъэшхыжынщ.

– Иншаллахь, хъану щыІэм я хъаныж! Уи тезырыр ди нэ фІыкІэ иульагъу.

– Шэч кытевмыхъэ! – Къапльэн-Джэрий къотэджри, гъуджэм бгъэдохъэ. ДыщидэкІэ гъэщІэрэщІа къэптал щІыІутелгыр зэпеплъыхь, и дамэтелхэр зэрегъэзахуэ, и дамащхьитІыр дрешейри, жеІэ: – Кърымыдзэри тырку зауэлІхэри дгъэгүфІэнщ-тІэ кытпэплъэ текІуэныгъэм и хъыбарымкІэ.

– Апхуэдэу щыщыткІэ, Алыхъым и лыкІуэ, дэфтэрытхыр къезджэнщ.

– НәуфЫцІшхъэрыуэу унафэ сщІыркъым сә! – гурыщхъуэм зә-
рызәпикъузыр хәІущІыІу имыщІыну, зегъәпхъашә хъаным. – Алъп
хъэмкІэм зәи упимыувә. Бәубәч кыгъәзәжмә, дегупсысынщ.

Къапльән-Джәрий зыгуәрхәр зәпилъытурә гъуджәм кыыбгъә-
докІыжри, шәтыр кІуәцІыр мыпІащІәу кыызәхекІухъ. Уракъыр
здәщытымкІә зәуә зегъазәри, я нәгу зәтауә, мырзәм поув:

– НтІә, Бәубәч жиІәр уи фІәщ хъурә?! Солъагъу: мәхъу. Сәри, уә
пхуәдабзәу, Бәубәч си дзыхъ изогъәз... Ауә... си щхъәм къытІасәркъым
абы и шынәхъыжъ Іәта-Ильсрә Абрәджымрә я зәхуаку дәлтъынкІә
хъунур...

– Дыгъәр зи теплгә, КІәмыргуейм щыщ Абрәджыр пәжкІә кы-
зәрыткъуәтым и щыхъәтщ а лІым и ІуәхущІафәхәр. ИтІани, Мырзә-
бәч адыгәщ. И нәм нәсмә, дыкыгъәпәжыну? Мыдрейуә, Іәта-Ильс
ди лъәпкъәгъу нәгъуейщ. Іәлигъуәт-пәцәм и унафәкІә ар иджыпсту ди
бийхәм я деж щыІәщ. Бәубәчи лыгъә зыбгъәдәлгә цІыху пәжщ. Уәр
папщІә и псәр итыну хъәзырщ ар.

– А Іәлигъуәт ныбәфым кыысщибыщІхәр плъагъуркә?! –
егъәщІагъуә хъаным, арыххәуи щІогъуәжри, Уракъ мырзәр егъәІущ: –
Зыри зәхәпхакъым, зыми зыри кыыбжиІакъым.

– Хъану щыІәм я хъаныж, зыри зәхәсхакъым. Мо Уафәбгыкъу
хуәдәу, сыдәгущ икІи сыбзагуәщ.

– Хъунщ, ауә хъыбар кыызәрыпІәрыхъәххәу, занщІәу кыызжәІә.

Уракъ мырзә, щІыбкІә икІуәтурә, лъәбакъуитІ-щы хуичащ
щІәкІыжыпІәм, иужькІә зәуә гупәкІә зыкыгъазәри, псынщІәу ибгы-
нащ шәтыр.

... Иужьрей махуитІым къриубыдәу хъаным зәи кыыщхъәщыхъа-
тәкъым Уафәбгыкъу и гупсысә жагъуәр. А гупсысә хъәлгәхәр и щхъәм
иридзыну хуәпІащІә хуәдә, хъаным и щхъәр псынщІәу игъәсысщ-игъә-
сысри, джәду зекІуәкІә зищІу, лъәмакъыншәу бгъәдыхъәщ и тахътәми,
хуәмурә зригъәзәгъащ.

Шәджагъуә дыгъәпсыр шәтырым хәлгә щхъәгъубжищымкІи уәру
кыыдидз пәтми, хъаным кыыфІәщІырт абы и кІуәцІыр кІыфІу. Абы
хәту, Уракъ кыыщІәлгәдащ:

– Къәсыжащ Бәубәч и гупыр, хъан!

– Къәт жрагъәІат! Къеджә мыдә.

Шәтырым кыыщІыхъахәм щхъәщә ящІыху хъаныр пәмыплгәфу
пІащІәурә:

– СыныводаІуә...

Бәубәч хуиту Къапльән-Джәрий Іуопльәри:

– Къәбәрдей адыгәхәр, хъану щыІәм я хъаныж, кыыдәкІужащ!

Къапльән-Джәрий зәхихар кыыфІәмыІуәхуащ хуәдәу:

– Вәсәмахуә лъандәрә сә сощІә ар. Къәбәрдейхәм еста пІалгәм
щыщу махуитІыр кІуакІәщ. Иджы-щә?

– Абыхәм, дыгъәр зи теплгә, сабийхәр еужьәрәкІыу кыыхаш.
ХъәтІохъуоқкыуәпщым иухуауә щыта мәжджытым щІалә цІыкІу
пщІей щызәхуашәсакІәщ. Ди нәкІә тлгәгъуащ ахәр. Къәзанокъуейм

иджыпсту сабий плыщІ щытхуаІыгъщ. Пщашэхэм я кыхэшынм нэхъ гугъу ирегъэхъ къэбэрдейхэр.

Хъаныр зэрыгубжыар кыуигъащІэу, и нэ гъуатІафэхэм бзаджэу кыщІэплъурэ захуегъазэ адреи тІасхъэщІэххэм:

– Езыхэм кызыхухахыжаш апхуэдэ тезырыр! Фэ-щэ, фэ сыт фхужыІэн а Іуэхум теухуауэ?

– Хъанхэм я хъаныж, дэри а хыбар дыдэрщ кыпхуэтхьар, – жэуап къетыж тэтэр щІалэ хэщІыхьам.

– Деллынкъэ... – тІасхъэщІэхищыр, Уракъ я гъусэу, щІэкІыжыну хуит ищІри, езым Бэубэч жриІащ зиІэжъэну.

Хъанымрэ Іэлигъуэт и нэгъуей бейгуэлымрэ иджы зэпэзанщІэу шэтырыкум итт. Къаплъэн-Джэрий нэхъ зыгъэгузавэ ІуэхумкІэ еупщІащ Бэубэч:

– Налмэс теухуауэ зыгуэр къэпщІа? Шэрджэсхэм яжепІа ар кызытыжыху сазэремыкІужынур?

– Пщэдей-пщэдеймыщкІэ дагъэгугъэ, хъан.

– Зралъэфыхъ... Мэджытым щІыщаІыгъын щыІэкъым ар. Псом япэ си деж къашэну сыхуейщ! И анэ дэлъхум сыт жиІэр?

– Ашабэр щымщ. Абы и щхъэгъусэ Мэмыхуэ зехъунщІэ...

– А фызыжъ хъэлыншэр Налмэс щІыгъуу кыздашэну яжефІэн хуеящ. ИтІанэ, хуеихукІэ мыбдеж зыщрехъунщІэ! Шэч кытумыхъ ар апхуэдэу зэрыхъунум. Хъаным сыт щыгъуи егъэпэж и псалъэр. – Хъаным зыри жимыІэу зытІэкІурэ щытри, адэкІэ кыпищаш: – КъызэрыщІэкІымкІэ, Бэубэч, уэ шэсыІэ уохъэ къэбэрдеипщым дыккъызэрымгъапщІэмкІэ...

– Шэч хэмылгу, хъан!

Апхуэдэу щыхъум, Къаплъэн-Джэрий, и гур кызызэрыгъуэтыжауэ, ину кыщІэкІиикІащ шэтырым:

– Писарым фыккъысхуеджэт!

Зэджар кыщыщІыхъэм, пІащІэу жреІэ:

– Тхы! Си зауэлІ хахуэхэу къэбэрдей адыгэхэм ятекІуахэм захузогъазэ: «Псэууэ къэнахэми, зауэм зи псэ щызытахэми – кърым хъаным и щІыхъ! Ди текІуэныгъэм и цІэкІэ кърым топхэр плІэнейрэ къэбэрдей кършхэм щывгъэуэну хуит фызощІ».

XXXVI

Къуэ куу зэпэзэвым щежэх Тамбиипсым и хъушашэр бжъэпэтесхэм зэхэх къудейщ. Іуащхъэмахуэ зи лъагагъ иджы зэщхьыр и гъусэхэм къакІэрыхуа шурщ. Ар гузавэу йоплъ бжъыхъэ дыгъэу уафэ гъуэгуанэр зыкІум.

Кърш жъэгъур тІысыІэ зыщІа къэбэрдейхэр – бзылхугъэхэр, сабийхэр, лІыжъ-фызыжъхэр – гунэджыншэу хыбар поплъэ. Зэхуэмыдэщ цІыхухэм кърэхъэкІ псалъэри: зым зауэм зыхуегъэпс, адреи кърымхэмрэ къэбэрдейхэмрэ я экІужыкІэм топсэлтыхъ. Дыгъэри, кършхэри, цІыхухэри щытыкІэ зэхэмыбзым тезэшащ. ЩІыри, уэри,

псыри ІурымэхыкІами ярейщ: зы пщІащи, зы удзи мыдымыжу, уэмщ дунейр, зэхэпхыркъым бзухэм я макъи. Уигъэгузавэу, ихъуреягъкІэ зэщІэщымащ дунейр.

Жыг баринэшхуэм и жьауэм щызэрадза жьэгү нэпцІым пэмыжы-жьэу, я макъым зрамыгъэІэтыщэу, бзылхугъитІ щызодауэ, хупцІынэр здахум. Зы бзылхугъэр фІыуэ нэхъыжь щхъэкІэ, адреи нэхъ щІалэм псалъэ дичыхыну и мурадкъым. Бгыхэр щІэдэІу хуэдэщ абыхэм ирагъэкІуэкІ псалъэмакъым.

– УвыІэжыт! Апхуэдэу жыпІэ хъурэ?! Зэхэсхынуи сыхуейкъым! – ткІийуэ жеІэ Мэмышуэ – цІыхубз нэхъыжьым, икІи мэлэбэри нэхъыщІэр – Налмэс – и бгъэм щІекъузэ.

– Зэхэпхакъэ, Мэмышуэ, сэ хъаным сыхуамышэжмэ, адыгэхэм къэзэуат къарищІэкІынущ. Кърым хъаныр езыри залымщи, къэбэр-дейхэр нэхъри хъэзаб хидзэнущ.

– Си псэ пыту уестынукъым! Куэдщ уэ абы уагъэшэчар. Уэ нэхъ-рэ нэхъ дахэ куэд исщ Къэбэрдейми, мис абыхэм ящыщ зы иры-рат. Уестынукъым жысІащи, уестынукъым! Мэрем тхъэмыщкІэ сыт хуэдизрэ къожьа, укыилыхъуа... Иджы укыигъуэтыжащи, абы къыгурыІуэнукъым а уэ зытебухуар! Абы и закъуэкъым: Елэни, Дау-ри аращ. Уи анэ дэлъхум и щхъэр фІэпхыну ара узыхэтыр? Сэ-щэ... Сэ укызыэплъ хъунукъэ?

Налмэс къыщиудри, макъкІэ къэгъащ, арыххэуи зиубыдыжри:

– Аращ сэ си натІэм къритхар, Мыхуэ. Сэ зыр тыхъ сахуэфшІмэ, сэ схуэдэ хъыджэбз цІыкІу Іэджи къелынущ. Абы нэхърэ, си зы лъэІу къысхуэщІи...

– Сыт уи лъэІу иджы, на-а? – Мэмышуэ, ІэгуйтІкІэ пщащэм и нэкІу хъурей дахэр зэщІиыгъэу, абы и нэ нэпс къызэкІуахэм щІоплгъэ.

– Лъахъстэн куэншыбэ схуэщІ.

– Ар сыт щхъэкІэ?

– Сыхуеинущ.

– А сымыгъуэти, мыбы жиІэхэр!..

– Мыхуэ... Іейкъым абы сыщІыхуейр. СхуэщІ, кхъыІэ...

– ЗэрыпщІынур жыІэ... Зэ догуэт! Уи анэ дэлъхур къэкІуэжа сфІошІ...

Миншакъ бзылхугъитІым яІуплгъэри, зыми щымыгъуазэм ещхъу, щІэупщІащ:

– Сыт къэхъуар? Мыпхуэдизу фызыгъэгузавэр сыт?

Мэмышуэ щІым еплыхыурэ хоцэтыкІ:

– Ди щхъэ... ди щхъэ догъеиж...

– Мыр зэ фымыпІащІэ, зиунагъуэрэ, Алыхым и къарур инщ. Сыт?.. Ди пхъур тегушхуауэ ара?

– Аращ, Миншакъ, – къопсалгъэ езы пщащэр.

– Налмэс... Хъэкъыу зыпхыгъэкІ мыр: псори фІыкІэ иухынущ. Уэри, Ашабэхэ я нысэ, пщІэну сызыхуейр ардыдэрщ: псори фІы хъу-жынущ.

XXXVII

Домбей лъапэ и мэкъупІэ бгылгъэхэм щызэщІалгъхъэжа Іэнэ-Іэтэхэр бжыыхъащхъэ уэшх уапІэу гъуабжэ-щхъуафэт. Иджыри пээзэну хъуапсэрт фокІадэ дыгъэр, арщхъэкІэ кІуэщІа дыгъэп-сым кыІэпыху нэпс хуабэншэр къурш жьыбгъэ щхъэкІэрысым зыІурилгъафэрти, бжыыхъэпэ пщІыхым хэбзэхэжырт.

Мэкъу пыпхъуэ задэм пэмыжыжъэу щІым хэжыхъыжа мывэ джейм тест къэбэрдей пщы уэлийр, дыгъужьыфэ пІащІэр и плІэм тепхъуауэ. Ар ежьэрт Жэбагы.

Къэзанокъуэр мывэ джейм пэІэщІэу щепсыхым, пщы уэлийр къэ-тэджри, абы пежъащ:

- Къеблагъэ, Жэбагы.
- Сыгувауэ щытмэ, кысхуэбгъэгъунщ, зиусхъэн.
- Дэри дыкъэса къудейщ. Угувактым, Жэбагы.

Бейгуэлхэм шхуэмылакІэхэр зэщІакъуэу щыІукІуэтыжым, пщы уэлийр щІэупщІащ:

- Сыт уи хъыбар, Жэбагы?

– Псори дызэрызегурыІуауэ хъэзырщ. Кърымхэм я шэтыр тІысыпІэхэр ди нэІэрэ ди ІэмыщІэрэ кыизэгъащ. Ди зауэлІ «бийхэри» абдеж кыпщытпоплгъэ... кърым хъаныр ящІыгъуу.

– Сыт жьпІэр? Кърым хъаныр абыхэм ящІыгъууи? – нэщхъей-уэ гушыІэнэпщІ зещІ ХъэтІохъущокъуэпщми, игу пихыу щІегъуж: – Дауэ мыхъуми, дэ арэзы дыхъун хуеяктым Налмэс хъаным еттыжыну. КъызгуроІуэ, яхъумэнуш, я нэІэ текІынуктым, итІани, хэт ищІэрэ...

Жэбагы и жагъуэт Налмэс теухуа мы псалгъэмакъыр. Игу щІэузырт пщащэм.

– Къэрэкъурэ гъурцри хъэзырщ, зиусхъэн, шыдыкІэхэм кІэ-ращІэнур къащыпакІэщ, – псалгъэмакъыр нэгъуэщІыпІэкІэ еунэтІ Жэбагы.

Къэзанокъуэм къелгъагъу шы къарэ дахитІ зыщІэщІа гулэгъунэ бжъэпэм кызыртехъар. Абы занщІэу кыгурыІуащ а гулэгъунэм ису Налмэс хъаным зэрыхуашэр. Абыхэм якІэлгъыплгъурэ Жэбагы нэщ-хъейуэ:

– Мес, ежъахэщ... – жегІэри, иужькІэ кыщІегъуж: – Ялыхъ, ды-къэхъумэ, дызэхэщІыкІи, думыгъэкъуаншэ мы хъыджэбз цІыкІум и Іуэхур мыпхуэдэу зэрыхъуамкІэ. Дызэрыхейр уэ зырщ зылгъагъур...

Пщы уэлийм, гулэгъунэм и ужь имыплгъэфу, и щхъэр лгъэныкъуэкІэ ирихъэкІащ...

XXXVIII

Махуэ гъуэгуанэр зи щІыбырылгъэ дыгъэ тхъуэплгъыр къухъэпІэ нэзым щІогъуэлгъхъэж. Шы къарэ натІэгъуджэхэр мэущ, сабэ лэ-рыгъур шылгъэкІэ щІапхъыу. Пщэдеи кыщІэкІынуш а дыгъэр. Пщэ-дейм щыІэщ абы и уэгур. Ныжэбэ къэхъунур фокІадэ мазэ изыгъуэм и теплгъэгъуэ Іыхъэщ...

Къапльэн-Джэрий Уафэбгыкыу Іэхэлъахэр тІысыпІэ зэрищІрэ къэбэрдейм пщырэ, уэркърэ, лъхукъуэлІу исыр зылІ и быну зэкъуэуэжат. Зауэ-зекІуэхэм хуэІаижыу къэгъуэгурыкІуа къэбэрдей адыгэхэмрэ абыхэм зыкыщІагъэкъуэну лыгъэрэ напэрэ кызыкыуэзыха я лІакъуэгъу закъуэтІакъуэхэмрэ иджы яубзыхупат кърым залымыгъэм и пІальэр.

«Хылэри лыгъэм щыщ» жызыІа пасэрейр, щхъэхуитыныгъэр ерыщу кыизэууэ, илъэс мин зыбжанэкІэ къекІуэкІа лІакъуэм и бынт. Апхуэдэ лІакъуэ зыбжанэ зиІэ лъэпккым и къуэпсыр дзэ фІыцІаи кыыпикІуэтынукукым. А дээр зейр Кърывым и хъанрауэ щытмэ, хъанхэм я хъэсэпэ здынэсри адыгэхэм я щыпэлъагъутэккым. Къапльэн-Джэрий и дээр зэрыІуакъутыкІыну Іэмалыр ХъэтІохъуцокъуэпщым илъэс енкІэ иІущІщ, ипсыхъри, дохъутейм иригъээзгъэжат. Хъаны-дээр Іузэв кыщыІухъа махуэм щегъэжъауэ, къэбэрдей адыгэхэр зауэм хуэхъэзырт. Іуэхур зытеухуар мырат: япэшІыкІэ кърывымдээр зэблэгъэкІуэтын, итІанэ кърурш мыцІыхум зрегъэпхъэн, адэкІэ, гугъэндэгъэн ещІэкІауэ, гъэбэлэрыгъын, а псори зэхуэкІуа нэужь – уащхъуэдэмыщхъуэу ятеужын. ХъэтІохъуцокъуэпщымрэ и шупашэхэмрэ Іуцу яубзыхуат кърывымдзэм зэрэзэуэну хысэпыр. Ар теуэгъуитІу зэхэтт.

Япэ теуэгъуэр зи Іыхъэр кърурш жъанэмрэ бгъуэнщІагъ зэгъуэкІхэмрэ щитІысыкІа адыгэ зауэлІхэрт. Абыхэм я къалэнт езауэрэ пэт икІуэгъыж защІурэ, кърым дзащхъэр Тамбиикъуэ дэшэныр. Къуэ зэв куум дээрыхъа лъэсыдээр шабзэкІэ трапхъэнкІэжа нэужь, кІуапІи-жапІи зимыІэж шуудзэм зыпэшІасэнти, дыкъуакъуэу зэгуапхъыжынт, зы Іыхъэр къуэбг хъэмэшыпхэ ирашэнти, абдеж щызэтраукІэнт. Апхуэдэ зэуэкІэр адыгэхэм я пасэрей хабзэжът, лъэпккыр зауэ губгъуэ зэи кызымына Іэмал Іушт.

ЕтІуанэ теуэгъуэу къэбэрдейхэм къаухъуреихын хуейт кърывымдзэм щыщу Къапльэн-Джэрий зыщІыгъу адреи щІэлъэныкъуэр. А къалэныр къэбэрдей пщы уэлийм езым и пщэ дилъхъэжат. ХъэтІохъуцокъуэр зи шупашэ дээр Уафэбгыкыу Ищхъэрэ щыІэ мэз лъапэхэм щІэст, Балъкъ псыхъуэм и ижырабгъу Іуфэр я пІапІэу. Пщы уэлийм иджы жэщтеуэ ищІмэ, Балъкъ къуэкІишхуэм зэ диубыда кърывымдзэм зыгъэзапІэрэ лъагъуэрэ имыІэжыху трилъэщІыкІынут.

Къущхъэху жэщхэр бжыыхъакІуэ пшагъуалъэщ. ЗэхэзекІуэр кІыфІым деж ІупщІккыми, бийрэ мыбийрэ зэхэзешхуээн зэрыщІмэ, адыгэхэр езыр-езыру зэрыупщІэтэжынкІэ шынагъуэщ. Абы и Іэмалыр: жэщ зауэр мазэ изыгъуэм ирегъэхэлІэн. Къэбэрдей пщы уэлийр а пІальэм пэплъэрти, апщІондэху кърым хъаныр зэригъэбэлэрыгъыну кыигупсысар «зэкІужыгъуэ Іэмалырт». Кърым хъаным къэбэрдей лІыкІуэхэм къапигъэтІылъа тезыр лІэужыгъуэхэм мыхъэнэ мащІи зэрамыІэр пщы уэлиймрэ шупашэхэмрэ къагурыІуэрт. Мазэ изыр къущхъэху жэщ уафэм кызыэриувэу лъэлъэжынут Къапльэн-Джэрий и къэбэрдей пщІыхъхэр. Ашабэ Миншакъ гугъу ехъу Кърывым кыщилъыхъэжа и пхъурылхур псэм питхъыу кърым хъаным иджы щІыхуригъэшэжыфам и щхъэусыгъуэри а мазэ изыгъуэрт...

ХьэтIохъушчокъуэпщым иубзыхуа жэщтеуэм къыщагъэсэбэпыну я мурадт ижъ лъандэрэ адыгэхэм къадекIуэкI Iэмалыр: шыкIэхэм, шыдыкIэхэм ящIэпха къэрэкъурэ пхыр гъущэм мафIэ щIэгъэстауэ, тэтэр шы табынхэм яхэутIыпщхьэн...

Кърым зауэлIхэр жей IэфIым здыхэтым, мафIэм игъэгужьей псэущхьэ табынхэм зэбгрыжу щIадзэмэ, зэрыхъзэрий шынагъуэ къэхунуш. Зэхэзежэхэм мыдэкIэ щапэплъэнуш къэбэрдей шабзауэхэр. Псыхъуэ къуэкIийр езыри гъуэгуакъуэ зэвщ. ЩIыпIэр мыщIыхуш, мафIэсымрэ жэщ фIыцIэмрэ къэбэрдей адыгэхэм я дэщIэгъуш.

Дыгъэр зэрыкъухьэрэ куэд щIатэкъым. Мазэр нэгъуэщI дунейхэм иджыри щыхъулейрт. Налмэси зыри хищIыкIыртэкъым и лъэпкъэгъухэм зэрагъэкIэса мурадым. Гулэгъунэр щыдридзейхэри зыхимыщIэу, гупсысалэт иджы пщашэр. Здашэмрэ къыпэплъэмрэ и щIэщыгъуэжтэкъым абы. ИщIэжыртэкъэ и щхьэр къыздрихыжар?! Алсу бзаджейм и ауан щIэнакIэр, и фыгъуэ Iуплъэгъуэр... ИщIэжыркъэ а хъан нэкIущхьэплъыжьым и хьэрэмынэр! Хъаным и уардэунэм щыпсэуху, Налмэс и къабзагъэм Къаплъэн-Джэрий къыщIемыIар езы пщашэми псэкIэ зыхищIэрт: Тыркум нэхъ лъаплъэуэу зэрыщашэжыну хуагъэтIыгъуэу арт! Иджы-щэ?

Налмэс и Iэпхъуамбэ псыгъуэхэмкIэ пэщашэурэ куэншыбэ щIагъым щIэлъ къамэ цIыкIум тоIэбэри, нэщхъейуэ мэшатэ: «Ярэби, мы хьэIуцыдзхэм, нэгъуэщI мыхъуми, си хьэдэр иратыжыну пIэрэ си лъэпкъэгъухэм? Ди жылэ кхъэлъахэм сралъхьэжтэмэ, сыкъэзылъхуаитIым сапэгъунэгъуу, зэм-зэм Мэреми си кхъашхьэм ныбгъэдыхъэнт... Мэрем! Кърымым сыщрашами, абы сыгуIэу сыщисми, зы дакъыкъэ си гум имыутIыпщыфа Мэрем... ДыщIэхъуэпсатэкъэ хьэгъуэлIыгъуэ, бынунэ?! Иджы сыт?

... Къысхуигъэгъуну пIэрэ? СыкъэзылъхуаитIыр-щэ? Абыхэм я псэм ящIэ сэ сигу илтыр. Сэ зыр тыхъ сащIкIэрэ, сабиинщэ, сабий щитху къахуегъэлыну сщIатэмэ! Си лъэпкъым зымащIэкIэ нэхъ мыхъуми къыхуэщхьэпэнщ Алыхъым сызыIуигъэува мы IэнатIэр. ЩIым хэткIуэнэу си лъым къигъэлыбынщ си лъэпкъэгъу щIалэхэм ялъ. Къигъэлыбынщи, пэщIэувэнщ кърым залымыгъэм. Апхуэмыдэу хъунукъым. Армырамэ, си адыгэр пщылIыпIэ гъэзапIэншэм ихъэнуш. Сэрщи, сыт?.. «ЩIопщыкъу пэтрэ жьы еубыд», жаIэртэкъэ пасэрейхэм? Лъэпкъым къылгыхъа мы гузэвэгъуэшхуэм срищхъэузыхьыну Алыхъым иухат. «Жыг ягъэсри – цIыху ягъэхуабэ», – жей Жэбагъы. Сымыжыгми, псэм и хуабэрэ лъым и пщтыррэ хуцызнэнщ си Къэбэрдейм...»

Налмэс аргуэру куэншыбэм йопэщэщри, аргуэру погуфIыкI. Пщашэм къыгурыIуэрт хъаныр езым иукIкIэ адыгэхэм яхъ бжьыр зэратемыкIынур, итIани, игу фIы ищIыжырти, «КъагурыIуэнщ хъанхэм си адыгэм утегушхуэ зэрымыхъунур», – жиIэурэ нэхъри зигъэбыдэрт.

Шы къарэхэм яшэ гулэгъунэр Къаплъэн-Джэрий и шэтырыпIэм нэблэгъат. Дыгъэр зэрыкъухьэрэ куэд щIатэкъым, уафэр иджыри

лѡащІаху мащІат. Кѡущхѣхѡу хѡун тІыгѡужам щыхѡуакІуэрт кѡрымыдзѣм и шы табынхэр. Нѣм кѡиплѡыхѡыр шѣтырт: абрагѡуэхѡу, инхѡу, нѣхѡ цыкІууэхѡу, цыв хѡурей нѣхѣй, цыкІурѣ-цыкІунитІѣжхѡу. Зейм елѡытауѣ, я теплѣэхѣри зѣщхѣтѣкѡым а шѣтыр зѣмыфѣгѡухѣм.

Пѡащѣм и нѣгу ткІийм Елѣн игу узу щІѣплѣэри:

– Налмѣс, модѣ плѣагѡурѣ мо шѣтырыбѡур. Абдежщ ди гѡуѣгуанѣм и кІѡухыр. Уигу умыгухѡж, си шыпхѡу цыкІу. Зыгѣбыдѣ.

– Адыгѣ гѡуѣгум кІѣ иІѣ-тІѣ, уи гур бухѡжын хуѣдѡу? Абы щыгѡуѣ, Кургѡуокѡуѣпщым и жыІауѣ, дѣ ауѣ сытми мыхѣнѣншѡу дѡтетауѣ ара мы дунейм?.. Кѡысхуѣгѣгѡу, Елѣн, апхуѣдѡу зѣрыжысІѣр... Сѣ кѡызгурѡуІѣуркѡым мин бжыгѣѣкІѣ дзѣ кѡытхуѣзыша хѡаным иджыпсту и щытыкІѣр.

– Дѣ абы жетІащ дызѣкІужауѣ, абы кѡыхѣкІѡуи, и гугѣу кѡыщІѣкІынщ кѡыттекІѡуауѣ...

– И текІѡуѣныгѣм и шѣсыпІѡу сѣ сызыІѣригѣхѣн и гугѣу ара?

– Налмѣс, а уѣ узѣгупсысар пѣжкѡым, – пІащІѡу жѡуап кѣет Елѣн. – ПщІѣрѣ... уи закѡуѣкѡым уѣ.

– СощІѣ. Си закѡуѣкѡым. Хѡаным имышх бдзѣжѣйхѣм ящыщу сѣ япѡу и хѡым сихуауѣ ара?

– Аракѡым зи гугѡу сщІѡр. Кѣѣбард абы щыІѣщ. ИтІанѣ... и нѣм нѣсмѣ, лей кѡыптедгѣхѣнукѡым. ЩІѣлѣхѣм укѡыІѣщІагѣѣкІѡыжынущ. Зыми ущымышынѣ, дахѣ.

– Хѣт? Уѣра сакѡыІѣщІѣзыгѣѣкІѡыжынур, хѣмѣрѣ Мѣрем?

– Хѣуѣ, Налмѣс. Ди щІѣлѣхѣрщ...

– КѡызѣрысщыхѡумкІѣ, сѣ сымыщІѣ гуѣрхѣм ущыгѡуазѣ си гугѣщ уѣ, Елѣн, – жѣІѣри, гушыІѣну хѣту, нѣгѡуѣщІым топсѣлѡыхѣ: – Миншакѣ зѣрыжиІѡу, уи Іѣхѣр дагѣм хѣлѣмѣ, ар уи щхѣм щыхуѣж. Сѣр щхѣкІѣ умыгузавѣ... сѣ сщІѣнур сощІѣж езым. Мо топыр бгым кѡыщІѣрагѣѣжѣхыр сыту пІѣрѣ? – щІѣупщІѣ хуѣдѡурѣ, псалѣмакѡыр абы трѣшѣ.

– Дауи, топыр бгым кѣебгѣѣжѣхыну нѣхѡ тынщщ, дѣбгѣѣжеин нѣхѣрѣ... – Елѣн мѣгушыІѣри, адѣкІѣ и фІѣщу жѣІѣ: – Я хѣпшып зѣщІакуѣжу кѡыщІѣкІынщ кѡрымхѣм.

– Арагѣѣнщ...

Елѣн фІѣмыІѡуѣхуу аратѣкѡым кѡрымыдзѣм и Іѣщѣмрѣ ахѣр иджыпсту зѣрыІѣбѣлѣабѣмрѣ. ИтІѣни, щІѣлѣм и щхѣм кѡыхуи-мыгѣѣтІасѡу нѣгѡуѣщІ зыгуѣр хѣлѣт Налмѣс и зыІыгѡыкІѣ мамырым. «Дауѣ ар? – гупсысѣрт Шурдымыр. – Сѣ игу фІѡ хуѣсщІѡным и пІѣкІѣ, езым сигѣѣудѣІуну хѣтщ. ПШейтейкѡым. И нѣгур мамырщ. Псоми хуѣхѣзѣру зыкѡызегѣлѣагѡу, кѡызыхуѣтшам хуѣзѣша хуѣдѣ... Хѡаным и унѣ зѣман куѣдкІѣ исѣщи, фІѡуѣ ецІѡху... Ярѣби, жылѣм кѡрахѣѣкІѣм пѣж гуѣр хѣлѡу пІѣрѣ-тІѣ? Кѣаплѣѣн-Джѣрийрѣ мыбырѣ я зѣхуѣку щѣху гуѣр дѣлѣар пѣжмѣ, пщы уѣлийри, Жѣбагѣыи, Миншакѣи, Мѣреми я напѣр зѣдытекІѡынущ! Кѣѣбѣрдѣйр пѡащѣм игѣѣпудынщи, езым и щхѣѣри пуд хѡуауѣ кѣѣнѣжынщ... Апхуѣдѣ кѣѣхѣурѣ?! Хѣуѣ... Ар пѣжу

щытмэ, Ашабэмрэ Мэремрэ закъыкІэрищІау кыщІэкІуэжар сыт? Иджы кърым хъаныр мыбы кыкІэлъыкІуауэ ара?! «Къысхуэвмы-шэжмэ...» – жиІау, щІиукъуэдияри сыт?»

Елэн и гупсысэхэм ирахъэжъа псэр арыххэу илътырти: «Зэ увыІэт, Шурдым. УвыІэт. Уи щхъэр зэкІуэкІауэ ара? ЖыпІэр уэ езым пщІэжыркъым!» – зэшхыдэкІырт аргуэру щІалэр.

– Мес, кърым шухэри кытпежъащ, – жеІэ Налмэс, и щхъэм телъ шылэхъарыр зэригъэзахуэрэ. И макъымкІэ кыпхуэщІэртэкъым ахэр къазэрыпежъар фІэфІрэ фІэмыфІрэ.

– НтІэ, кытпежъащ, – жеІэри, Елэн шым йолъэдэкъауэ.

– Елэн! – жиІау щІалэм шыкІэлъыджэм, абы къегъазэри, гулэгъу-нэм зыхуегъэшхъ.

– Елэн... Мыр Мэрем схуетыж, – жеІэри, дахэу шыхъа бэлътокур щІалэм кыиІэщІелъхъэ.

Абы ирихъэлІау тэтэр шууищ кыиІуохъэри, я нэхъыжъыр къоп-сальэ:

– Ди ужъым фыкыиуви фынакІуэ.

Ахэр зэрыгупу гъунэгъубзэу блэкІащ Къапльэн-Джэрий хъаныр кызыдэплъ и шатыр щхъэгъубжэмкІэ.

Уракъ мырзэ унафэ ищІащ хъаным и шэтырым пэмыжыжъэу кы-щыт шэтырым Налмэс щІашэну. ИужькІэ, кызызэмыплъэкІыххэу, за-хуигъэзащ адыгэ шухэм:

– Фэ мыбы фыкыщІыхъэ хъунукъым, вгъээж.

– Дэ гъээж диІэкъым, ди шыхъум и Іуэху зэрыхъунур къэдмыщІауэ. КъищынэмыщІауэ, дыкъэзыгъэкІуа нэхъыжхэм ди пщэ къралъхъащ анэмэт фхуэтщІа Къэбард щІалэр ди нэкІэ зэдгъэ-лъагъуну.

– Куэдыщэ кыбопсаль! – зыкъретІэ Уракъ мырзэм. – Си унафэр гъэзащІэ, армыхъум...

– Зэт, мырзэ, зэ догуэт... – жиІаурэ шэтырышхуэм кыщІокІ Кърим хъаныр. Ар кызыэралъагъуу, бжэлупэм щызэхэзекІуэ кърим зауэлІхэри, абыхэм я дзеиж нэгъуейхэри зэтеуыІэри, лъэгуажъэ-мыщхъэу етІысэхэхэщ. АпщІондэху Елэнрэ и шу гъусэхэмрэ зэреп-сыхам хъаным гу лъитэри, я шхуэмылакІэхэр яІыгъыжу кыпэщыт адыгэ щІалэхэм арэзыуэ яІуплъэурэ: – Мыхэр си ІуэхутхъэбзащІэщи, лъэгуажъэмыщхъэу си пащхъэ кыиуващ. Фэ сыт фыщІепсыхар?..

– Лъэсу кытпежъэм дыхуепсыхмэ, ди щхъэм и пщІэщ, а кытпе-жъэм дызэрэкІужам и нэцэнэщ, – педзыж Елэн.

– Ара?! ФІы дыдэщ. Вы лІам сэ щІыхамыІум фызэрыщыгъуазэр си гуапэщ. Си текІуэныгъэм и саулыкъукІэ фхузогъэгъу, – хъаным щхъэхъумэхэм захуегъазэри: – ХъэщІэщ шэтырым евгъэблагъэ къэ-бэрдейхэр. ВгъэхъэщІэ, ауэ пщІэнтІэпс бампІэрымэ зыщыуа шыл яхуэвмыхъ...

... Гъуохэм я зэпэкІий макъым Уафэбгыкъу и Іэхэлъахэр зэщІищ-тат. Къапльэн-Джэрий и текІуэныгъэ жъачэм къущхъэхъущІыр иджы щыму кыщІэдэлъурт. Зауэншэрэ лъыгъажэмыщІу къуентхъым кыи-

гъабырсея тырку, кърим-тэтэр зауэлхэм гуфлэгъуэр ягъахъуэрэ джэгугъафэ ящлырт. Дзэпщ мырзэхэр зэпеуэу кърим хъаным щытхъу щыхуагъэшкIэ, Iэгугъафэ нэхъри зиIэтырт. ПщафIэхэр зэрызехъуэ Iэбэрт: хэт Iэщ укIар зэIихырт, хэт лэгъупым щхъэщытт, хэти фэндь-рэшхуэхэм ярызу махъсымэр зэрахъэрт. ТекIуэныгъэ гуфлэгъуэр зи щхъэм дэуея хъаным и унафэкIэ къримыдзэм къущхъэхъу санэхуафэр иублэрт.

Тэтэр махъсымэ гуащIэм кыигъэжана къущхъэ Жэфар, зэры-щIакъуэр щыгъупщэжауэ, къофэ, кърим зауэлхэм IэплIэ яхуещI. Къэбартхэм я бжым кыщIэкIащи, и лъэпкъым кыбгъэдэкIыу йохъуэхъу я унафэщI зихуэдэ щымыIэм.

Кърим хъаным и дзэпщ мырзэхэмрэ нэхъ хъэлусыпэр зрит дэщIэгъухэмрэ зыпэрыс гуфлэгъуэ Iэнэр пэрыхъэту зэтешIэрт. Iэнэ кIапэм нэхъ ищхъэ зылъымыса Абрэдж Мырзэбэч къримыдзэм мырзэ къулыкъу зэрыщыхъыр щыгъупщэртэкъыми, зэрыхуэфашъу и плIэр иIыгъыжурэ, Къаплъэн-Джэрий дэщысымкIэ плъэрт. Дзэпщхэр хъуахъуэрт. Кърим хъаныр гушхуэрт. Абрэджым фадэбжъэ иунэ-щIыху, жьантIэм кыдэс «дыгъэ теплъэм» хуеплъэкIыжурэ и щхъэр дищлырт. Къаплъэн-Джэрий гу кызызылъымытэххэм Мырзэбэч игъэнэщхъейрти, игукIэ: «ГъуэгъуащIэ сабэм мэкъу дызэрыщегуар иджы нэрылъагъуш», – зыжриIэжырт.

Жэщ ныкъуэр кIуа щхъэкIэ, къримхэр иджыри зэхэвэзэхэжъэт. Гуфлэгъуэ кIыхъ щыIэкъым, щыIэр гугъэ кIыхъ кIэухыншэщ...

Къаплъэн-Джэрий Iэнэм пэрысхэм яхэплъэри, и Iэ ижыыр лъагэу кыщыщIэгъым, гупыр щым хъуащ.

– Ди гуфлэгъуэ ефэ-ешхэр зэхудошIыж. Пщэдейм кытпигъап-лъэр Iуэхушхуэщ. МахуэфIу кыфхушIэкIыну Алыхъым жиIэ. Фи хъуэпсапIэхэр Алыхъым кывыгъэхъулIэ, Алыхъым фхуигъэбагъуэ. Ардыдэр схуэфхъэс си зауэлI хыжъэхэм я деж. Псоми сахуэарэзыщ. НэхулъэфI Алыхъым фыкъыргъэкI!

Iэлигъуэт-пэщэм хъаным жриIэнIауэ дамэкъэкIэ зыхиша щхъэкIэ, Къаплъэн-Джэрий:

– ИужькIэ. ИтIанэ. Псори – итIанэ. Пщэдейри махуэщ. Зывгъэп-сэху. Уэри, Муртаз-пэщэ, нэхулъэфI укыикI!

Къаплъэн-Джэрий пщэдейрей махуэм щхъэкIэ гузэвэжыртэ-къым, а Iуэхур тэмэму зэтриублауэ кылытэрти. Иджыпсту ар зэгуп-сысыр лъагъуныгъэм и жэщ кыпэплъэрт.

«Залымыгъэ хэмыхъуэ Iуэхур зэфIэкIатэмэ... Зэхуэныкъуи-тIым я Iуэтэжыгъуэр егъэлеяуэ IэфIщ. Налмэс си унэ исыху лей зэ-рытезмыгъэхъар щыгъупщэуэ кыщIэкIынкъым. Алсу абы щыте-гушхуэхэм дежи, пщащэм сыкъыщхъэщыжурэ фэжагъуэ кыщыс-хъахэр ищIэж хъунщ езыми... Иджы, къэбэрдейхэр мамырыгъэкIэ кыщызыуэвлэжакIэ, я IэкIэ кысхуашэжа пщащэ цIыкIур – срижагъуэ-срищIасэми – сысейщ. Сыт ар езыр иджы зищIысыр!.. Мо-уэ, IэфI щIэлъу кысхуэжыIэшIатэмэ, сэри фIыщIэншэу къэзгъэнэн-тэкъым. ЗгъэфIэжынт... Дауи ирехъуи, бзылъхугъэр кыщыпхуэлIар

ІәфІш. Ерыскъыр щыІәфІыр пфІәфІу пшхымәщ, ухагъэзыхъу уагъэш-хым ІәфІи-фІәІуи щІәлкъым... Залымыгъэ хамылъу жыІәщІатәмә, бетәмал!..»

– Мазэр зи нур, уи хъэмәмыр хъэзырщ, – Уракъ мырзэм зәуэзәп-сәу Іуегъәщтыж хъаным и гупсысә укІытәххэр. Къапльән-Джәрий и чәфыжбынәхэм гукъанә къащІригъэхыурә щхъэхъумэм жьэхоплъэри:

– Ара? Мыдә... зә...

Хъэмәмым куәдрә зыщиІәжъакъым хъаным. Вырә шырә зэры-кІуадә бжыхъә жәщыр ныжәбәкІә кызырыІәщІәмәщІәм ехъуә-псәкІыжурә пIащІәу зигъәгъущырт Къапльән-Джәрий. Щыст ар, ды-щәидәрә дыжбын уагъәкІә зәхәпщІыпщІә халат быхъушхуэр щыгъыу. ИужькІә къәтәджщ, гъуджәм бгъәдыхъәри, зызәппилъыхъащ, икІи, зыхуәарэзыжу, тІәу-щә ирикІуащ къәжәр аләрыбгъу щабәшхуэм. Зәуә зыкызызәкыуихри, Уракъым еджащ:

– Къафшә!

Шәтыр бжәІупәм зәхәзекІуә гуэр кыщыІури, Іәуәлъяуәшхуә ищІу Уракъ мырзәр бжәм кыщІәпкІащ. Хъаныр щхъэхъумәм хуеплъәкІри, щхъэхъынәу:

– Сыт къәхъуар?

– Мәз джәдум ещхъщ... ДызригъәІусәркъым.

– ЦІыхухъу гупым пIащәр къәфІәбәрәбыхыну фыхуитт-тІә, мырзә?!

– Хъанхәм я хъаныж, уи щхъэхъумәхәм бзырә хъукІә зәхәгъәж диІәкъым. Псори кыдощ.

– Апхуәдәу укыстегузэвыхъу сызэрыпхъумәм папщІә сыпхуә-арэзыщ, – погуфІыкІ ауаныщІу хъанри: – Сә сымыщІәр а уи жьәкІәр апхуәдизу щІызәхәзэрыхъарщ.

Уракъым, зымылъягъужми, Іәпхъуамбитху мажъәкІә и жьәпкъ жьәкІәр кърәжыхъри:

– Хъанхәм я хъаныж, сыт тIәІәнур? Дызыбгъәдигъәхъәркъым!

Къапльән-Джәрий мәдыхъәшхыпщІри, игурә и щхъәрә зәтелъу:

– Уракъ, си гъащІәр елытауә кыпфІәщІу ара а уә уи сакъыгъәм? Сыт, уи хъаным лІыхъужыгъәу хәлър нобә фІәкІуәда уи гугъә? – жиІәурә, бжәм нәІусын хуәдәу и макъым зрегъәІәтри: – Зи зиухъәным кыхурагъәшәжа Налмәс пIащәр кыщІәвгъәхъә! КъызжиІакъым жывмыІәж: абы и щхъәм зы щхъәц налгә кыхәвгъәхунщи...

Хъан хабзәтәкъым и унә кыихъәІам хуәтәджу, арщхъәкІә нобә абы ебакъуәри, Налмәс лгъәбакъуә хуичащ, гуфІәжу. Зи нә фІыцІә пIащәхәм сырымә къащІихыу бжә лгъәмбым кыиуа пIащә лантІәм лІыр хъәрә-мынә хъуапсәкІә Іуплъәурә:

– Бжә лгъәмбым уимыт, си дахә. МыдәкІә кыдәкІуәтеи, тІыс.

– Сә фІыуә сощІәж, хъан, си увыпIәр. Уи унәІутхәм схухахар бжә къуагъмә, сыбжә къуагъщ.

– Апхуәдәу жумыІә, Налмәс. Кърымым ущисми, пхуәфащә увыпIә пхуәзгъәтІыгъуәрт сә... Ауә си щхъә уфІәсхыфынутәкъыми, сыпхуә-сакъырт. Иджы, Алыхъым и шыкуркІә, дыщІәсакъын щымыІәу, уәрә

сэрэ дыкызэхуэнэжаш. Уэ уцІалэщи, кыбгурыІуэркыым уи дахагъэм и уасэр, абы малхъэдису цІыхухъур зэрызыщІишэр, – пщашэм жьэхэкІуатэурэ нэхъри убзэрт хъаныр: – Уэ апхуэдизкІэ ухъуэпсэгъуэщи, си мазэгъуэ нур, сэр фІэкІа...

– Сэ фІы дьдэу зызоцІыхуж, сызыхуейри сыщІэпсэури сощІэж! – ар жиІэри, Налмэс кърпхъуэтащ гъэпщкІуауэ иІыгъ и къамэ бгъузэ цІыкІур. – Зы лъэбакъуэ си дежкІэ къэпчмэ, сыпщысхынукуым!

Къапльэн-Джэрий зэщІэувыІыкІащ, къэуІэбжъауэ:

– Апхуэдэу ущыхуейкІэ, сэ зы лъэбакъуи нэсчынкыым, ауэ зыщумыгъэгъушщэ дэ дызэримызакъуэр.

А дакыкыэм шэтыр щІыбагъымкІэ кыщыІуащ цІыхухэм я зэрыгъэкІий макъ, шыхэм я щыщ макъ: хъупІэ губгъуэр мафІэм зэщІиблат... «Я текІуэныгъэр» зыгъэляпІэ зауэлІхэм занщІэу къагурыІуакыым къэхъуар. Гужьеауэ, абыхэми къажыхъырт, зэрыгъэкІийуэ. Абдеж зэуэ топышэ кыщыгъуагъуэри, и лъагъуныгъэри кыфІэмыІуэхужу, хъаныр етІысэхаш.

– Дунейр мэкъутэж, хъан! – шэтырым кІийуэ кыщІэлъэдащ Уракъ.

Зыхэта бэлыхым иджыри зэщІиІыгъэ Налмэс, къамэ кыхар зериІыгъыу, зидзащ хъаныр здэщыт лъэныкыуэмкІэ.

– Мыращ уэ къэблэжъар! – жиІэри, зытришэщІащ еуэну.

Уракъым къамэр кърпхъуэту Налмэс щытришашІэм, шэтырым кыщІэлъэдащ Къэбардрэ Бэубэчрэ. Зыкъомрэ зэныкыуэкъуа нэужь, мырзэр я къамэмкІэ яукІащ.

– Хъаныр дэнэ щыІэ?! Дэнэ ар здэкІуар? – къэкІиящ Налмэс, езыр зыхъумэну къэкІуа щІалитІым яжриІэу.

– ЩІэпхъуэжаш!..

– Жыжъэ нэсакыым ар! Фыхъэр! – Къэбард кІэлъоджэ Елэным.

... Мазэ хъэуаныр Уафэбгыкыущхъэ зэпэхъурейуэ фІэлът. Ищхъэрэри ипщэри зэщІэзыгъапсэ мазэгъуэ нурым иджышсту хузэхэхунутэкыым кыгъэмрэ игыкІыmrэ.

Шэм, къамэм, джатэм къелахэр иджы лъэрыщІыкІ ящІырт дэнэ лъэныкыуэкІи кьиукІ адыгэ шабзэшэхэмрэ бгыщхъэм кыщцрагъэжэх мывэшхуэхэмрэ. Я занщІэр я гъуэгуу, зэбгрыжырт кърымхэр, нэхъ гуащІэмащІэр я лъабжъэм щызэхапІытІэу.

И шатырым мамыру щыжей Іэлигъуэт-пэщэ кызызэщигъэуащ а дунейкыутэжым. Абы занщІэу кыгурыІуащ зы бэлыхылажъэ кызызыхъуар. ЩІагъщІэлъ джанэ пцІанэу ар шэтырым кыщІэжаци, СосрыкыуэбгкІэ игъэзауэ мажэ.

Бгы щыхупІэм зэрынэсар кІыфІыгъэм химылъагъукІыу, ар дэхуащ бгы зэхуаку куум. Іэлигъуэт и ужьыр зыІыгъыу щІэцІыва Бэхъун Жэфар зэрыщІакъуэм и фІыгъэкІэ мащІэу а зыкІэлъыжэм кыкІэрыхуами, и кІэлгысыжыгъуэр псынщІащэт... Абы и кІий макыым аузыр гужьейгъуэу кыгъаджэри, мазэгъуэ жэщым лъэужьыншэу хэбжэхъуэжаш.

Ахьмэд султIаным и лЫкIуэ Муртаз дзэпщыр нэхъ губзыгъIуэу кыщIэкIащ. ИпэкIэ плъэуэ есагъэнти, тырку пэщэм и шы-уанэр зэтелъу шэтырыбжэм кыщинат. Зэрызехъэ макъыр кыщыIум, Муртазымрэ и тырку шупашэхэмрэ шы хъзырхэм зрадзри, Лахърэн мэзылъэхэмкIэ яунэтIащ. Апхуэдэ щIыкIэкIи къела хъуахэщ.

Я дзэпщхэр зыщхъэщымытыжу къэна мырзэ зыкъомым, афIэкIа хэкIыпIэ щамыIэжым, бийм зратащ. ХъупIэ губгъуэшхуэм гуп-гупурэ игуэшауэ ист Iэщэ-фащэ зыкIэрымылтыжу къэна бий зауэлIхэр: языныкъуэхэр – Къазий и псынэм деж, адрейхэр – хэти Домбей хуейм, нэхъыбэр – Урдэ и Iуфэм. Кыттралъхъэну тезырым ежьэрт тэтэрхэр, тыркухэр, нэгъуейхэр.

ЯукIахэр кыщынат а дзехуэхам и деж. Нэм кыиплтыхьыр яуфэбгъуат хъэдэлъэмыжу зэтелъ зауэлIхэм. Къущхъэхъу щIыналъэм щызеуэрт лъымэ гуащIэр зыIурыуа къуаргъ фIыцIэ гуэрэнхэр.

– Ди дзэпщ лъапIэ, – къопсалъэ Миншакъ, хъэдэхэр къэзыуфэрэзыхъ къуаргъхэм еплъурэ, – мыхэр щIэдмылтыхъэжмэ, махуэм бгъэхэм зэхауIыхьынурэ, жэщ хъумэ, хъэкIэкхъуэкIэхэм зэкпъратхьынуш.

ЦIыпIынэ Хъэсанш абы пэрыуэу:

– Миншакъ, мыпхуэдиз насыпыншагъэр кытхуэзыхъахэр пфIэгуныхъ хъууэ ара? ХъэкIэкхъуэкIэхэр хъэкIэкхъуэкIэхэм ирашхыж. Аращ яхуэфашэр.

ХъэтIохъушчокъуэпщыр, Къэзанокъуэ Жэбагъы, Къэсей ефэндыр къэзыухъуреихъа зауэлIхэм Iэгъуэблагъэр кызэхаплтыхьырт, нэхъыжхэм я унафэм ежьэу. Языныкъуэхэр Ашабэм и телъхъэт, адрейхэр – ЦIыпIынэм.

– Бгы нэпкъым хъэдэхэплъэ щызыщI шур хэт хъуну? – щIоупщIэ пщы уэлийр, сэмэгурабгъумкIэ еплъэкIыурэ. – Сыщыуэ пIэрэ, Нэгъур, хъэмэрэ... Абрэдджэ я къуэ Даур-КIэмыргуей ар?

– Аращ, – игу хэщIу нэпкъымкIэ маплъэ Нэгъур. – И адэр кылтыхъуэжу кыщIэкIыныц...

ХъэтIохъушчокъуэпщыр зопсэлъэкIри:

– Къэбард, Елэн, Мэрем, Бэмыт. ФыкIуи, дэвгуэш абы и гуауэр, фыдэлэпыкъу.

Даурым и деж ягъэкIуа щIалэхэр Iууащ зи псэм еджэ и адэм – Мырзэбэч Абрэджым – ар щхъэщысу. Мырзэбэч уIэгъэ хъэлъэт, лъы куэди фIэкIуэдэ, ауэ абы и нитIым гъащIэм и хуабагъэ гуэр иджыри щIэплъагъуэрт. Гукъутэт а дакъыкъэм Даур уIуплъэныр. Абы и нэгум щызэщIэлът фIэгуныхъ хъуныгъэ зыхэщIыныгъэм щыщIэдзауэ, лъагъумыхъуныгъэм нэс. И адэм нэхъри зыхуигъэщхъри, Даур абы еупщIащ, гущIэм кыщIитхъыу:

– Уи гъащIэмкIэ уарэзы иджы, арэзы укыищIа зэхэпщIыхъахэм?..

Мырзэбэч и щхъэр кыIэтыну хуейуэ нэкIэ къэлъаIуэрт, Даур абы Iуплъэну хуэмейуэ зригъэээкIырт... Къэбард Iэбэри, Абрэджым и щхъэр сакъыу кыхуиIэтащ.

– Даур... – ерагъкIэ кыдришеящ Мырзэбэч, – си къуэ, кысхуэгъэгъу. Сэ солIэ, си гум гуауэшхуэ илъу... Зи жагъуэ сщIахэм солъэIу

кысхуагъэгъуну... Алыхым и цІэкІэ... Сэ солІэ, си къуэ цІыкІу, кысхуэ...

Мырзэбэч и нэхэр Даур теувыІа щхъэкІэ, и пкъыр псэм ибгынат. Къэбард иджы сакъыу щІым трилъхъэжырт Абрэдж Мырзэбэч и щхъэр.

ЛъэныкъуэкІэ ІукІуэта Даур и ныбжьэгъу щІалэхэм къахуеплъэкІри:

– Кърым тэтэрхэм ядыщІэфлъхъэ. Адыгэ мащэ игъуэтыну апхуэдэщІэ къилэжъакъым абы.

Къэбард, Елэн, Мэрем, Мыхъэмэт-Бэмыт сымэ Мырзэбэч и хъэдэр кыызэдаІэтри, тэтэрхэр щыщІалъхъэну ягъэхъэзыра мащэмкІэ яунэтІащ. Дауррэ абы и гур хэзыгъэщІ гуауэмрэ кызэхуэнат иджы я закъуэу...

Къэбэрдей адыгэхэм я хъэдэщІэлъхъэм дыуэ трищІэжри, Къэсей ефэндыр гуауэщхъэуэу мывэ джейм тетІысхъэжащ:

– Іэстофрилэхь! Іэстофрилэхь! Уэ уи Іэмыр хэмылгу, Алыхышхуэ, зыри къэхъуркъым. Мы дызыхэхуа бэлыхым дызэрыпэлъэщын къару къытхэплъхъащи, адэкІи дыкъэпхъумэну сынолъэІу...

ХъэтІохъушокъуэпщым, ефэндым духъэр кърымыгъэбжу, къэбэрдей зауэлІхэм захуигъэзащ:

– Дэ, балъкъэрхэмрэ гъэр къэтщІахэмрэ ди гъусэу, зэман кІэщІым къриубыдэу щІэтлъхъэжын хуейщ бий хъэдэхэр. Иджыпсту лъагъу-мышъуныгъэмрэ губжьымрэ фи нэр къыщхъэрипхъуащ, си псалъэр фигу иримыхъри хэлъщ Іуэхум, ауэ дэ дыкъыщІэкІ хъунукъым цІыхугъэншэу. Тхуэфашэкъым, ар бийуэ щытми, я хъэдэр зауэ губгъуэм къиднэну. ДызытекІуахэм я пкъым щІы едгъэгъуэтыжыныр адыгэлІым и хъэкъщ.

– Алыхым и нэфІыр уи щхъэщыгу зэи имыкІыну сыпхуолъаІуэ, зиусхъэн! Уи Ілыгъэмрэ уи акъылыфІагъымрэ адыгэм зэи ящыгъупщэнукъым... Дэ дымуслъымэнщ, ахэри муслъымэнщ...

– ЦІыхугъэр, ефэнды, цІыхугъэр, – къопсалъэ Дэмдей, – псом нэхърэ нэхъ лъапІэщ...

– Пэжщ жыпІэр... ЦІыхугъэращ дину щыІэм лъабжъэ яхуэхъужри, – жеІэ Къашыргъэм, Дэмдей и псалъэхэр фІэзахуэу.

XXXIX

Жэщ зауэм щыхъэт техъуа Уафэбгыкъу нэщхъейт, щыгъуэ фІэкІа умыщІэну. Абы къыщхъэщылъ пшэхэр, дыгъэ бзийхэм къабгынати, фІыцІафэт, уафэгъуагъуэ уэшхышхуэ кърыкІыхыным зыхуигъэхъэзыра хуэдэ. ЩІыІэбжъ мащІэ кърихурт бгымкІэ.

ХъэдэщІэлъхъэхэр – къэбэрдейхэр, абазэхэр, балъкъэрхэр, нэгъуейхэр, осетинхэр – пщэдджыжь нэмэзым къыщыщІэдзауэ етІуанэ махуэм и шэджагъуэ нэужь хъуху Уафэбгыкъу лъапэ щызэхэкІуащ. КъуцхъэхъущІым къранакъым зы хъэдэ уцІа.

Псори шІәлхьән яуха нәужь, Къәбәрдейм я пщы уәлийм зыхуи-гъэзащ Къәсейм:

– Иджы, ефэнды, мы зауэ гуащІәм хәкІуэдахэм – ар ди бийхэрауэ е ди лъәпкъәгъухэрауэ щрырети – къахуэбж духьэ, яхуельәу я гуэныхь Алыхьым къахуигъэгъуну.

Къәсей ефэндымрә балъкъәрхәм я ефэндымрә гупым къахәкІуәтыкІри, я Іәр уафәмкІә уцІауэ уващ.

– Бисмылахьы рахьмани рахьим! ГуащІәмрә гуцІәгъумрә зиІәу, псори зәлхәуу, зыми емылхәуэ Алыхьышхуэу дину щыІәм я нәхь лъапІәр къытхуэхэзыхам и цІәкІә духьэ къәдбжынщ... – Къәсей духьәр къебжри, цІыхухәм захуегъазә: – «Іәмин!» жыфІә.

Бгыи, губгъуи, мәзи зәлгыищысу, къәгуащ ләхәм псори къыхуэзыгъэгъуу, псәухәр фІым хуэзыунәтІ «Іәмин» псалхәр.

Къәсей ефэндым и духьәр зәрызәфІәкІыу, ХьәтІохъушчокъуэм жиІаш, псоми захуигъазәу:

– Ди текІуәныгъәр къытхуэзыхьа псоми фІыщІә яхуәсщІыну сыхуейщ. Алыхьыр къыфхуәфІыну, Іейм фыщыхьумәнү, гуфІәгъуәр фи куәдрә гузәвэгъуэм къыфпикІухьу, гъащІә дахә къәвгъәщІәну, жыщхьә махуә фыхьуну! «Гъуәгу махуә», – вжыдоІә гъуәгу техьәжыну зызыгъәхьэзырхәм. Алыхьым долхәу дәри, ди гъунәгъухәри апхуэдә гузәвэгъуә афІәкІа хәмышуәжыну.

Къәбәрдейм и пщы уәлийм и псалхәхәр зәхиха фІәкІа умыщІәну, уафә щхьуафә-фІыцІафәм зиукъәбзыжри, дыгъәри уәгум кыхьәжащ...

КІӘУХ ПСАЛХӘ

Кърымымрә Къәбәрдеймрә я зәхуаку къыдәхьуа лыгъажәу Іуащхьамахуэрә Уафәбгыкьурә щыхьәт зытехьуар зәрышчыта дыдәм хуэдәу абыхәм къытхуаІуәтәжатәмә, ди къару кыхьыну пІәрәт апхуәдиз гуауәр дгъэвыну?

Языныкьуэхәм деж къохьу унафәщІхәм я зәранкІә къәралыгъуәр зәуә щызәтекъутәж. Унафә мыхьумыщІә къащтарщ я кІуәдыр къызәрыкІыр. Сыт кърым хьаныгъуэм къыхәнар? ГукъәкІыжхәмрә къәхьуауә щытахәр зәманкІә зәрызәкІәлхьыкІуәм хуэдәу зәкІәлхьыхьауә къәзыІуәтәж тхыдә ләжыгъәхәмрәщ.

СыщытхәкІә сызыпәрыс стІоным телгыщ Уафәбгыкьу – Къан-жол (Къәнжал) – къисха мывә. Мы тхыгъәм сызәреләжьа зәманым къриу-быдәу а мывә кІанәр сыт щыгъуи си пащхьә илгъащ: зәм сигъәгушхуэрә гупсысәр къригъәблү, зәми зиущәхужрә дәгуу щыму.

ЛәщІыгъуә щхьәлыдзәхәм щаужыгъыжри, пшахьуә сабә хьуауә зәманым и жыбгъәм щызәбгрихри зыхуагъәшәч мывәхәм, зыри жамыІәу.

Тхыдә уәрым и псынащІәр куууә къыщІәзгъалхьуэрә сызәләжьа мы тхылтым цІыху фІәщыгъә къәгупсыса хәтми, Іуәхугъуә фәрыщІә нәпцІә хәлхьым. Нәхьыжхәм зәІәпахьуэрә къытлгъагъәІәса ІуәрыІуатәм

ІушцІу кыыхэсхаш сІуэтэжа теплэгъуэхэр. ІуэрыІуатэр зэи бзэщхуркыым, щысхырабгъурэ псалъэ тегъалэрэ ищІаркыым. Жъэнахуэщ. Пхъашэщ. Щхъэмыгъазэщ.

Романым хэта цІыхухэм я щхъэ къркІуам шыгъуазэ фыщыхуэсщІыну пІалъэри мис, къэсыпаш. Къэнжал зауэм хэтахэм я гъащІэ гъуэгухэр кызырэмыгуэкІт. Тхыдэ теуэгъуэхэм зэи тегъуашэркыым апхуэдэ цІыхухэр. ИкІи ахэр тхыдэм кыыхонэ, блэкІа гъащІэм и фэеплъу.

Кърым хъаным Къэбэрдейм кърisha дэ фІыцІэр зэтрикътэн зыхуээфІэкІа ХъэтІохъуцокъуэ Кургъуокъуэ – Къэбэрдейм и пщы уэлийм – зауэр иухы илгъэситІ дэкІыжа нэужь, езым и фІэфІыныгъэкІэ пщы уэлиигъуэр зыщхъэщихри, нэхъ щІалэлъуэм къалэн щицІат. ХъэтІохъуцокъуэ Кургъуокъуэ и цІэр къэбэрдей адыгэ тхыдэм, адыгэу дунейм тетым я тхыдэм хыхъащ екІуу, хуэфэщэж пщІэрэ щхъэрэ иІэу. Кургъуокъуэрэ и щхъэгъусэ Нэрынэрэ адыгэ хабзэр щыпэкІуу бынунэ хълэмэт яухуат. Зэщхъэгъусэхэм я къуэ пажэ – Мыхъэмэт-Бэмыт, Урысейм дэз къулыкъу хуищІэу, Кавказ Ищхъэрэм и цІэ шыІуащ. Кърымыр зигу пымыкІыу ныкъуакъуэ «къэщкъэтау» къушхъэхэм я нэр имыгъаплъэу япэцІэтащ а лЫр.

Кургъуокъуэ ипхъу Жан къалмыкъ хъан Дондок-Омбо щхъэгъусэ хуэхъуащ. Урысхэмрэ къалмыкъхэмрэ я зэхуштыкІэр егъэфІэкІуэным теухуауэ и щхъэгъусэм иригъэкІуэкІ лэжыгъэр диІыгъыу шытащ. Нэтшэхъ (ХъэтІохъуцокъуэ Кургъуокъуэ и къуэ етІуанэм) бын иІакъым.

Къэбэрдей уэркъ Къэзанокъуэ Жэбагъы илгъэс хыщІрэ тхурэ кыигъэщІауэ дунейм ехыжащ. Хабзэ зэрихъэу, цІыхум шапхъэ трахыу, жылэхэм я чэнджэщакІуэу псэуащ а лЫ жъэнахуэр. Псалъэ пэжу, псалъэ шэрыуэу Жэбагъы жиІахэр ноби къагъэсэбэп ди цІыхухэм, жалэ псалгъэр зэрыпэжыр абыкІэ щІагъэбыдэжу. 1750 гъэм Къэзанокъуей жылэм шыщІалгъэжэжаш. Къэзанокъуэ Жэбагъы адыгэхэм хуагъэуащ мывэм кыыхэщІыкІа фэеплъ.

Къэбэрдей адыгэхэм иджыри къэс ящІэж уэркъыліхэу Ашабэм, ЦыпІынэм, Быжым, Шурдымым я цІэхэр; лъхукъуэлІхэу Къашыргъэ, Дэмдей, Къундет сымэ ятеухуа хыбархэр.

Къэнжал зауэм теухуа Іуэхугъуэхэр ноби уигу къагъэкІыж щІыпІэхэм зэрахъэ фІэщыгъэхэм: «Ашабэм и къуэ», «Ашабэм и дэкІыпІэ-ехыпІэ», «Гу щыземыкІуэ тІуащІэ», «Мэмыхуэ и Іуащхъэ плъапІэ», «Къазий и псынэкъуэ», «Іэлигъуэт и щыхупІэ».

Ашабэ Миншакъ а зауэм илгъэс щэщІкІэ кІэлтыпсэужащ. И ныбжьыр илгъэс пщІей ирикъуным мазищ хуэчэму дунейм ехыжащ. Мэмыхуэ, Миншакъ щІымыгъужу, илгъэсрэ ныкъуэкІэ псэужащ.

Мэремерэ Налмэсрэ къуищрэ пхъуитІрэ зэдапІащ. Жыщхъэ махуэ хъуауэ, зы мазэ фІэкІа я мызэхуакуу, дунейм ехыжащ.

Даур-КІэмыргъуей и анэшхэр дапхуэдизрэ къемылгъэІуами, игъэзэжакъым КІэмыргъуей лгъэхэм. Къэбэрдейм унагъуэ щуихуащ. Зэ-

гуэр Быжым кыфИища цІэр унэцІэ хуэхъужауэ, Даур дунейм ехыжаш ильэс хыщІ и ныбжъу. Абы кыщІэнахэр псори пхъущ, къуэ кърита-тэкъым... Апхуэдэу Даур и къуэпсыр Къэбэрдейм щыгъуаш.

КІэмыргуеипщ Бэлэтокъуэ Болэт Къэнжал зауэм и ужькІэ куэдрэ псэужакъым. Ильэс хыщІ и ныбжъу дунейм ехыжаш, и шыпхъу нэхъыж Къудас гуащэшхуэм кызыэрыкІэрыхуа щымыІэу.

Даур-КІэмыргуей и ныбжъэгъу пэж Къэбард гъащІэ кІыхь, гъащІэ насыпыфІэ кыгъэщІащ.

Мамсыр Нэкъар Жанейм игъээжащ. Абы и щхъэгъусэ Сурэт плтыржъэр узым илІыкІащ, уэндэгъуу. ХьэтІатІ лЫжбыр къэхъуа гуауэм пэлыэщакъым. «ТхъемыщкІэм, махъшэм тесми, хъэ къодзакъэ», – жалэркъэ... А псалъэхэм ящІыбгъу хъунущ Къэзанокъуэм куэдрэ кыгъэсэбэпу щыта мы псалъэжъри: «Насыпыр, къэкІуэн хуей хъумэ, цы Іуданэми къешэ, кІуэжын хуей хъумэ, гъушІ пщэхъуми хуэ-убыдыркъым». Нэкъар и унагъуэм кыхъуа гуауэм и ужькІэ жылагъуэ гъащІэм хэзэгъэжакъым, абрэджу ежъэжащ. «Къэнжал жэщыр» щисыжым зызыгъэпщкІуну зи насып кыкІа гуэрхэм мэзылъэ гъуэгукІэ Мамсырыр щалущІэм – зэрыукІыжахэщ. Нэкъар и хъэдэм щІы игъуэтатэкъым.

Іэта-Ильясрэ Бэубэчрэ я лъэпкыгъухэм деж ягъээжакъым. ЗэкъуэшитІыр ДжылахъстэнейкІэ Іэпхъуэри, а щІыпІэм лъэпкыщыхъужащ, «Нэгъуей» унэцІэр зэрахъуэ.

Бахъсэн псыхъуэм щыпсэухэм я дуней хъэхур гуэныхым щызы-хъума Къэсей хъэжым ильэс блыщІрэ щырэщ кыгъэщІар, ари щхъэ-закъуэу. Къэсей зыщІэхъуэпсам хуэдэу хъуаш и Іуэхур: мэрэм пшы-хым и жумэуэ, Іиманрэ динрэ ІэщІэлъу, Алыхым и пащхъэ ихъэжащ. Къэсейхъэблэ и кхъэлъахэжъым илъщ ХьэтІохъушчокъуэпщым и дэщІэгъу а хъэжыр.

ЗауэлІ минипІ зи бжыгъэ тыркудзэр щІыгъуу, Ахъмэд султІа-ным Къэбэрдейм кыутІыпща Муртаз-пэщэр, а кыхъуэна зауэлІ щэщІрэ хымрэ щІыгъуу, Керчь псыдэжым нэс кІуат. Тырку дзэпщыр иужькІэ Истамбыл лъэхъуэщым илІыхъыжаш.

Къаплъэн-Джэрий зы зэманкІэ псыжъ нэгъуейхэм деж гъэпщ-кІупІэ щигъуэтат. Ахъмэд султІаным и унафэкІэ хъаныр яубыдыж-ри, Истамбыл ирашащ. Родос лъэхъуэщым илъэситхукІэ щалыгъа нэужь, 1719 гъэм тырку султІаным Къаплъэн-Джэрий и хъаныгъуэр къритыж хуэдэу зищІри, Кърымыр езым и Тыркум кІэшІиупщІэпащ. Къаплъэн-Джэрийрэ Алсу хъан гуащэмрэ Бурсэ щыпсэуну унафэ ищІат султІаным. Зэман дэкІауэ, Ахъмэд султІаным Къаплъэн-Джэ-рий тахътэр хуит хуищІыжри, Къэжэрым езыр зэуакІуэ иутІыпщат. АпщІондэху Кърымым зэпэщІэтыныгъэхэр кыщыхъури, хъаны-гъуэр зезымышъфар Бахъшысэрей ираджэжащ, абдежи щытрахыжы-пащ хъан тахътэр.

Эгей тенджызым и Іуфэ Іус Чимшэ къалэм Къаплъэн-Джэрийрэ Алсурэ, зэхуакушхуэ ямыІэу, 1738 гъэм дунейм щехыжаш.

Кърымым и хъан залымыр тхыдэм хыхъащ Іуш бзаджэу, хы-
лэшьюэ, лІыгъэ зыбгъэдэлъ зауэлІ ябгэу.

Къэнжал зауэм Карл XII Мазепэрэ я Іуэхухэр къызэІищІат.
Тырку кърымыдзэм и щІыхъэхур зылъэмыІэса Швециер Полтавэ деж
щызэтрикъутащ урыс пащтыхъ Пётр.

Карл пащтыхьымырэ Мазепэрэ (гетманыр) зыкъомрэ Ахьмэд
султІаным деж щыпсэуащ. Нэхъ иужьыІуэкІэ Карл XII а зэрыпащ-
тыхъу Швецием игъээжри, псэуащ 1718 гъэ пщІондэ. Мазепэр 1709
гъэм Бендеры къалэм щыцІалъхъэжащ.

Ахьмэд III султІаным и къэрал Іуэху зехъэкІэр зыхуэмышэчыж
уэсмэнхэмрэ янычархэмрэ зауэкІэ зыкъалэтри, я «дыгъэр зи теплър»
традзыпащ. Ахьмэд дунейм ехыжащ 1730 гъэм. Дунеишхуэр и Іэпэм
дэджэрэз и гугъэу псэуа а лІым, и Іыхьлы дыдэхэри къимыцІыхужу,
ажал уз игъуэтри, илъэс 58-м иту (1730 гъэм и бжыхъэм) щІым ира-
хъэхыжащ.

Лъэпкъ нэхъыжъ дыдэу мы щІым щыпсэухэм ящыщ адыгэхэр.
ЩагуфІэгъуи, гуауэ къащылъыси ахэр псэуащ я нэхъыжъхэм я щап-
хъэм тету, абыхэм я гъащІэр я гъуазэу. ИкІи ялъэкІащ ди хабзэ дахэр
лІэщІыгъуэхэм къыпхрахыу, ди щІэблэр абы щІапІыкІын. Лъэпкъым
и блэкІам гуауэу хэтар я гум ешыкъылІэми, ахэр нобэ мэпсэу, гугъэ
дахэхэр яІэу, япэкІэ плъэуэ. Иджыри лІэщІыгъуэ дапщэ къагъэщІэну
къапэщылъ абыхэм? Алыхышхуэм къищынэмыщІа, зыми ищІэр-
къым ди адыгэ дунейм къыпэплъэр. Ди щхъэщыгу къытым солъэІу,
ди адыгэ хабзэ дахэр и Іэпэгъуу, иджыри лІэщІыгъуэ куэдкІэ си лъэп-
къыр игъэпсэуну!

ЗэзыхъэкІар КЪАРМЭ Іэсиятщ

«Евгений Онегин»-р Хьэмыз Руслан зэрызэридзэкІам теухуауэ

Дэтхэнэ лъэпкъыбзэри литературэри щыІэн, мыкІуэдыжу кызытэнен папщІэ ар зэпымычу гъэлэжъэн хуейщ. Абы щыгъуэми бзэм ириспэлъэн е анэдэлъхубзэкІэ дунейм кытехъауэ щыІэ литературэ тхыгъэхэр щІэджыкІын къудейр мащІэщ: бзэм зиужьын папщІэ, абыкІэ нэхъыбэрэ тхэн, художественнэ, публицистикэ, щІэныгъэ тхыгъэхэр къэгъэщІын хуейщ. КъищынэмыщІауэ, бзэм зезыгъэужь Іэмал нэхъыщхъэхэм ящыщц зэдзэкІыныгъэр.

Адыгэ литературэмрэ литературэ щІэныгъэмрэ я тхыдэм ухэплъэжмэ, зэдзэкІыныгъэр нэхъ гугъусыгъуу зэфІэувахэм икІи зызыужьахэм ящыщц. Езы лъэпкъ литературэми хуэдэу, зэдзэкІыныгъэр гъуэгу нэшэкъашэкІэ къогъуэгурыкІуэ: абы и зыужьыныгъэр зы лъэхъэнэм кызытэщІорыуэ, адрей лъэхъэнэм – нэхъ кІащхъэ мэхъу. Палъэ хэхаКІэ къэбгъэлъагъуэмэ, адыгэ зэдзэкІыныгъэ лэжыгъэм нэхъ ин дыдэу зыщиубгъуар 50-60 гъэхэм кыщцегъэжъауэ 80 гъэхэм я кІэуххэм къэсыхуш. А илъэсхэрашц ди усакІуэ, тхаКІуэ пажэхэм (КІыщокъуэ А., ЩоджэнцІыкІу І., Гъубжокъуэ Л., Тхьэгъэзит З. сымэ, н.) я тхыгъэ куэд урысыбзэкІэ, апхуэдэуи хамэ лъэпкъыбзэ зэхуэмыдэхэмКІэ зэдзэкІауэ дунейм кыщцетехъар. Къэдгъэлъэгъуа лъэхъэнэхэм ди лъэпкъ усыгъэр урысыбзэм екІуу изыгъэзэгъа зэдзэкІакІуэ Іэзэхэу Гребнев Н., Козловский Я., Цыбин В., Петровых М., Звягинцевэ В., Лиснянская И., Скребов Н., Стрелковэ В., Твороговэ В., Топоров В., Алейников В. сымэ адыгэ усакІуэхэм я ІэдакъэшІэкІхэр къэралпсо (языныкъуэхэм дежи дунейпсо) утыку ихъэнымКІэ къалэн ин ягъэзэщІащ.

Ди къэралым зэхъуэкІыныгъэшхуэхэр щыщекІуэкІа 90 гъэхэм кыщцегъэжъауэ зэдзэкІыныгъэм и Іуэхур нэхъ гугъу хъуаш. Абы и щхъэусыгъуэр зэхэгъэкІыгъуафІэкъым, ауэ зэдзэкІыныгъэм хэхауэ телажъэ цІыхухэм – зэдзэкІакІуэкІэ дызэджэхэм – я бжыгъэр нобэкІэ зэрымащІэ дыдэр хъэкъщ. Абы щыгъуэми я фІыщІэ бгъэкІуэдынкІэ Іэмал зымыІэщ Руставели Шота и «Къаплъэныфэ зыщыгъ зекІуэлІ» («Витязь в тигровой шкуре») поэмэмрэ Пушкин Александр и «Евгений Онегин» усэу гъэпса романымрэ зэзыхдзэкІа Тхьэгъэзит Зубер, Пушкин Александр и «Кавказым и гъэр» («Кавказский пленник») поэмэр зэзыхдзэкІа Уэрэзей Афлик, Лермонтов Михаил и тхыгъэхэр адыгэбзэкІэ «къэзыгъэпсэлъа» Ацкъан Руслан, КІыщокъуэ Алим и «Лъапсэ» романыр, Къанкъул Заур и «Къалэм дэгъуэщыхъа» повестымрэ и рассказ зыжанэрэ урысыбзэкІэ зэзыхдзэкІа Мэрэмкъул Ларисэ, Къэшэж Иннэ и усэхэр адыгэбзэм къызыгъэзэгъахэу Бицу Анатолярэ Къармэ

Іэсиятрэ, Нало Заур и «Къру закъуэр» урысыбзэкІэ зэыдзэкІа Джыназ Заремэ, Къаныкъуэ Заринэ и усэхэр Іэзу урысыбзэм изыгъэзэгъа Яропольский Георгий, «Евгений Онегин»-р етІуанэу адыгъбзэкІэ «къэзыгъэпсэлъа» Щэуей Мидэ сымэ, нэгъуэщІ куэдми. Абыхэм лъэпкъ зэдзэкІыныгъэр ипэкІэ зыгъэкІуэта Іуэху ин зэфІахаш.

БлэкІа илъэсым «Евгений Онегин» тхыгъэ цІэрыІуэр ещанэу адыгъбзэкІэ (къэбэрдей-шэрджэсыбзэкІэ) дунейм къытехъаш. Псом нэхърэ нэхъ гъэщІэгъуэныр икІи псалъэмакъым къызэрыщІэдзапхъэраши, ар зэыдзэкІар зэ еплъыгъуэкІэ бзэми, литературэми, щальхуа щІыналъэми зи лэжыгъэрэ щыпсэу щІыпІэкІэ пэлэщІэ, ауэ гу къуэпскІэ и лъэпкъым къепха, къызыхэкІар зыщІэж икІи зыгъэпэжыф цІыхущ. АбыкІэ щыхъэту къоув Пушкиным и тхыгъэшхуэр анэдэлъхубзэкІэ ди пащхъэ къызэрырилъхъа къудейри.

Тхыгъэм дытепсэлъыхъын ипэ къыхуэу, зэдзэкІакІуэм – Хъэмыз Руслан Хъэжсет и къуэм – и гугъу щІыпхъэу къыдолъытэ. Ар КъБАССР-м и Дзэлыкъуэ районым хыхъэ Къармэхъэблэ къуажэм къыщальхуаш. Курыт еджапІэ нэужьым Ломоносов М.В. и цІэр зэрихъэу Москва дэт къэрал университетыр диплом плъыжкІэ, иужькІэ абы и аспирантурэр «Физическэ химие» унэтІыныгъэмкІэ ехъулІэныгъэ иІэу къиухаш. Хъэмызыр нобэкІэ щІэныгъэлІ цІэрыІуэщ, химие щІэныгъэхэмкІэ докторщ, Вернадский В.И. и цІэр зэрихъэу Урысейм щІэныгъэхэмкІэ и академием хыхъэ, Геохимиемрэ аналитическэ химиемкІэ институтым и унафэщІщ. Езым зэритхымкІэ, тхыгъэ зэдзэкІыныр и лэжыгъэ гугъум къыпэрызыщ, зэрызигъэпсэху Іэмалщ. Абы зэридзэкІауэ Пушкинымрэ Лермонтовымрэ я тхыгъэхэр, Хэку зауэшхуэм и илъэсхэм яуса урыс уэрэдхэр «Іуащхъемахуэ» журналымрэ «Адыгэ псалъэ» газетымрэ къытехуаш.

Куэдэр зэрыщыгъуазэщи, «Евгений Онегин»-р, Пушкиным и дэтхэнэ ІэдакъэщІэкІми хуэдэу, и зэхэлъыкІэкІи, сюжет ухуэкІэкІи, зэрытха бзэкІи тхыгъэ къызэрыгуэкІкъым, ауэ зэ тІысыгъуэкІэ тыншу пхуэдзэкІынухэм ящыщкъым. Апхуэдэу щытми, ищхъэкІэ къызэрыхэдгъэщаци, а Іуэху гугъум цІыхуищым (Тхъэгъэзит Зубер, Щэуей Мидэ, Хъэмыз Руслан сымэ) зрапщытащ икІи, къызэщІэкъуауэ къапщтэмэ, ар адыгъбзэм ІэкІуэлъакІуэу кърагъэзэгъаш. Нэхъ Іэзу зэдзэкІа хъуар, зэдзэкІакІуищым ящыщу урыс усакІуэшхуэм и дуней лъагъукІэмрэ и хъэтІым и щхъэхуэныгъэхэмрэ тхыгъэм нэхъыбэу щызыхъумэфар нобэкІэ зэхэгъэкІыгъуафІэкъым, сыту жыпІэмэ текстищыр зэгъэпщаци, я фІагъхэмрэ щыщІэныгъэхэмрэ зэлъытауэ джыным къэхутэныгъэ щхъэхуэ тегъэпсыхъыпхъэщ. Ауэ абыхэм языхэзри лъэпкъ литературэмрэ щэнхабзэмрэ я хэлъхъэныгъэ нэс зэрыхъуар, зэдзэкІакІуэхэм фІыщІэ лей зэрахуэфашэр шэчыншэщ.

Хъэмыз Руслан Пушкин А. и тхыгъэр зэридзэкІын хуей щІэхъуам и щхъэусыгъуэр 2022 гъэм тхылъ щхъэхуэу Москва къыщыдигъэкІа «Евгений Онегин»-м и псалъэпэм урысыбзэкІи адыгъбзэкІи къыщиІуэтащ: «Сэ зызумысыжынщи, – етх абы, – дапщэрэ Пушкиным седжэжыну къысхуимыхуами, романым и зэдзэкІыным теухуа гупсы-

сэхэм сагъэпІейтейрт, псалъэм папщІэ: ди бзэм мыр кыибгъэзэгъэфы-
ну пІэрэ, зэхъуэкІыныгъэ гуэр хэлъу зы едзыгъуэ хэмыту, «онегинская
строфа» жыхуаІэр дэни щыхъумауэ; нобэрей урысыбзэм кыыхэха
псалъэ куэд хэмыту; глаголкІэ зэхуэгъэкІуа рифмэ кызызрыгуэкІхэм
я бжыгъэр мащІэу? <...> Андрей мурадхэм нэмышІ, ди адыгэбзэм и
хъумэным, и гъэбэгъуэным схузэфІэкІ гуэр хэслъхъэну гухэлъ сиІэти,
аращ сэри мы Іуэху хьэлъэм зыщІестар».

ЗэдзэкІаІуэм пэжу гу зэрылътати, «онегинская строфа»-р
усэ гъэпсыкІэм и формулэ гъуэзэджэщ, ар бжащ, абы тІэкІунитІэкІэ
ушыуэмэ, и гъуазэм зы мэскъалкІэ ублэкІмэ, пфІэкІуэдынуш Пуш-
киным и псалъэхэм я макъамэ дахэр». «Онегинская строфа»-кІэ зэ-
джэ ухуэкІэ хабзэхэм куууэ зэрышыгъуазэм и щыхъэту, Хьэмызым
ар зэридзэкІа тхыгъэм и кІыхъагъкІэ щихъумэфащ. Зи гугъу тщІыр
щапхъэхэмкІэ щІэдгъэбыдэн папщІэ, «онегинская строфа»-м и щхъэ-
хуэныгъэхэм кытеувыІэпхъэщ. Ар стопаиплІу зэхэт ямбкІэ тхаш,
сатыр пщыкІуплІу зэхэлъщ, сатырхэр мыпхуэдэ рифмэ ухуэкІэмкІэ
зэпхаш: *ababccddeffegg*. Зэрынэрылътэгъуши, зы строфам и кІуэцІкІэ
рифмэ лІэужыгъуэ нэхъыщхыищри «щолажъэ»: *abab* (рифмэ зэблэ-
дза) + *ccdd* (рифмэ зэгугъу), *effe* (кызызщІэзыубыдэ е кызызщІэ-
зыкъуэ рифмэ) + *gg* (рифмэ зэгугъу). КъищынэмышІауэ, цІыхухъу
рифмэхэмрэ цІыхубз рифмэхэмрэ я зэкІэлъыхъыкІэр щІыкІитІым
тету щытыфынуш: япэр – *AbAbCCddEffEgg*; етІуанэр – *aBaBccDDeFFeGG* (цІыхубз рифмэр хьэрфышхуэкІэ, цІыхухъу
рифмэр хьэрф цІыкІукІэ къэгъэлъэгъуащ). Псалъэм папщІэ, Пуш-
киным и «онегинская строфа»-мрэ Хьэмыз Р. зэридзэкІа тхыгъэм
дызыщрихьэлІэмрэ етІуанэ Іыхъэм щыщ зы едзыгъуэм и щапхъэкІэ
зэдгъэпцэнщ.

Пушкин А. и тексты:

<i>Всегда скромна, всегда послушна,</i>	A	<i>U – U – U – U – U</i>
<i>Всегда как утро весела,</i>	b	<i>U – U – U U U –</i>
<i>Как жизнь поэта простодушна,</i>	A	<i>U – U – U U U – U</i>
<i>Как поцелуй любви мила,</i>	b	<i>U U U – U – U –</i>
<i>Глаза как небо голубые;</i>	C	<i>U – U – U U U – U</i>
<i>Улыбка, локоны льняные,</i>	C	<i>U – U – U U U – U</i>
<i>Движенья, голос, лёгкий стан,</i>	d	<i>U – U – U – U –</i>
<i>Все в Ольге... но любой роман</i>	d	<i>U – U – U – U –</i>
<i>Возьмите и найдёте верно</i>	E	<i>U – U U U – U – U</i>
<i>Её портрет: он очень мил,</i>	f	<i>U – U – U – U –</i>
<i>Я прежде сам его любил,</i>	f	<i>U – U – U – U –</i>
<i>Но надоёл он мне безмерно.</i>	E	<i>U U U – U – U – U</i>
<i>Позвольте мне, читатель мой,</i>	g	<i>U – U – U – U –</i>
<i>Заняться старшей сестрой.</i>	g	<i>U – U – U U U –</i>

Хьэмыз Р. зэридзэкІа тексты:

<i>Дгъэзэжым пщӀцӀэм дӀэж, ІурыцІӀӀт,</i>	A	<i>U – U – U – U – U</i>
<i>Сыт цыгъуи нӀцхъыфІӀгъӀ хӀлът,</i>	b	<i>U – U U U – U –</i>

*Тетхат и нэгум и гурьщІэр,
УсакІуэм ещхьу гу хьэлэлт;
И нитІым уелІыым – уафэ цхьуантІэт,
Жуныгу цхьэц дахэхэм залуантІэт,
Макъ гуакІуэ къацти е Іепкъльэпкъ,
Ейт Олъгэм..., ауэ тхыль илъэпкъ
КъыщыбгъуэтынкІи хьуниц апхуэдэ
Хьыджэбз теплъафІэм и сурэт,
Ар япэхункІэ сІу гум хэтт,
Иджы къысщодху зэман гьэкІуэдэ.
Уэ, си тхыльеджэ, къысхуэгъэгъу,
И шытху нэхьыжьыр сщІыниц гьунэгъу.*

A U – | U – | U U | U – | U
b U – | U – | U U | U –
C U – | U – | U U | U – | U
C U U | U – | U U | U – | U
d U – | U – | U – | U –
d – – | U – | U – | U –
E U U | U – | U – | U – | U
f U U | U – | U U | U –
f U U | U – | U – | U –
E U – | U – | U U | U – | U
g U U | U – | U U | U –
g U U | U – | U – | U –

Зэрынэрылгагъуши, къэтхьа щапхъэхэм деж Пушкиным и тхыгъэми Хьэмыз Р. зэридзэкІами я рифмэ ухуэкІэхэр зымащІэкІи зэщхьэщыкІыркъым: кІаух рифмэхэм я зэкІэлтыхьыкІэкІи, цІыхуху/цІыхубз рифмэхэм я зэблэдзыкІэкІи зэтохуэ – *AbAbCCddEffEgg* гъэпсыкІэм тетщ. КъищынэмыщІауэ, урысыбзэ текстри, адыгэбзэкІэ зэдзэкІари стопаиплІу зэхэт ямбкІэ тхаш. Пэжщ, текститІми метрикэр «зыгъэльтэпэрэпэну» пфІэзыгъэщІ пиррихий, спондейхэм уащрохьэлІэ, ауэ абыхэм усэ жыпхъэри зэтракътэркъым (сатыр псори ямбкІэ тхаш), ритмикэри строфам и пэцІэдзэм зэрыщышэщІам тету и кІаухым нос. Апхуэдэ щІыкІэкІэ Пушкиным и «онегинская строфа» цІэрыІуэр Хьэмыз Р. зэридзэкІа тхыгъэм и кІыхьагъкІэ хьума щыхуаш. Ар зэдзэкІакІуэм и ехьулІэныгъэ нэхьыщхьэщ. Абы къыкІэлтэкІуэ тхыгъэм и бзэр.

Пушкиным и бзэми хуэдэу, зэдзэкІакІуэм ейри гугъусыгъуш, ауэ къулейщ икІи гъэщІэгъуэнщ. Абы жьы хьуауэ ялэщІэхужа псалъэхэри (архаизм, историзмхэр), мащІау фІэкІа къамыгъэсэбэпхэри («малопотребительная лексика» жыхуалэр), езы зэдзэкІакІуэм къыгъэщІыжа псалъэщІэхэри (неологизмхэр), жыІэкІэ щІэщыгъуэхэри куэдэ щызэхэхуэнащ. Тхылгым и псалъэпэм деж Хьэмыз Р. щетх: «Иджырей ди бзэм и щытыкІэр дощІэжри, ар хуэм-хуэмурэ къулейсыз дымыгъэхуэн щхьэкІэ, псалъау тфІэкІуэдахэр зэхуэтхьэсыжын хуейщ, ди литературэм иІэ псалъальтэм и къулеагъыр щихын хуейкъым къытхуэна, дызэсэжа, нобэ къызэрыгуэкІуу дызэрыпсалъэ лексиконым и гьунапкъэхэм деж». Апхуэдэ еплъыкІэм тету зэдзэкІакІуэм псалъэщІэхэмрэ дызэмыса жыІэкІэхэмрэ тэрмэш ищІа текстым куэду къыщигъэсэбэпащ. Псалъэм папщІэ: *япэху* – «вначале», «первое время»; *зэман гугъэгъуэр* – «пора надежд»; *ехьурджэт (ехьурджауэт)* – «намеками выражать свое недовольство», «давать знать о своих претензиях»; *хуеджахэм* – «ученые»; *жыІэжыныгъэр* – «рассказ», «повествование»; *хьуэпсафэр* – «мечтательный», «цвета мечты»; *фІыкІейт (фІы дьыдэт)* – «очень хороший», «был очень хорош»; *хуимытхэр* – «подневольные», «рабы»; *гъуазджэ лъагэр* (калькэщ) – «высокое искусство»; *нэчыхькІэ зэпхыныгъэ* (калькэщ) – «узы брака»;

дэгъусэу (*и гъусэу*) – «вместе»; *щысэгъухэм* (*зэгъусэу щысхэм*) – «сидящие вместе»; *хуэфІыгъэ* – «хорошее отношение»; *гъэвауэ нхъэшхъэ-мышхъэ* – варенье; *хуэгъэфэщэныгъэ* – «предположение»; *щІэхъуэпсыныгъэ* – «мечта/мечтанье»; *псэ яхилъхъэныгъэр* – «наделение душой»; *сабиинІ* – «няня»; *кбыфІэщІыныгъэ* – «воображение»; *зэхуэтхыныгъэ* – «письмо/написание друг другу»; *уафэгу ищхъэ* – «вышний свет»; *зылбагъухэм уафэр* (*псоми, зи лъэ вакъэ изыльхъэм*) – «все на свете белом»; *жытэддж* (*жъырытэддж*) *къуалэбзу* – «ранняя пташка»; *щыуэныгъэ* (*щыуагъэ*) – ошибка; *бзэгухъхэм* (*бзэгухэхъхэм*) – сплетникам; *иутхъуэрт* (*игъэутхъуэрт*) *дыгъэр* – «затмевало солнце»; *ефыгъулІэныгъэ* – «ревность»; *тхъэгъуащэр*, *гъуазджэм ейр* – «муза»; *уцэрэфаш* (*зэхуэфаш*) – «хмурый», «угрюмый»; *хъэзабшэчакІуэ* – «мученик»; *шэхух* – «шомпол»; *лъэхъуджэ* – мелкая рысь; н.

Адыгэбзэ текстым щыхъумащ хамэ лъэпкъыбзэхэм къыхихауэ, а бзэ дыдэхэмкІэ тхауэ (урыс транскрипцэм къимыгъээзгъауэ) Пушкиным кыигъэсэбэпа псалъэхэмрэ жыІэгъуэхэмрэ: *Madame, Monsieur, Monsieur l'Abbè, dandy, roast-beef, entrechat, Qu' écrirez-vous sur ces tablettes, Du comme il faut, vulgar, Far niente, Sed alia tempora*, н. Апхуэдэуи Хъэмызым зэридзэкІа тхыгъэм урыс транскрипцэкІэ тха хамэ лъэпкъыбзэ лексикэми, урысыбзэм щыщ псалъэхэми уащрохъэлІэ: *боливар, сплин, хандра, дама, мазурка, картель, фарфор, маскарад*, н. Языныкъуэхэм деж абыхэм рифмэ къэгъэщІынымкІэ къалэн ин ягъэзащІэ:

*Узыфэ къыхыхъами **ину**,
Апхуэдэу фІэтищыр дэ аращ:
КбыфІэщІми инджылым мыр **сплину**,
Урысхэм жытІэмэ хандращ.*

<...>

*Улыхъуэрэ, ямыІэм дин,
Аращ дэ кбыщІытхуэкІуэр **сплин**.*

Мыбдежым, зэрынэрылгагъуащи, рифмэ зэблэдзауэ тІу хэтщ: *ину* – *сплину*, *аращ* – *хандращ*. Хамэбзэм щыщу *сплин*, *хандра* жыхуиІэхэр адыгэбзэкІэ зэбдзэкІыныр гугъу хъунут, я мыхъэнэр зы псалъэкІэ кыпхуэІуэтэнукъым, аращ, дэ дызэрэплъымкІэ, ахэр зэрыщытым хуэдэу адыгэбзэ текстым хъума щІыщыхъуари. Абыхэм къащхъэщыкІыу, дама псалъэр *цІыхубз/бзылххугъэ* жиІэу зэбдзэкІыфынут, арщхъэкІэ ари зэрыщытым хуэдэу адыгэбзэ текстым хыхъащ. Мы шапхъэм дежи абы и щхъэусыгъуэр рифмэ ухуэныр аращ:

*Яхэти хъунт абыхэм дама
Тепсэлъыхъыфу Сей, Бентамым...*

ЗэдзэкІа текстым и бзэм иджыри щхъэхуэныгъэ куэд хыбо-
лтъагъуэ. Абыхэм языхэзщ зы псалъэр зэхуэмыдэу тэрмэш щІауэ

узэрырихьэлІэр. Псалъэм папщІэ, «няня»-р зэм «сабиинІ»-у, зэм «нанэ»-у зэдзэкІащ:

Пушкин А. и текстыр:
Татьяна в темноте не спит
И тихо с няней говорит...

<...>

А нынче все мне темно, Таня:
Что знала, то забыла. Да,
Пришла худая череда!
Зашибло... – «Расскажи мне, няня,
Про ваши старые года:
Была ты влюблена тогда?»

Хьэмыз Р. зэридзэкІа текстыр:
Татьянэ, ди хьыджэбз хьэлжейм
ЖыреІэ сабиинІ мыжейм...

<...>

СщІам щыщу сщІэжыркъым зы кланэ,
Жьы ухьумэ, Таня, уохъу щхьэдыкъ,
Зэман кыппысхьэрэ, уещІ акъмыкъ...
«Сэ сызыхуейр аракъым, нанэ,
КъызжепІэжын, ущыщІалам
Уэ фІыуэ плъагъу зыгуэр уиІам?»

Мыбдежым зэдзэкІакІуэм ищхьэкІэ кыщигъэсэбэпа «сабиинІ»-м и пІэкІэ «нанэ»-р кыщІыхигъэхьэр гурыІуэгъуэщ: «кланэ» псалъэм «нанэ»-р рифмэкІэ гуэгъу хуищІащи аращ.

КъызэщІэкъуауэ къэбгъэлъагъуэмэ, Хьэмыз Р. зэридзэкІа тхыгъэр рифмэ къулейхэмкІэ гъэнщІащ, абыкІи зэдзэкІакІуэр усэ гъэпсыкІэм и хабзэхэм куууэ зэрыщыгъуазэр нэрылъагъуш. Зи гугъу тщІыр наІуэ хъун папщІэ Хьэмызым и рифмэ къэгъэщІыкІэм зы строфам и щапхьэкІэ дыкІэлъыплъынщ:

<i>Къызэхуэсэхэм зэхуэфайцэу</i>	A
<i>ЩІадзай Іэуэлъэуэн, хьейн:</i>	b
<i>Фыз щІалэ хуэкІуэрт унэгъащэм.</i>	A
<i>КІэлъыкІуэрт генерал лы йн.</i>	b
<i>ЦІыхубзыр умылъагъут цхьэ псынищІэу.</i>	C
<i>ЖимыІэт куэд, жиІэнур ищІэу.</i>	C
<i>ЦІыху щІыІэу, пэгъу ар щымытт,</i>	d
<i>Зигъэлъэгъуэнун хэмытт,</i>	d
<i>КъыпхуэмыщІэнт зыгуэр къыхуэтү.</i>	E
<i>ЩІэплъагъуэрт и нэм гумащІагъ.</i>	f
<i>Къыумылъагъунт зы фэрыщІагъ.</i>	f
<i>Апхуэдэр, жадэр, и сурэтү</i>	E
<i>Di còtte il faut* ... (Шишков, согъгъу:</i>	g
<i>И зэдзэкІыныр Іейуэ гугъуш).</i>	g

Мы едзыгъуэр, адрейхэми хуэдэу, «онегинская строфа»-кІэ тхаш, абы и хабзэм тетуй сатырхэр мышхуэдэ рифмэ ухуэкІэкІэ зэкІэлъы-хьаш – *AbAbCCddEffEgg*. ИщхьэкІэ къызэрыхэдгъэщауэ, рифмэ-хэр къулейщ. Рифмэ зэблэдзахэр: *зэхуэфайцэу* – *унэгъащэм*, *хьейн* – *ин*; рифмэ зэгугъухэр: *псынищІэу* – *ищІэу*, *щымытт* – *хэмытт*, *со-гугъу* – *гугъуш*; къызэщІэзыубыдэ рифмэр: *къыхуэтү* – *сурэтү*, абы къызэщІиубыдэ рифмэ зэгугъур: *гумащІагъ* – *фэрыщІагъ*.

* Франджыбзэщ: «зэрыщытын хуейу...» е «гъуэгъу пэж тетү» кыкІыу аращ. Пушкиным и лъэхъэнэм «щыпкъэ», «щыпкъагъэ», «ахьырзэман» мыхьэнэ иІэу щытащ.

«Онегинская строфа»-м зэрыщыхабзэу, къэтхьа едзыгъуэр стопаиплІу зэхэт ямбкІэ тхаш:

UU | U - | UU | U - | U
 U - | UU | U - | U -
 U - | U - | UU | U - | U
 U - | UU | U - | U -
 U - | UU | U - | U - | U
 U - | U - | U - | U - | U
 U - | U - | U - | U -
 UU | U - | UU | U -
 UU | U - | U - | U - | U
 U - | U - | UU | U -
 UU | U - | UU | U -
 U - | U - | UU | U - | U
 U - | U - | U - | U -
 UU | U - | U - | U -

«Евгений Онегин»-м узыщрихьэлІэ жыІэкІэ гъэщІэгъуэнхэр зэдзэкІа зэрыхъуами, тэрмэш щІа текстым зэдзэкІакІуэм и хъэтІымрэ и дуней лъагъукІэмрэ къызэрыхэщами щхьэхуэу къытеувыІапхъэщ. Псалъэм папщІэ, Хьэмыз Р. нэхъыфІ дыдэу къехъулІахэм ящыщІэ япэ Іыхьэм и пэщІэдзэ строфар. Ар апхуэдизкІэ бзэ шэрыуэкІэ зэдзэкІа хъуащи, зэрыедзыгъуэу къэтхьмэ тфІэкъабылщ:

Пушкин А. и текстыр:

Хьэмыз Р. зэридзэкІа текстыр:

Мой дядя самых честных правил,	Си адэ къуэшыр хъунут <u>шапхъэ</u>
Когда не в шутку занемог,	Лъэрымышху пІэм къыщыхэнам ,
Он уважать себя заставил	Сигъэгъуэтащ, схуэмышхуу, <u>щІапхъэ</u> –
И лучше выдумать не мог.	Хуэмейр-тІэ хэт щІэин къэнам ?
Его пример другим наука;	Абы и шапхъэр тхуохъу <u>щІэныгъэ</u> ,
Но, боже мой, какая скука	Пхуэшэчрэ, ауэ-тІэ, <u>умыгъыу</u> ,
С больным сидеть и день и ночь,	Убгъэдэсыну жэщи махуи
Не отходя ни шагу прочь!	Мы кхъахэм, бжыхьыи кІуэху, <u>щІымахуи</u> ;
Какое низкое коварство	Ар хъун, умыщІу уэ <u>гурыщхъуэ</u> ,
Полуживого забавлять,	Лыжъ ныкъуэдыкъуэр тебгъэун ,
Ему подушки поправлять,	И щхьэнтэр хуэбгъэбырыбын ,
Печально подносить лекарство,	Нэщхъей пщІын нэгур, щепткІэ <u>хуищхъуэ</u> ,
Вдыхать и думать про себя:	Щэхуу убжэн: «Ешхыпэр сил ,
«Когда же черт возьмет тебя!»	Зэ къыпхуэкІуащэрт Исрафил! »

Едзыгъуэм и кІэух сатырым деж Пушкиным къыщигъэсэбэпа «черт» псалгъэр Хьэмызым «Исрафил» жыхуиІэмкІэ зэридзэкІащ икІи абы и мыхьэнэр зыгъэнахуэ еІуэлІапхъэм мыр щитхаш: «Исрафил – (Азраил, Азраиль), ангел смерти (у иудеев и мусульман), перево-

дящий в мир иной». Къэтхъа строфари адыгэбзэкІэ зэдзэкІа тхыгъэр зэрыщытуи апхуэдэ къэІуэтэкІэ щІэщыгъуэхэмкІэ гъэнщІащ. ЗэдзэкІакІуэм япэ Іыхъэм и эпиграфыр зэрызэридзэкІари къехъулІащ: «И жить торопится и чувствовать спешит» (Кн. Вяземский). – «ЩІегъэІэ гъащІэри, гурыщІэр йопІэщІэкІ» (Вяземский П.).

ИщхъэкІэ къыщыдгъэлъэгъуахэм нэмышІ, нэхъ гъэщІэгъуэну зэдзэкІахэм ящыщу иджыри щапхъэ зыбжанэ къэтхъынщ:

Пушкин А. и текстыр:

*Так думал молодой повеса,
Летя в пыли на почтовых...*

<...>

*Там некогда гулял и я:
Но вреден север для меня.*

<...>

*Я это потому пишу,
Что уж давно я не грешу.*

<...>

Деревня, где скучал Евгений...

<...>

*Зато в углу своем надулся,
Увидя в этом страшный вред,
Его расчетливый сосед.
Другой лукаво улыбнулся,
И в голос все решили так,
Что он опаснейший чужак.*

<...>

*И няня девушку с мольбой
Крестила с дряхлою рукой.*

<...>

*Вот как убил он восемь лет,
Утратя жизни лучший цвет.*

<...>

*Зимы ждала, ждала природа.
Снег выпал только в январе
На третье в ночь...*

<...>

*Любви все возрасты покорны;
Но юным девственным сердцам
Ее порывы благотворны,
Как бури внешние полям...*

<...>

*Но так и быть: я сам себе
Противиться не в силах боле;
Все решено: я в вашей воле,
И предаюсь моей судьбе.*

Хъэмыз Р. зэридзэкІа текстыр:

*КъыфІэщІт а псор щІалэ Іуэхуншэм,
Пошт шыгу сабалъэр пкІэху, дридзейм...*

<...>

*Ищхъэрэм хъуакъым сэ сесэн:
Уэс цІынэ сфІэфІкъым къыстесэн.*

<...>

*Сужэгъури сэ гуэныхъ къэсхъын,
ЩызгъэтыжакІэщ къэскІухъын.*

<...>

Евгений здэІуэхуншэ къуажэр...

<...>

*ПщылІ зиІэ и гъунэгъухэм, ауэ,
Ар Іуэху мыхъуну къалъытащ,
Зым ІупщІэ ин ищІын пытащ,
Адрейр пыгуфІыкІащ, зищІауэ
Мыбзаджэ. Хуэпсэлъами хэт
ЖиІащ: зэранщ икІи хухэтщ.*

<...>

*Фызыжъ тхъэмышкІэм сыт хуэщІэн,
Хъыджэбз къэплъам трищІащ чристэн.*

<...>

*Гухэхъуэ нэпщІу илъэсый
КІуэдащ, къымыІэтауэ шхий.*

<...>

*Щымахуэр щхъэхьурэ, къымыхъуэ,
Дежъащ щІышылэ мазэм нэс;
МахуитІ блэкІа хъунщ, жэщ ещанэр...*

<...>

*ИмышІ ныбжь хэдэ лъагъуныгъэм,
ФІыщ, уи гур щІалэу къыптеуам
Абы и жъапщэр, уи накъыгъэм,
Ещхъщ губгъуэм, гъавэ зытрасам...*

<...>

*Апхуэдэу сызэзэуэжыну,
Къару сиІэжкъым афІэкІа.
Иджы уэ жыІэ: сыт сщІэжыну,
ПІэщІэлыщ си гъащІэ сІэщІэкІар.*

Мыпхуэдэ жыІэкІэ гъэщІэгъуэнхэр Хьэмыз Р. зэридзэкІа тек-
стым гъунэжу хэбгъуэтэнущ. ЗэдзэкІакІуэм и хьэтІым, и къэІуэтэкІэм
щІэщыгъуагъ хэлъщ, ауэ абы емыса лъэпкъ щІэджыкІакІуэм зэ
еджэгъуэкІэ тхыгъэм и бзэр дыкъуакъуэу, мыгурыІуэгъуафІау
къыфІэщІынущ. АрщхэкІэ етІуанэу укышщеджэкІэ псалъэхэмрэ
псалъэухахэмрэ я мыхьэнэр нэхъ ІушщІу къызэрыбгурыІуэм нэмыщІ,
Пушкиным и тхыгъэм щішэщІа ритмикэри зэхэпхыу мэхъу. Нэхъ
гурыІуэгъуейуэ, зи мыхьэнэр гъэнэхуэн хуейуэ щыт псалъэхэр, псалъэ
зэпхэхэр, жыІэгъуэхэр тхыгъэм и Іыхьэ къэскІэ зэриух еІуэлІапхьэхэм
къышщыхьащ. Ахэр зэрыгъэпсам теухуауэ зэдзэкІакІуэм етх: «Евге-
ний Онегин»-р щІэрыщІау къыдэзыгъэкІхэм куэдрэ къагъэсэбэп езы
Пушкиным итха дэщІыгъуныгъэ кІэщІхэр. Ахэр нобэрей тхылъеджэ
хуэмыхьэзырым къыгурымыІуэнкІи хъунущ. Хэхауэ улъыхъуэмэ,
къэбгъуэтыфынущ еІуэлІапхьэ зыбжанэ, еджакІуэ къызэрыгуэкІым и
дежкІэ егъэлеяуэ. <...> Сэ сыхуейт дэщІыгъуныгъэхэр мыкІыхъ ды-
дэу, ауэ тхылъеджэ псоми ярикъуу зэпкърыхауэ стхыну, школакІуэми,
студент еджакІуэми а стхар сэбэп яхуэхъуну. Нэхъ гурыІуэгъуэ
сщІын щхьэкІэ, си еІуэлІапхьэ зэхуэсхьэсахэр, сэ зэхэслъхьахэр
урысыбзэкІэ тхауэ къэзгъэнащ. ИужькІэ, дыхуей хъумэ, адыгэбзэкІэ
ахэр зэддзэкІынщ».

Дызыхэплъахэр къызэщІэткъуэжмэ, Хьэмыз Руслан адыгэбзэкІэ
дунейм къытригъэхьа «Евгений Онегин»-р адыгэ литературэм и
ехъулІэныгъэу, и лъагапІэщІау зэрыщытыр къыхэгъэщыпхьэщ. Ар
лъэпкъ зэдзэкІыныгъэр ипэкІэ зыгъэкІуэта, абы и хэлъхьэныгъэ нэс
хъуа лэжыгъэшхуэщ, дяпэкІи къэхутэныгъэ щхьэхуэ зыхуэфашщ.

ХЬЭВЖОКЪУЭ Людмилэ,

филологие щІэныгъэхэмкІэ кандидат

ЗАУЭЛІ ХАХУЭМ И ГЪУЭГУАНЭ

Зы лым и шапхээр лъэпкъ псом я гъуа-
зэ хъуфыну кыпшызыгъэху цыхухэм, ди
гуапэ зэрыхуынщи, куэдрэ уарохьэллэ. Я ду-
ней тетыклэрэ я зэфлэкклэ, я лэжыгъэрэ
Іуэхущафэклэ ахэр япэ итщ гъуэгугъэла-
гъуэу, дунейм ехыжа иужькІи, кытхэтым хуэ-
дэу, я Іуэхущафэхэр псэууэ. Апхуэдэ зылІщ
Хэку зауэшхуэм шыгъуэ, зи къару емыблэжу,
бийм пэщІэта ди зауэлІ хахуэхэм яхэта, Зеи-
къуэ къуажэм шыщ Дыкьынэ Зураб.

Ар 1918 гъэм декабрым и 23-м къалъхуаш.
Земаныр гугъути, и сабиигъуэми, балигъ шы-
хуами зэи тыншыгъуэ ихуакъым. Къуажэм дэт
ильэсибл еджапІэм нэхъ пажэхэм хабжэу щеджаш, пионер, комсомол
организацэхэм жыджэру хэтащ, щІыхъ тхылъхэр, саугъэтхэр кы-
хуагъафашэу къекІуэкІаш. Зураб ягъэкІуауэ шытащ япэу кызыэра-
гъэпэща республикэ пионер слётым. 1936 гъэм комсомолым хагъэ-
хъэри, школ еджакІуэ организацэм и секретару лэжыаш. 1937 гъэм
ильэсибл еджапІэр фІы дыдэу кыиухри, Налшык дэт педучилищэм
щІэтІысхьащ Зураб. ЩІалэ жыджэрым занщІау гу кыылъатэри, ком-
соргыу хахаш. Жылагъуэ Іуэхухэм шапхъэ кышцигъэлагъуэу, пщІэ
кыхуащІу еджащ ар. ИужькІэ, 1939 гъэм, Налшык пединститутым
тхыдэмкІэ и факультетым экзамен имыту щІагъэтІысхьауэ шытащ.
Еджаныгъэ Іуэхум жыджэру зэрыхэтым кыыхэкІыу, тхыдэ факульте-
тым щекІуэкІ дерсхэм нэмышІ, Зураб щІэх-щІэхьурэ едаІуэрт геогра-
фие факультетым щат лекцэхэми. ЩІэныгъэм хуэнэхъуеиншэ щІалэм
къехьулІакъым ар кыиухыну – дзэм къулыкъу щичІэну ираджаш.

Ар хэхуаш КъуэкІыпІэ Жыжъэм и Амур областым хыхъэ Архарэ
къуажэм деж шыІа етІуанэ армэм. Абы шыгъуэ Зураб и гъусащ Осе-
тие Ищхъэрэм, Къэрэшей-Шэрджэсым, Шэшэным шыщ щІалэ куэд.
Абы мазихкІэ къулыкъу щичІауэ, Зураб фочауэ ротэм и политру-
кым и къуэдзэу, политчастым и унафэщІу ягъэуващ, иужькІэ армэм
ЩэнхабзэмкІэ и унэм и унафэщІ ящІаш.

Псори зепэщу екІуэкІыурэ ди къэралым пшэ фІыцІэр кышщхъэ-
щохъэ: 1941 гъэм июным и 22-м фашистыдзэр кыттоуэ, Хэку зауэш-
хуэм щІедзэ. А гъэм и клэхэм хуэзэу Дыкьынэр ягъакІуэ Амур Іус
Комсомольск къалэм шыІэ зауэ-политикэ еджапІэм. Ар къеухри, лей-
тенант цІэр иІэу, 15-нэ армэм и 151-нэ фочауэ полкым и командирым
политикэ лэжыгъэмкІэ и къуэдзэ ящІ. А зэманым полкыр Бироби-
джан къалэм дэтащ. Абы шыІэу 1942 гъэм и февралым Зураб партым
хагъэхъэ, иужькІэ 15-нэ армэр зауэм Іуашэ. А зэманым ди дзэхэм Ста-
линград деж ебгъэрыкІуэныгъэм зыщыхуагъэхъэзырырт.

1942 гъэм ноябрым и 23-м советыдзэхэм зэпатхъащ Серафимович деж щыт 3-нэ румын армэм и быдапIэр икIи сэмэгурабгъу лъэныкъуэмкIэ Калач къалэм хуэкIуэу яунэтIащ. Зураб зыхэт гупым къыхуэкIуэу къебгъэрыкIуащ Сталинград зэуапIэ IэнатIэм Iут адреи советыдзэхэри. Абыхэм къаухъуреихъри, а щIыпIэм деж хъэбэсабэу щызэхакъутащ нэмыцэ фашист дивизэу 22-рэ.

А зауэ гуащIэм и курыкупсэм лIыгъэм и цапхъэ къыщигъэлъагъуэу хэтащ политрук, лейтенант Дыкьынэ Зураби. Ар зыщыщ батальоныр Миллерово-Морозовск лъэныкъуэмкIэ кIуэцIрыкIащ икIи Сталинград деж къыщаухъуреихъа Паулюс и дзэм дэлэпыкъуну нэмыцэ-фашист командованэм къиутIыппца дзэ хэлпыхъахэр зэхэкъутэным жыджэру хэтащ.

Миус псым деж щекIуэкIа зауэ гуащIэм ротэм и командир Павловыр щыхэкIуадэм, лейтенант Дыкьынэм ротэр япэкIэ ишащ. ЕбгъэрыкIуэныгъэм и ебланэ махуэм ар уIэгъэ хьэлгъэ хъури, зэуапIэм къыIуахаш икIи езым и частыр япэм здэщыIа Биробиджан къалэм щыIэ уIэгъэщым яшащ. ЗауэлI хахуэм и узыншагъэр зэфIэувэжа иужь, езыр здэщыIа, а къалэм дэт 151-нэ полк цхьэхуэм ягъэкIуащ. ИтIанэ абы ирашри, Москва дзэ округым хыхъэ Буй къалэм дэт 63-нэ танк полкым яшащ, иужькIэ танкистхэр цагъэхъэзыру Саратов дэт еджапIэм къулыкъу щичIащ. Ар къызэриухуэ, 1943 гъэм и сентябрым гвардием и лейтенант Дыкьынэр танк взводом и командиру зауэм Iухъэжащ. Танк взводыр мыбдеж зэхэуэ зыбжанэм щыхэтащ, лIыгъэ игъэлъагъуэу, икIи зэхикъутащ фашист танк куэд.

Витебск деж Зураб зэрыса «Т-34» танкыр бий топышэм къикъутащ. Езыр мафIэм ис машинэм къыщикIым нэмыцэ автоматчикхэм къауIэри, аргуэру уIэгъэщым ямышэу хъуакъым. Абы щIагъуэрэ щIэмылгу, зэуапIэм игъээзжащ, ауэ абыи куэдрэ щымыIэу Нарофоминск къалэм дэт 54-нэ офицер резерв полкым ягъэкIуэ. Абы курсхэр къыщиуха иужь, 1944 гъэм и октябрым КъуэкIыпIэ Пруссией яшэ икIи 3-нэ Беларусь фронтым и етIуанэ гвардие армэм хыхъэ 13-нэ фочауэ полкым хэту зауэм Iуохъж. Ар пхыкIащ ди дзэхэр Германием и щIыгум ихъауэ щибгъэрыкIуэ зэманым ирагъэкIуэкIа зауэ гуащIэхэм.

1945 гъэм мартым и 12-м тIасхъэщIэх гуп, Зураб я унафэщIу, ирагъэжъащ. Пшапэр щызэхэуэм гупым и ныкъуэр мыдэкIэ гъэпщкIуауэ къанэри, адреихэр, Дыкьынэр я пашэу, бийм и щIытIым епщылIащ. Зэгъусэхэм ящыщ сержант нэхъыжъым нэмыцэбзэ ищIэрти, блиндажым бгъэдыхъэри жиIащ: «Офицерым пщыхъэщхъэшхэ къыхуэсхъащи, бжэр Iуфх!» Бжэр къыIузыха сэлэтым Зураб автомат дакъэмкIэ еуэри, ар макъыншэу джэлащ. Сержантыр щIэпкIэри, пщыхъэщхъэшхэм пэллгъэ офицерыр къыщIилгъэфащ. МыдэкIэ къыщыт дыдейхэм ар япхъуатэри, зэкIуэцIыпхауэ, къыIуахаш.

Офицерым кърагъэлэуэтащ а щIыпIэм фашистхэм щалэ техникэр, къарур зыхуэдизыр. Абы и фIыгъэкIэ ди дзэхэр етIуанэ махуэм ебгъэрыкIуащ икIи Хейльсберг дзэ гупышхуэр зэхакъутауэ щытащ. А ебгъэрыкIуэныгъэм къыщагъэлъэгъуа лIыгъэм, зэфIэкIым папщIэ

полкым и тIасхъэщIэххэм дамыгъэ лъапIэхэр кыыхуагъэфэщаш, Зураб и бгъэм Богдан Хмельницкэм и орденом и ещанэ нагъыщэр кыыхалъхъаш.

АдэкIэ советыздэхэр шыкIуатэм, Зураб аргуэру уIэгъэ къащIри, сымаджэщым щIэхуаш. Шэ зыхыкIа и дамэ ижыыр нэхъыфI зэрыхъужу, автоматчик взводом и командиру зауэм игъээжащ икIи ебгъуанэ армэм щыщ фочауэ полкым хэту 1945 гъэм апрелем и пэщIэдзэ махуэхэм Кенигсберг къыдэна фашистыздэхэр зэтракътэри, текIуэныгъэм и бэракътыр абы щалэащ.

1945 гъэм июным и 24-м Москва и Утыку Плъыжым шрагъэкIуэкIащ ТекIуэныгъэ иным и парад. Абы хэтыну, пщIэ зыхуашIу, ирагъэблэгъа зауэлIхэм ящыщ зыуэ щытащ гвардием и лейтенант Дыкынэ Зураб. Зауэр иуха иужь, Кавказ Ищхъэрэ дзэ округым фочауэ взводом и командиру къулыкъу щыщIащ 1946 гъэм и март пщIондэ.

Хэкум и щIыхъыр хъумэнымкIэ кыигъэлъэгъуа и зэфIэкIым къыпэкIуэу гвардием и лейтенант Дыкынэ Зураб «Вагъуэ Плъыж» орденыр, «Хэку зауэ» орденом и етIуанэ нагъыщэр, Хмельницкий Богдан и цIэр зезыхъэ орденом и ещанэ нагъыщэр, медалхэр къратащ.

Зураб куэдрэ и гум кыигъэкIыжырт текIуэныгъэшхуэр къэгъэблэгъэным зи псэр щIэзыта и къуэшхэр, и Iыхъыхэр, и ныбжьэгъухэр, зауэм шыгъуэ и гъуса лIыхъужьхэр. Абы и къуэш нэхъыжьытI – Мухъэбрэ Муридрэ – Хэку зауэшхуэм хэкIуэдащ.

Хэкум кыигъээжа нэужь, комсомолым и райкомым и япэ секретару, партым и райкомым и къудамэм и унафэщIу, депутатхэм я район Советым и исполкомым и Iэащхъэм и къуэдзэу лэжьащ.

Зураб фIуэ илъагъуу щытащ егъэджэныгъэ-гъэсэнныгъэ лэжьыгъэр. Абы пщIэшхуэ яхуищIырт сабийхэм щIэныгъэ ябгъэдэлъхъэным хуэлажьэхэм, езыри абыхэм ящыщ зыт. Дыкынэр 1956 гъэм къыщыщIэдзауэ 1983 гъэм нэсыху, и пенсэ кIуэгъуэ хъуху, къуажэм и илъэсибл еджапIэм и унафэщIу щытащ. Школым къытукIа иужьы, и Iэр зэтридзэу тIысыжакъым Зураб, щIалэгъуалэм лэжьыгъэ щхъэпэ куэд ядригъэкIуэкIащ.

Зураб, и адэ Сыхъэтджэрии хуэдэу, унагъуэлI нэст. Абы и щхъэгъусэ Чэм Хъэбыцэ илъэс куэдкIэ егъэджакIуэу щытащ, школ-интернатым сестра-хозяйкэу щылэжьащ. ЩIалищрэ зы хъыджэбзрэ зэдапIащ Зурабрэ Хъэбыцэрэ, дэтхэнэри гъащIэ гъуэгу захуэм трагъэуащ. Инженер-техникэ лэжыакIуэ къахэкIащ щIалэхэм, хъыджэбзыр дохутырщ. Я адэ-анэм я фэеплъыр хуэсакъыу яхъумэ абыхэм.

ЖыпIэнурамэ, Дыкынэ Зураб и гъащIэ, и къару псор хуигъэлэжьащ щалъхуа и Хэкур, и лъэпкъыр ихъумэным, игъэлъэпIэным. Сыт щыIэ абы нэхърэ нэхъ насып?!

БЛИЙ Даянэ

Шыфэкъуж Данэ: «Адэжь лъахэр щыппэлэщІэм дежщ ар зэрылъаплэр шызыхэпщІэр»

Хэхэс адыгэхэм я Іуэху нэхъ щыдэкІу, я бзэр нэхъ шахъумэфу къалътэ Иорданиер. Абы куэдрэ тепсэлъыхьырт Дунейпсо Адыгэ Хасэм и Хасащхэм хэт, Иордан Хъэшимит пащтыхьыгъуэм и сенатору щыта, а къэралым щылажъэ Адыгэ ФІыщІэ Хасэм и тхъемадэу илъэситщІкІэ тета Къардэн Самир, нэгъуэщІхэри. Нобэ «Іуащхэмахуэ» журналым и хъэщІэщ пащтыхьыкъуэ Хъэмзэ и цІэр зезыхъэ курыт еджапІэм адыгэбзэмкІэ и егъэджакІуэ Шыфэкъуж Данэ.

Данэ къыщалъхуари къыщыхъуари Налшыкщ, КъБКЪУ-р къыухащ, «Нарт» газетым и редактор нэхъыщхэм и къуэдзэу щытащ. Амман щыщ адыгэ цІалэ дэкІуэри, зы хъыджэбз цІыкІу абы щигъуэтащ. Илъэс 24-рэ хъуауэ Данэ зэпещІэ къэралитІыр. Урысеймрэ Иорданиемрэ адыгэ бзылхугъэм и гъащІэм щаубыд увытІэр гъэщІэгъуэнищ. Абы и адэ ХъэфІыцІэ Мухъэмэд Кавказ Ицхъэрэм, дилъэкъэгъухэр щытсэу нэгъуэщІ щІыпІэхэми фІуэ къыщацІыху. Ар ДАХ-м и Хасащхэм хэтищ, Къэбэрдей Адыгэ Хасэм и тхъемадэщ, «Черкесское зарубежье», «Нарт» газетхэм я редактор нэхъыщхъэщ, ЩІэныгъэхэмкІэ Дунейпсо Адыгэ академием и вице-президентищ.

Дызэрыщыгъуазэщи, абы Іуэхушхуэ ирегъэкІуэкІ хэхэс адыгэхэм я щыІэкІэ-псэукІэм дыщигъэгъуэзэным, хэхэсхэмрэ хэкурысхэмрэ нэхъри зэпыщІа хъуным теухуауэ. Мухъэмэд и цхъэ ІуэхукІи хэхэс адыгэхэм япыщІа хъуат Иорданием щытсэу Нэгъуэрхэ малхъэ шахуэхъуам. Мухъэмэдрэ абы и япэ цхъэгъусэу щыта Нансирэ япхъуш Данэ.

И адэм и ІэцІагъэр и гум дыхъэу къыщІэкІынти, хъыджэбзым бзэ щІэныгъэ зригъэгъуэтащ, и насытыр здэщІэр арати, и анэр щытсэу къэралым унагъуэ щихъащ. Данэ къэкІуэжауэ дыхуэзэри, депсэлъащ, езыми и гуапэу ди унщІэхэм жэуап къаритащ.

– БалигъыпІэ уиувэху ущыпсэуа щІыпІэр щыпхъуэжам гугъу уехъа?

– Укъыщалъхуа щІыпІэр пхъуэжыныр зым и дежкІи тыншу къыщІэкІынукуым. Ауэ Амман сыкІуа нэужь, зэман гуэр дэкІри, цІыхухэми сесащ, хъэрыпыбзэр псынщІэу зэгъащІэри, си Іуэхур зэтеуващ. АбыкІэ хуабжыу сэбэп къысхуэхъуащ занщІэу лэжъэн зэрыщІээдзар. БзэмкІэ си дэлэпыкъуэгъу нэхъыщхъэ хъуар, дауи, езгъаджэ сабийхэрщ. А цІыкІухэм хъэрыпыбзэкІэ зыгуэр щажесІэкІэ, сыщыуамэ, гулгызагъэтэжырт, сэри адыгэбзэр езгъэджу арати, яфІэгъэщІэгъуэну япхъуатэрт.

ИтІанэ шыуагъэншэу бзэм срипсэлъэф хъуа нэужь, тхэн, еджэн щІэздзаш. Хьэрыпыбзэр гугъуш, хьэрфыр здэщытым елытауэ и къэпсэлъыкІэм зехъуэж, ауэ школым къыщыздэлажъэ егъэджакІуэхэри къыздэІапыкъуурэ, япэщІыкІэ цІыкІухэм я цІэунэцІэхэм сикъеджэфу, итІанэ псысэ сакъыхуеджэу щІэздзаш, ауэрэ газетхэм сыщІэдджыкІыу сыхъуаш. Зы илъэс нэужьым бзэр тыншу схуэгъэшэрыуэрт.

– **Июнь мазэм илъэс 50 урикъуаш. Япэу, уи гурылхэр къохъулІэну си гуапэщ. ЕтІуанэу, куэд щІауэ усэ ботхри, абыкІи ехъулІэныгъэ уиІэну дыпщогугъ...**

– Тхьэм уигъэпсэу, Замирэ. Тхэн Іуэхум и гугъу сщІымэ, Налшык дэт 14-нэ школым сыщІэсу сыдихъэхаш усыгъэм. Си тхыгъэхэр къытрадзаш «Адыгэ псалъэ», «Советская молодежь», «Черкес хэку» газетхэм, «Іуащхьэмахуэ», «Литературная Кабардино-Балкария», «Нарт» (хьэрыпыбзэкІэ), журналхэм, н. Дызэрыт илъэсым дунейм къытехъэнуш си япэ тхылъ цІыкІур.

– **Иорданием ущыпсэуну, ущылэжъэну укІуати, нэхъуеиншэу зэбгъашІэрт бзэр. Ебгъаджэ цІыкІухэм дауэ къащыхъурэт анэдэлхубзэр?**

– Зы псалъэухакІэ уи упщІэм жэуап ептмэ, 3-нэ классым нэса цІыкІухэм адыгэбзэкІэ диктант щезгъэтхкІэ, инджылызыбзэмрэ хьэрыпыбзэмрэ нэхърэ нэхъыфІу ятх. Илъэс 23-рэ хъуауэ сыщолажъэ школми, гу лъызотэ адыгэбзэр нэхъ псынщІау къызэрапхъуатэм.

Сабийхэр еджапІэм къэкІуа нэужь, дерсхэр джэгукІэ щІыкІэм тету япэ класситІым щедгъэкІуэкІыу араш. Ещанэ классраш хьэрфхэр зэгъэщІэным иужь дыщихьэр. Сэ а цІыкІухэм нэхъ яфІэгъэщІэгъуэнынуну, къызэрыдэсхъэхынуну, зэрытезгъэгущуэну Іэмалхэр къэсщІа нэужь, тхылгытІ къыдэзгъэкІауэ абыкІэ изогъаджэ. ПэщІэдзэ классхэм щІэхсхэр зэреджэ тхылгыр къэрэндаш земыфэгъукІэ ялэхэм хуэдэщ. ПсалъэкІэ нэхъ гурыІуэгъуей хъунуши, а тхылъ цІыкІум ит сурэтхэр ялэурэ зрагъашІэ ахэр зищІысыр, апхуэдэурэ адыгэбзэр къагурыІуэу, мащІау ирипсэлъэфу йосэ. ЕтІуанэ классым кІуэ цІыкІухэр тхылъкІэ мэлажъэ, сурэт иту, ар зищІысыр кІэщІэтхауэ. Ещанэ класс хъуа нэужь, зэрыжысІаши, хьэрфхэри зрагъашІэ, пычыгъуэкІэ зэпагъэувэ, ауэрэ школ программэм дытохъэри, я къэухьым зиужурэ макІуэ. Япэ класситІым инджылызыбзэмрэ хьэрыпыбзэмрэ щаджри, къатемыхъэлъэн, зэхамыгъэзэрыхьын папщІэ дэ алыфбейм и гугъу тцІыркъым, ещанэм деж щыщІэдзауэ нэхъ тыншши, абы дытетщ.

– **Хамэ къэралхэм адыгэ лІакъуэхэр щызэхэпхъаш. Дialeктхэр егъэщІыхуным щхъэхуэу иужь фит?**

– Хьэуэ. ДызэгурыІуауэ зэредгъаджэр къэбэрдей-шэрджэсыбзэ жыхуэтІэраш. Мейкъуапэ никІауэ зы егъэджакІуэ диІэши, абыи араш зэрыригъаджэр. Арыншауэ хъунукъым, зэхагъэзэрыхьынунуш. ЛІакъуэхэр щызэхэпхъаш жыхуэпІэр пэжщ, языныкъуэхэм деж къэхъур пщІэрэ? Сэ адыгэбзэкІэ яжесІар е зрагъэщІэну естар етІуанэ ма-

хуэм кьоклуэри, бжьэдыгубзэкIэ кьызжаIэ! Апхуэдэхэм сапэрыуэр-кьым, ныбжьыщIэм и адэ-анэр нэхъ зыхуэшэрыуэ бзэмкIэ ирагъащIэу аращ усэр.

– **Школыр кьэзыух адыгэ сабийм анэдэлъхубзэр ищIэрэ, ирипсэлъэфрэ? Уи гугъуехьым, уи лэжыгъэм кьыпэкIуэм арэзы укыищIэрэ?**

– Си жагъуэ зэрыхъуши, сыт хуэдизу семьигугъуми, сабийр адыгэбзэкIэ псэлъэныр зэлгытар сэракъым, атIэ ар кьыщыхъу унагъуэрщ. Сэ хьэрфри, тхэкIэри, еджэкIэри язогъащIэ. Ауэ и унагъуэм щымыпсалгъэмэ, и адэ-анэр абы емыгугъумэ, сабийр кьэуу адыгэбзэкIэ кьопсэлъэнукукъым, дерсым тэмэму жэуап щит щхьэкIэ. Унэм адыгэбзэкIэ кьыщемыпсалгъэмэ, абыкIэ кьэрал экзамен имытмэ, дэ дызыхуей гулгытэ анэдэлъхубзэм игъуэтыркъым. Сабийхэм зэи укъагъащIэркъым, абыхэм кьыщызжаIэ щыIэщ: «Сэ дыгъуэпшыхь унэм сыщеджэну сыхуеят, ауэ си анэм идакъым, хьэрыпыбзэм, есэ-ным е инджылызыбзэм нэхъ егугъу, ар нэхъыщхьэщ». Абыхэм быдэу яжызоIэ: «Псом нэхърэ нэхъыщхьэр фи анэдэлъхубзэращ, фи адэ-анэхэр иримыпсэлъэфмэ, сэ фэзгъащIэхэр фыкIуэжурэ абыхэми егъэ-лъагъу».

КъищынэмышIауэ, ди Iуэхур нэхъ гугъу зыщIхэм ящыщ адыгэбзэмкIэ дерсхэм хухэха сыхьэт бжыгъэр зэрагъэмэщIар. Нэхъапэм адыгэбзэр тхэмахуэм тхуэ хэту щытащ. ИужькIэ инджылызыбзэмкIэ иджыри зы предмет кьыхагъэхьэри, ди дерсхэр ягъэмэщIащ. Иджы 1-7-нэ классхэм тхэмахуэм дерси 3, 8-10-нэ классхэм сыхьэтитI яIэу аращ.

Дэтхэнэ адыгэ унагъуэми и быныр ди деж кьигъэкIуэну пылъщ. БзэрщызрагъащIэкIэ кьохьэлгъэкI, адэ-анэхэри абы и лъэныкъуэкIэ сабийхэм гугъу ядохь, ауэ кьызыхэкIар зищIысыр ищIэжу ныбжьыщIэр кьэтэдджын папщIэ а школым Iэмал имыIэу кIуэн хуейуэ ягъэу.

Сэ цIыкIухэм сытым дежи яжызоIэ: «Фи курткэм, футболкэм «адыгэ» псалъэр тету, адыгэ бэракъыр фIыгъуу хьэрыпыбзэкIэ «сы-адыгэщ» жыфIэу фыдэмыт. Абы кьикIыркъым фэ фызэрыадыгэр. Бзэр фщIэмэ, хабзэр зефхьэмэ – фыадыгэщ, занщIэу фыкъащIыхунуш, дакъыкыищIкIэ кьывбгъэдэтым фи адыгагъэр здынэсыр игъэунэхунуш. Аращ нэхъыщхьэр».

– **Адыгэ защIэ фи еджапIэм щIэсыр, хьэмэрэ хьэрыпи яхэт?**

– НыбжьыщIэ миным щIигъу щIэсщи, проценти 3 хуэдизыр хьэрыпу кьыщIэкIынщ. Зы классым зы-тIу щIэсынкIэ мэхъу. Апхуэдэхэм я нэхъыбэм я анэр урысщ, е адыгэщ, е кавказ лъэпкъхэм ящыщ, ауэ я адэр хьэрыпщ. Ди школым зи адэри зи анэри хьэрып кьыщыщIагъэтIысхьэ щыIэщ. Иорданием исхэм фIуэу ящIэ адыгэхэм пащтыхьым деж къулыкъу зэрыщашIэр, абыхэм я пэжагъымрэ къабзагъымрэ, я дуней тетыкIэмрэ я цIыхугъэмрэ щытхъу зэраIэр. «Фэ фхуэдэу ди быныр вгъэсэнэу дыхуейщ», – жаIэурэ кьыщытхуашэ щыIэщ хьэрып цIыкIухэр.

Зы лЫ гуэр къэкІуат и къуитІыр къишэри, «сэ адыгэхэм куэдрэ сахуозэ, абыхэм хуэдэу акъыл гъэтІыса зиІэ, зи бын дахэу зыгъасэ срихъэллакъым, си сабийхэри апхуэдэу къэхъуну сыхуейти, мы школым къэсшащ», – жиІэри.

– **Псоми жаІэ Иорданием адыгэхэм пщІэшхуэ зэрыщыхуащІыр.**

– Ар пэжщ. Иорданием сыщыкІуагъащІэм «дэнэ ущыщ» жаІэмэ, «Урысейм сыкъыкІащ» жысІэрт. Ауэ Урысеймрэ урысхэмрэ нэхърэ нэхъыфІу шэрджэсхэр къыщащІыху абы икІи фІыуэ къыщалъагъу. Дэнэ зэхыхъэ сыкІуэми, хъэрып дапщэ ныбжьэгъу схуэхъуми, си щхъэр лъагэу сагъэлъагъуж, адыгэхэр яфІэщапхъэщи. Сыщылажьэ еджапІэм щыІэ гупыр къапщтэмэ, зэгурыІуэрэ зэдэІуэжу, зыр зым ечэнджэщыжу, дэІэпыкъуу апхуэдэщ. Зы псалъэкІэ жыпІэмэ, адыгагъэ яхэлъщ, аращ хъэрыпхэри нэхъ къыдэзыхъэхыр. Щылажьэхэр адыгэбзэкІэ мэпсалъэ, зи анэдэльхубзэр зыхуэмыгъэшэрыуэми, Іэмал имыІэу адыгэ хабзэр зэрехъэ.

– **Къэралхэм щылажьэ Адыгэ Хасэхэм ящыщу нэхъ иныр Амман щыІэ ФІыщІэ Хасэращ. УкІуэрэ абы?**

– Пэжщ, икІи инщ икІи лэжыгъэшхуэ ирегъэкІуэкІ АФІХ-м. Абы и нэІэ щІэтщ сэ сыщылажьэ школри, абы къепхыжа сабий гъэсапІэри. Хасэм и лэжыкІуэхэм балигъхэми сабийхэми я нэІэ трагъэтщ, нэхъыбэу зытрагъащІэр бзэр хъумэнырщ, адыгэ щэнхабзэр зехъэнырщ, хабзэр яхэлъынырщ, зэрыадыгэр ящымыгъупщэу псэунырщ. КъищынэмыщІауэ, гъащІэм и сыт хуэдэ лъэныкъуэри къызэщІиубыдэу къудамэ щхъэхуэхэр иІэщи, абы нэхъ тынш икІи куу ещІ адыгэ гъащІэм теухуа лэжыгъэр. Сэ щІэх-щІэхыурэ сахохъэ абыхэм, къызэрагъэпэщ махуэшхуэхэм сыхэтщ. ЩІысфІэфІри си адэм и ныбжьэгъу куэд щыІэщи, ахэр слъагъуну сыт щыгъуи си гуапэщ. Хэкум никІахэм абы сащыІуощІэ.

– **МыбыкІэ щыпсэухэмрэ абыхэмрэ зэбгъапщэмэ... Дауэ къызэ-тена Иорданием ис адыгэхэр, уэ узэрэпльымкІэ?**

– ЩызэрыІыгъщ абы адыгэхэр, я зы хъугъуэфІыгъуи зэрамыгъэмэщІэным иужь иту. НэгъуэщІ къэрал щымыпсэуам ищІэ-нукъым: хамэхэм уащыхэтым деж уи бзэр зыІурылгыр, уи хабзэр зезыхъэр уи шыпхъу, уи дэлъху пэлъытэщ. Хэкум апхуэдэу щызыхэпщІэркъым ар. Уи лъэпкъым ухэсщи, а зи гугъу сщІыхэм уегупсысыххэркъым. Адэж лъахэр щыппэІэщІэм дежщ ар зэрылгъапІэр щызыхэпщІэр. Къалэнышхуэ ягъэзащІэ абы и лъэныкъуэкІэ Хасэхэм. Аращ хэхэсхэм адыгэ жьэгу яхуэхъур.

Налшык сыкъыщыкІуэжкІэ си гум зимыгъэнщІу хэкужыым и хъэуамкІэ собауэ, си благъэхэмрэ Іыхьлыхэмрэ гу ящызмышхуэу сабгъэдэсщ, дунейм и дахагъри аращи, къалэ жыг хадэм сокІуэ, абы ит дэтхэнэ жыгри мыбыкІэ сыкъыщыгупсысэкІэ си нэгу къыщІэзгъэхъэжыфын хуэдэу сигу изубыдэну сыхэтщ.

– **Налшык укъэІэпхъуэжыну къыпщыхъурэ зэгуэр, хъэмэрэ абы уигу щыбгъэтІыла?**

– Си ІэщІагъэр, си лэжыгъэр, сызыхэт гуыр сэбэпышхуэ кысхуэхъуащ абы сигу щызгъэтІылынымкІэ. Ауэ си гущІэм щэхуу иль гуэрщ а укызыэрызэупщІар, ар нобэкъым, пщэдейкъым кышщыхъунур...

– **Уи пщашэ Санэ мащІэу къэдгъэцІыхут. Сытым нэхъ дихъэхрэ, сытхэр и мурад?**

– Санэ еджапІэ нэхъыщхъэ къиухащ – дизайнерщ, и ІэщІагъэмкІэ мэлажъэ. КъищынэмыщІауэ, ныбжьэгъухэр, благъэхэр диІэщи, дакІэ-лѳокІуэ, къытхуоблагъэ. Нэхъапэм хасэм кІуэурэ, адыгэ къэфэкІэ зригъэщІащ, иджы баскетбол джэгуну фІэфІщ.

– **Палъэ-палъэкІэрэ фІэкІа умылгагъу щІыпІэм зэрызыхъужар уи нэгү нэхъ кышщІедзэ. СыткІэ нэхъ дахэ хъуа Налшык?**

– Сэ илъэсипщІкІэ сыщымыІауэ сыкъэкІуэжати, псоми гупсэхугъуэ кыызатырт. Сани апхуэдизкІэ итхъэкъуащ хэкуми, «си анэ, Иорданым щыдиІэ благъэхэмрэ ныбжьэгъухэмрэ мыбы къэлэ-пхъуэжыну щытамэ, сыту фІыт Налшык ущыпсэуну» жеІэ. Къэбэрдейм щыпсэу и адэшхуэмрэ и анэшхуэмрэ зыпищІ щыІэкъым, мыбы дыщыІэху пщэдджыжь къэс и анэшхуэ Розэ и гъусэу паркым кІуэурэ къыкІухъащ.

Налшык куэдкІэ нэхъ дахэ хъуащ. Уэрамхэм ущрикІуэкІэ, нэм илгагъу псоми гур хагъахъуэ. Ауэ цІыхухэр тІэкІу нэшхъейуэ кысщохъу, нэхъ нэжэгужэу салуплъэну сыхуейт. КъурІэным итщ мыпхуэдэу: «ЦІыхум мылькукІэ удэлэпыкѳумэ, дэлэпыкѳу, ар пхузэфІэмыкІмэ, псалъэ дахэ жеІэ, псалъэ дахэ пхужемыІэрэ – хуэгүфІэ». Гуапагъэщ ар, узэщыгүфІыкІмэ, уигухэри нэхъ зэгъунэгъу мэхъу. Сэ кызгуроІуэ, гуныкѳуэгъуэ, гүгъуехъ гуэр зимыІэ щыІэкъым, ауэ а псор уи нэгүм къищ зэпыту упсэу хъунукъым. УщызыншэкІэ, пшхын щыбгъуэткІэ, адрейхэр псори хуэмурэ къыбдэхъунуш. Нэхъ гүмащІэу, гүпцІанэу дызэхушщывгъэт цІыху псори.

Енсэлъар **НЭЩІЭПЫДЖЭ** Замирэщ

Усэхэр

ШЫФЭКЪУЖ Данэ

ПЩЫГЪУПЩЭЖМЭ СИ ЦІЭР

Сыгъынщ си нитІым
 Нэпс къыщІэмынэху.
 Сэ гуауэ хьэлъэр
 ЩІэзуфэнщ сылІэху...
 УхуэлІэ хъумэ нобэ
 Си гущІэгъу,
 БжесІэнщ сэ хуэму:
 «Псори пхузогъэгъу!»
 Арами, щІэшхъум
 КъресыкІ си гущІэр,
 Къызэпеуд гъэпщІагъэм
 Ди зэлущІэр...
 Сэ гуауэм сихърэ
 Пщыгъупщэжмэ си цІэр,
 Къызэгуитхъынщ си бампІэм
 Мы щІы фІыцІэр...

152

МАЩІЭРЭ КУЭДРЭ

Розэ плъыжьыбзэр пхузощІыр уэ тыгъэ,
 КъысфІощІыр а тыгъэр КъуэкІыпІэм и лыгъэ.
 Розэ хужыбзэу сэ уэстым къыбжелэ:
 ФІыщІагъэм си гущІэр къэхъункъым щриІэ.

Розэ гъуэжьыбзэм, си щІасэ, си щІыхъ,
 Гурыщхъуэ къегъэщІри, псэр хедзэ бэлыхъ.
 Гурыщхъуэм и машІи и куэди схуэмыхъ,
 КъысфІощІыр гурыщІэм ар хъуауэ и щхъухъ:
 Лэныгъэщ и машІэр!
 Лэныгъэщ и куэдыр!

ЩЫХУ

Мы дунейр зэшыгъуэщ языныкъуэм.
 Дунеижъым куэдрэ согупсыс;

ХуэмышцIауэ нобэ зи гур ныкъуэм
 ГурыфIыгъуи гуапи къылъымыс.
 Жэщыр хъумэ, къотIысхъэж мазэщIэр,
 Пщэдджыжьыпэм дыгъэр къыщIопсыж.
 Къеблэгъамэ лъахэм илъэсыщIэр,
 Гъэ блэкIар, арати, ныщIелъхъэж.
 Жэщи махуи емызэш толькъунхэр,
 ПсыIум ахэр куэдрэ йоныкъуэкъу:
 Мывэ джей псыхъахэм къыдэкIыну
 Куэдрэ къохъу толькъунхэр щыхуцIэкъу.
 ЙокIуэтыж толькъунхэр езэшауэ.
 Псыр губжьати, къыгъэнакъым лъэкI...
 Дунейм теткъым цIыхум хуэдэу зэуэ
 ЕрыщагъкIэ куэд зыхузэфIэкI.
 КъыщIишыщI къумыщIым дагъэ фIыцIэр,
 ЦIигъэкIыщI пшахъуэщIым гъавэ бэв.
 Ауэ цIыхум куэдрэ и цIыхуцIэр
 ЦIогъупщэжри, бампIэ куэд егъэв...
 Мы дунейр зэшыгъуэщI языныкъуэм.
 Дунеижъым куэдрэ согупсыс:
 ЦIхъэ зилэжрэ зыри хуэмыныкъуэм?!
 ЦIхъэ фIэкIуэдрэ лъахэм и нэмыс?!
 ЦIымыIэжу хъэ зэрышхи дауи,
 ХуэмышцIахэм къахуимыхуэу щыгъ,
 НыщIалъхъэжу тхъэмышцIагъи гуауи
 ЦIхъэ мыхъужрэ цIыхухэр зэрыIыгъ!

УИ ДЕЖ

Сэ сфIэфIт си усэр куэдрэ мылэжыну.
 Сэ сфIэфIт ар хъуну мыкIуэдыж фэеплъ.
 Иухмэ Тхъэшхуэм сэ сыщIалъхъэжыну,
 Усэ сатырхэм къыпхуаIуатэм еплъ...

ГурыщIэ мафIэм ипсыхъащ си усэр.
 Усэ сатырхэм псэуэ хэлъыр уэрщ.
 Уэ уи цIэ згъафIэу дыгъэ бзийм и гъусэр
 Лыдыжу нобэ си усыгъэм хэлъщ.

Зы махуи гъащIэр къысщыхъуакъым псысэу.
 ГуфIэгъуи гуауи сэ сиплъащ я нэгү.

Сэ жэщи махуи узилащ гупсысэу,
Усыгъэ шырхэр изэгъэху уанэгу.

Усэ сатырхэм хьэрфу кыщытлэпIыр
Си гуцIэ мафIэм куэдрэ кьегъэнэху.
Ужыхыжынкъым си гурыцIэ-дэпыр,
Мы дуней нэхур нэхэм кыщIлэпсэху.

Дакыккъэ ябгэр кыщыса уахътыми
Сэ срелIэж, пимыщэу махуэ лей, —
Мы дунеишхуэм гурыфIыгъуэу цыIэм
Сэ зыдэсхьынуц я нэхъ Iыхъэ лей:

Земаныр уэркIэ хьункъым гуцIэгъуншэ.
МылIэжыныпсэ сэ кысфIощIыр пхэлъ.
ПсэхухкIэ усэр уэ ухъунц уахътыншэ,
Ухъунц уэ нобэ мыкIуэдыж фэеплъ.

ГУМРЭ НАЛКЪУТЫМРЭ

ЩегъэпщкIу тенджызым сакъыу и псы лъащIэм
Налкътналмэсыр хъуауэ илъэс куэд.
Сэ уигу щыпыIэр кызолыхъу игъащIэм.
Къэхъуащ лъэужьхэр куэдрэ щысфIэкIуэд.
Я гугъэр, гуфIэр хъуауэ жэуапыншэ
ЦIыхухъухэм куэдрэ сэ слъэгъуащ я нэпс.
КъысфIощI а нэпсхэр хъуауэ ажалыншэ,
Налкътналмэсу хуэдэщ псым кыххэпс.
Сэ куэдрэ, куэдрэ къэслыхъуащ уэ уи гур,
Сэ къалэу, къуажэу цIэсщыкIари мыз.
СфIадыгъури уи гур, хъуащ зеиншэ цIыгур,
Сыхъуащ жеиншэ, сыхъуащ къулейсыз...

ДЫГЪЭ КЪУЭМЫХЪЭЖ

Мы сыхъэтыщIэм гур екъузыр гуауэм.
Ар тепыIэншэу гуфIэм ныщIохъуэпс.
Нэхуншэ мащэм хуэдэщ сыщыбауэм,
КъэкIуэnum си гур поплъэ и дыгъэпс.

Мы сыхъэтыщIэм сэ сыхуейщ нэгъуэщIым
И псалъэ гуапэ, и гулъытэ нэс.
Насыпу щыIэм сыщIобэг я куэщIым,
Ар хъунут занщIау Тхъэшхуэм къызипэс.

Гупсысэ жагъуэу мы дунейм щыIZEуэр
Актылым нобэ хуэмурэ ехъэж.
Лэжынщ шэчыншэу схуэмыгъэв си гуауэр,
Хъужынщ си дыгъэр куэдрэ къуэмыхъэж.

Арами, зэкIэ схуэмыгъэх си гуауэр,
ЗэлущIэ гуапэр, зикI, къысхуэмыгъэс...
Къыхоплъ кIыфIыгъэм схуэмыгъэх гукъанэр,
Къыщос си гущIэм щIимыгъачэу уэс.

ГУРЫЩХЪУЭ

Уэ тенджызым сакъыу сыщохъумэ.
Сыщохъумэ гуауэм, уемызэш.
Жэщ мазэхэу гъуэгу сытехъэ хъумэ,
Батэкъутэр къохъур уэ щыбгъэш.
Уэ ухуэдэщ плъырым. Жэщи махуи
Зы дакъыкъэ нэхэр стумыгъэкI.
Мы дунейм ущимыIэж зы Iуэхуи —
Псэ лъэхъуэщым ибгъэлIыхьым фIэкI.
Сыщохъумэ лъагъуныгъэм, дыгъэм,
Губгъуэ хуитым икъухъа накъыгъэм,
ГурыфIыгъуэм, ныбжъэгъугъэ къабзэм,
Къуалэбзу жыгыщхъэм щыбзэрабзэм...
Псори хъуащ гурыщхъуэм IэщIэмыкI,
Хъуащ си гъащIэр уи бэлыхъ хэмыкI.
Псэр ныхуолIэ гурыфIыгъуэ нобэ.
Псэм и гуфIэр гуауэм къыпегъэщ.
О, дэ ди Тхъэ, къыумыхъыжу тобэ,
Гъэсэхыж къэмынэу зы лъэхъуэщ!

УИ ГУМ АР И НЕТТ

СощIэж сэ фIуэ а щыхъэщхъэ гуауэр:
ЩыхупIэ дыдэм лъагъуныгъэр тетт.

ЩIэгъэхуэбжъати зэрызехъэр, дауэр,
Шэчыншэу уи гум щIыIэбжъын и нетт.

Мазэгъуэ жэщхэр тыншу пщыгъупщэжу
Ущежъэжами пхэмылъа гущIэгъу.
Иджы, блэкIахэр нэгум къыщIыхъэжу,
Къэбгъээзжауэ жоIэ: «Къысхуэгъэгъу».

Уэ къэбгъэнами си гур жэуапыншэу,
Си гуауэм тыншу сэ сыхъуащ пэлъэщ.
Уи дзыхэм, гуIэм, уи нэ гущIэгъуншэм
СащIащ сэ нэхъри нэхъ ерыщ, нэхъ лъэщ.

ДУНЕЙ ЦХЪЭЛЫЖЪ

Укъызоплъ мычэму, уи гур мэгъу.
Уи гуращэм дахэ куэд къегъэщI.
Ауэ Тхъэшхуэм ар къысхурегъэгъу:
Сэ мычэму согупсыс нэгъуэщI.
ЩIыIэ уаеи Iэхэм ущыщIэпщи,
Си дамащхэм щытебгъэхуи уэс,
Щыгъэмахуи щыщIымахуэ жъапщи
Жэуапыншэу сэ си гущIэр мэс.
Гум и щIасэр йогупсыс нэгъуэщIым,
Сэ къысфIощI нэгъуэщIым ар итхэкъу...
Щыхум и псэр мы дуней ныкъуэщIым
Куэдрэ къохъу насыпым щыхущIэкъу.
ГущIэгъуншэщ мы дуней цхъэлыжъыр, —
Псэр зыхуейр лъэныкъуэ ирегъээ.
КъыщIэлъэлъу гуныкъуэгъуи гуауи
Цхъэл мывэжъыр куэдрэ мэджэрэз.

КЪЭСХЪЫЖЫНТ ТОБЭ

Си кIэн къикIамэ — ар мычэму лыгъэт.
Театр утыкуу сэ къысфIэщIт дунейр.
Лыхъужь нэхъыщхъэу сэ сыджэгъу си гугъэт...
Ситащ утыкум сщIэуэ сызыхуейр.

Дакъыкъэ закъуэу псэр зыщыгуфIыкIым
Сэ еш сымыщIэу сыщIэтащ и дыгъэм.

Сэ сахэтакъым шына́ уз зэфыкIым —
Сэ куэдрэ мафIэм сыхэтащ и лыгъэм.

Къуаншагъэ псори сэ къызощтэ нобэ,
Сэ чэфыжыпкъэм сыкъыхэкI нэхъей.
Си гугъэ лъапIэщ къэсхыжыну тобэ,
БжыыхэкIэ махуэу псэри хъуащ нэщхъей.

Лыхъужь нэхъыщхьы сыхэмыт и джэгум,
Си махуэр хъуакIэщ пшагъуэ зэфэзэщ.
БлэкIар шэ фIыцIэу кытохуэжыр си гум,
Си гъащIэм гуIэр хъуащ мычэму хуэщ.

Амман, Иордания

«НАСЫПЦ ЗЫ ПСАЛЪЭ ГУАПЭРИ, ДЫГЪЭПС МАХУЭРИ»

Хъэмыку Жаннэ Хъэжумар и пхъур Щукиным и цІэр зезыхъэ театр училищэм (Москва къалэ) и адыгэ студием щеджащ. Драмэм, кинон, эстрадэм я артист унэтІыныгъэмкІэ 1975 гъэм диплом плъыжскІэ еджанІэр къиуха иужь, ЩоджэниІыкІу Алий и цІэр зезыхъэ Къэбэрдей къэрал драмэ театрым лэжсэн щригъэжъауэ нобэр къыздэсым абы и артисэ пажэщ. Иджыри студенткэу Художественнэ тхыгъэ къеджэхэм я союзпсо зэхъээхуэ Яхонтовым и цІэр зезыхъэм (Ленинград къалэ) етІуанэ увынІэр къыщыхъат Хъэмыкум. ЕхъулІэныгъэ иІэу зэреджэм папцІэ, абы къыхуагъэфэщауэ щытащ ВЛКСМ-м и ЦК-мрэ СССР-м ЕгъэджэныгъэмкІэ и министерствэмрэ я щІыхъ тхылъхэр. 1989 гъэм Хъэмыку Жаннэ къыфІащ «Къэбэрдей-Балъкъэр Республикэм щІыхъ зІлэ и артисткэ» цІэ лъанІэр, 2016 гъэм ди республикэм и цІыхубэ артисткэ хъуащ.

158

2011 гъэм щегъэжъауэ Кавказ Ищхъэрэм ГъуазджэхэмкІэ и къэрал институтым сценэм щыпсэлъэнымкІэ щрегъаджэ. Кавказ Ищхъэрэм и республикэхэм я лъэпкъ театрхэм я «Утыкур гъунапкъэнищэ» етІуанэ фестивалым и лауреатщ артисткэр, «Удзым хэт пианинэ» спектаклым щигъээзщІа ролым папцІэ ЩІыхъ тхылъ къыхуагъэфэщащ. Театр лэжъаКІуэхэм я зэгухъэныгъэм и япэ съездым и лыкІуэу Москва щыІащ. Иджыри куэд къыпхуыщэнущ Жаннэ и ехъулІэныгъэхэм я гугъу пцІыкІлэрэ, фІыщІэ, щІыхъ тхылъу къыхуагъэфэщахэр къеббжэКІлэрэ. Ауэ псом нэхрэ нэхъыщхэр Жаннэ цІыхубэм фІыуэ зэралъагъурищ, и лэжыгъэмкІэ цІыхухэм гухэхуэ зэраритырищ, анэдэлъхубзэр, лъэпкъ гъуазджэр зэрихъумэрищ, и утыку итыкІэ еКІум театреплъыр хъэщыкъ зэрищІырищ.

Роль 60-м щІигъу спектаклхэм щигъээзщІащ Хъэмыкум (апхуэдэхэщ Галин Александр и «БлэкІам къэгъазэ иІэкъым», Николаи Альдо и «Гулъытэнищ хъуахэр», Саган Франсуазэ и «Удзым хэт пианинэ», Уильямс Теннес и «ХъуэпсанІэхэм я трамвай», Думэн Мурадин и «Уэлий и парашют», Къэрмокъуэ Мухъэмэд и «ИугъащІэ лъагъуныгъэм!», ЩоджэниІыкІу Алий и «Къамботрэ Лацэрэ», Толстой Алексей и «Пащтыхъымрэ пащтыхъ гуащэмрэ», ІутІыж Борис и «Тыргъэтауэ» спектаклхэр, нэгъуэщІхэри), Воронцов Ольгерд и «Клад» (1975), Горковенкэ Юрийрэ Гаспарянц Рафаэльрэ я «Песни над облаками» (1976), Кулиев Елдар и «Возвращение» (1975) фильмхэм щыджэгуащ.

– Театрым уи дежкІэ иІэ мыхъэнэм, лъэпкъым хуэгъэзауэ зищІысу къэплъытэм утезгъэпсэлъыхъынут, Жаннэ.

– Шылащ зэман ди театрыр адыгэ лъэпкъым нэхъыфIу илъагъу-ну, хуашI гулъытэм, пщIэм хэхъуэну си хъуэпсапIэу щыщыта. Интернет нэгъуэщI тегъэупIи щыщымыла зэманым театрым къекIуалIэу щытам хуэдиз къепшэлIэныр гугъу дыдэт. Ауэ, ди гуапэ зэрыхъу-щи, а интернет дыдэм ди артист ныбжьыщIэхэр цIэрыIуэ ищIаш, я гушыIэ дахэхэр цIыхухэм ирагъэлъагъукIэрэ. Ахэр зыхэт спектаклхэм щхъэхуэу цIыхухэр къыкIэлъыкIуэ хъуаш. ЖысIэну сызыхуейраши, театрыр щызэфIэувэм щыла хушытыкIэм иджыпстурейр йохъёй-хуэ. Зы спектаклым тхуэрэ-хэрэ еплъ щыIэхэщ, апхуэдэу иджыпсту ди репертуарым хэтщ лъэпкъ гушыIэхэу Къэрмокъуэ Мухъэмэд и «ИугъашIэ лъагъуныгъэм!», Мамий Ержыб и «Псэлъыхъухэр» спек-таклхэр. Къапщтэмэ, иужьрейм сэ пщыкIузрэ сеплъаш. Зыгуэр сшэм, сыбгъэдэтIысхъэжрэ сеплъурэ.

Токъунй Хъусенрэ Хъэмыку Жаннэрэ «Лъэмыж»
спектаклым щоджэгү. 1977

Адыгэ театрым и Iуэху дахэу зезыгъакIуэ унафэщI иIэщ. Пащты Иринэ хуэдэ унафэщI, къызэгъэпэщакIуэ нэс уигъэлъыхъуэнщ. «Пуш-киным и картэ» псори дызыщыгъуазэм IэмалыфI къыдитащ цIыху къетшэлIэнымкIэ. Мыбдеж къыхэзгъэщыну сыхуейщ: япэм зыщIыпIэ яшэ спектаклхэм ухэткIи, нэхъыбэм ущыджэгукIи сом лей къэблэжъу щымытамэ, иджыпсту Iуэхур нэгъуэщIщ, улажьэрэ – къэблэжъынущ. Налшык зыщызыгъэпсэхухэм ирагъэлъагъу урысыбзэкIэ диIэ «Хану-ма» гушыIэ спектаклыр. Москва щеджа студием и диплом лэжыгъэу къыздашэжа «Чёрная бурка» спектаклым школхэр къакIуэурэ йоплъ, таурыхъэр сабий садхэм къыщагъэлъагъуэ.

Иджыри сыщIалэ дыдэу Москва дыкыщыкIыжам къуажэ-къуажэкIэрэ ди республикэр къызэхэткIухьырт спектаклхэр тшэуэ. Автобусым и пэмкIэ ис ТIыхъужь Алий, ДыщэкI КIунэ, Къаздэхъу

Сультан сымэ, адреј нэ-хъыжхэми сакІэлтыпльыр-ти сегупсысырт: «Ярэби, мы-быхэм яІэ ехъулІэныгъэм хуэди дымыгъуэтынкІэ хъу-нущ дэ. Мыхэр цІыхубэм фІыуэ ялэгъуащ, ди щІы-налгэми нэгъуэщІ щІыпІэхэ-ми цІэрыІуэ щыхъуащ. Дэ дызыхэпсэукІын, дызыхэлэ-жыыхын хуей гъашІэм щІэ-щыгъуэ куэд кыщожъэри, а псори лгэныкъуэ едгъэзу цІыхум я псэр кытхуэхъэху-ну пІэрэ?» Тынштэкъым, ауэ къэтхэхуауэ кысшохъу: те-атрым кыщыкІуэкІэ, тщІэр шафІэгъэщІэгъуэнкІэ, рай-онхэм, къуажэхэм щІэх-щІэхыурэ дыщрагъэблагъэкІэ.

Толстой Алексей и тхыгэмкІэ ягъэува «Паштыхьмрэ паштыхъ гуащэмрэ» спектак-лым Гуащэнэ и ролыр щегъэзащІэ. 1983

ГъэщІэгъуэныщэт нэхъыжхэм я лэжъэкІэр. Къуажэ клуб щІы-Іэхэм дыкІуарэ тумэниІрэ сомитхурэ и уасэ билет ящэхуамэ, цІыхуитху фІэкІа пшыхым къримыхъэлАми, спектаклыр утыку кыитхъэн хуейуэ. Илгъэс бжыгъэкІэ ямыгъэплгъа къуажэ клубхэм ды-щыджэгурэ дыкызыэрэкІуэж автобусри щІыІэу, дыкыздэкІуэжми псы хуабэ щымыІэу... АтІэми нэхъыжхэм а гугъуехъхэр кърамыдзэми ярейт. ИкыукІэ сыщогуфІыкІ федеральнэ программэхэм, цІыху щхъэ-хуэхэм я фІыгъэкІэ клубхэр зыхуей зэрыхуагъазэр. Ди гур хохъуэ абыхэм дыщцеблагъэкІэ, къабзэлгъабзэщ, дахэщ, я лэжыакІуэхэр гуапэу кыпІуоушІэ. Иджы нэхъыщхъэу къэнэжу си гугъэр мис а зэрагъэпэ-щыжа унэщІэхэм сабийхэр, къуажэдэсхэр уэру ешэлІэжынырщ, гуп-жъей зэмылІэужыгъуэхэр кыщызэлухынырщ, фильмхэр, спектакл-хэр шагъэлгъэгуэнырщ.

Куэдрэ сигу къокІыж зы Іуэхугъуэ. Дудар Хъэутий и «Нэчы-хыитх» спектаклыр дгъэлгъагуэрт. Утыкум мыІэрысей гъэгъа итт, сэ дэкІуэну бзылгъухгъэм и ролыр згъэзащІэрти, шылэ бостейрэ вакъэ пІащІэрэ сщыгъыу сценэм сыкыихъэн хуейт. Уаети, си гъусэ актёр-хэм яжызоІэ хуабэу сыхуэпауэ сыджэгумэ зэрынэхъыфІыр. Мазэ псокІэ махуэ къэс утыкум сыкыихъэн зэрыхуейр, сымаджэ сымыхъу-мэ зэрынэхъыфІыр тегъэщІапІэ сщІами кыкІаІатэкъым – Токъуий Хъусен кысхуидауэ щытакъым. Абыхэм апхуэдэ зэи ящІэнутэкъым, зэрыжаІэу, куцІыжхэт, хуей хъумэ, ялгъэмыкІын щымыІэу. Къапщтэ-мэ, сценэр сымаджэ ущымыхъу щІыпІэщ, уеблэмэ угукыдэмыжми, зэуэзэпсэу уохъуж. МыІэрысей гъэгъа утыкум итмэ, уи фІэщ мэхъу зэрыгъатхэр, зэрыхуабэр. БгъэзащІэ ролым узэрихъэм хуэдэ дыдэу, гъэм и зэманми уоувэ.

– Ар артистми елытагъэнц...

– Артистыр мыартизмэ, театрым кышыцэтеувыІаркым. Институтыр кьеух, актёр ІэцІагъэм и щэхухэр зрегъащІэ, Іуэху-щІапІэм кьокІуэ, арщхьэкІэ шыгувэркым. Артистыр артизмэ, кызыхуигъэщІар зы гугъуехь щхьэкІи ІэщІыб хуэщІынукуым.

Илъэс 22-рэ фІэклэ симыхуу Москва сыкышыкІыжа лъэхъэнэм шыщІэдзауэ сэ зэпымыууэ кыызгурыІуэрт ди республикэм и лъэкІыныгъэри театрым хузэфІэкІынури. Иджыри зэ кытызогъээжри, фІыуэ тІагъу ди нэхыжыфІхэм сачеплэкІэ, кыспэщылбыр наІуэ хууэ кьэслытэрт. Автобус щІыІэ, пэш ямыгъэплъ, улахуэ мащІэ, зыхуей ущыхуэмызэ жыгъэ... ЖызоІэри, абы пэІэщІэ зыщІыну си гугъащ, арщхьэкІэ хьуакым – театрыр си щхьэм илът, си псэм хэлъти, арыншауэ сыпсэуфакым.

– Артист ІэцІагъэр кызызрыхэпхам ущыхущІегъуэжа кьэхъуа?

– ІэцІагъэр апхуэдизкІэ фІыуэ солъагъури, ар кызызрыхэсхам сыхущІегъуэжыну зэи сигу кьэкІакым. Абы ахьшэу кыпэкІуэмрэ гугъуеху пылымрэ я Іуэхур щхьэхуэщ, си лым артистыгъэр хэмылбу шытамэ, мис а щхьэусыгъуэхэм щхьэкІэ куэд щІауэ нэгъуэщІ Іуэху гуэрым зеста кыщІэкІынт.

Іутыж Борис и «Тыргъэтауэ» спектаклым Дэбагъуэ Романрэ Хэмыку Жаннэрэ щоджэгъу. 1992

Зы интервью гуэрым кышыцэууэщІауэ шытащ талантыр цІыхум бгъэдэлъу кьалъхурэ ар пхузыхэлъхьэнрэ. Театреплтым иІагъур утыку кьрахъа, и кІэм нагъэса лэжыгъэрщ, аращ зыхуейри. Спектаклым мазэ бжыгъэкІэ, уеблэмэ иІъэскІэ делэжъауэ, абы бэлыхь гуэр дэтшэчауэ ищІаркым, ищІэни хуейкым. Япэ махуэхэм шыщІэдзауэ режиссёрыр зыхущІэкьум техуэ артистхэр шыІэщ, жалэн хуей псалъэ-

хэр яхузэмыгъащІәу псоми бәлыхь ятезылхьэхәми, ди жагъуэ зәрыхъунщи, дахуозэ. Ар щІыжысІәращи, кьәхъу щытыкІәм укьи-мыкІыфмә, импровизировать жыхуаІәр пхуэмыщІмә гугъущ, утыкум гьәпкІауэ укьинәнущ. А псом кьыхәкІыу, талантыр кьыбдалхъуауэ пхәлмә нәхь тынщ, еджапІәм кьыщІәпхар кьәбгъәсәбәпын нәхьрә.

«Гуащә ябгә» спектаклым ДыщәкІ КІунэрә ЖьакІәмыхъу КІунэрә зы зәман щыджәгурт. КІунәшхуэ гьунәгъу физиу кьекІуәкІыу арат, куәди жимыІәу, арщхәкІә зәгуэрым утыкум кьихьәри, псори щыгъупщәжауэ кьыщІәкІащ. ЖьакІәмыхъум: «ЛІо, щхьә зыри жумыІәрә? – щІәупщІащ, кьәхъуар кьыгурыІуәри, – зыри жумыІәнумә, зы-зумыгъәлгъагъуу кІуәж», – жиІәри щІихужащ. Зигъазәри, КІунәшхуэу плгъагъур сценәм ижыжащ, ЖьакІәмыхъум кьыхуәнәрати, ар кьыщІәкІуар театреплхәм ягуригъәІуән хуей хъуащ. Мис а щытыкІә зәхуәмыдәхәм укьызәрикІын талантыр цІыхум кьыдалхъуу аращ.

Куәдрә сигу кьокІыж иджыри зы хьыбар дыхьәшхән. Щукиным и цІәр зезыхьә еджапІәм щІәсхәм практикә щаләр Вахтанговым и цІәр зезыхьә театрыр арати, абы кьыщыхъуауэ яІуэтәжа хьыбарщ зи гугъу пхуәсщІынур. Актёр гуәр, ахьшә кьиләжын хьисәпкІә, щІыпІә зыбжанәм щылажьәрти, театрхәр кьызәхижыхь хьунт. Спектаклым и япә актым «щаукІырт» ари, утыкум кьызәрырахыжу зитІәщІыжырти щІәжыжырт, нәгъуәщІ щІыпІәм кІуәнү. Хузәгуәп и артистәгъухәр зә зәгуәІуә «яукІа» иужь сценәм ирамыхыжыну, апхуәдәуи ящІ. Мор щылыщ, поплгә, арщхәкІә и гугъу ящІыркьым. Сценәм гупышхуэ щит дакьикъәхәр кьегъәсәбәпри, ямылгъагъуу ипщыжыну яужь йохьә. ЗыукІам кьәлгъагъу ари: «А-а, уә иджыри упсәууә ара, мә-тІә», – жеІәри етІуанәу йоуә. Абы и ужькІә дәнә укІуәнт?!

Си дежкІә гухәхъуәщ зыгуэрым и псалгәм сигу кьигъәкІар сценарийм сыкьытекІыу жысІә е згәлгъагъуә щыхъум и деж, абы актёрыр щигъәуәнщ е режиссёрыр кьигъәгубжынщ жысІәу сымышынәу. Тынщ икІи гъәщІәгъуәнщ актёрым дзыхь хуэзыщІ, и мизансценәр кьигъуәтыжыну хуит зыщІ режиссёрым удәләжьәнү. Апхуәдәу сыщылажьәм гухәхъуәгъуә согъуәт, армыхъуамә зы кьупхьә гуэрым ткІийуә сыщрагъәуәм и деж хуабжъу гугъу сохь. Лейуә сыбәуәнү сыхуимыту сыщыщысым егъәлеяуә сызоныкъуәкъуж.

– **Уи ләжыгъәм гугъәзәгъуәу кьуитымрә гуныкъуәгъуәу узы-хидзәмрә я гугъу кьытхуәщІыт.**

– Театрым сигу щызәгъән щхьәкІә ролыфІ сщІын хуейуә аращ. КьакІуәу кьызәплынү сщІәмә, пщІәншәуи сыджәгунущ. Залым цІыхур щІәзу щІәсыныр си дежкІә нәхьыщхьәщ.

Студие щызәхуашәскІә, геройрә героинярә кьыхах – а ампуаитІыр зылысыр сәрә Фырә Русланрәт. Социальнә, трагедийнә, комедийнә лІыхъужьхәр, инженю, травести – псом щыщи диІәт, сыт хуәдә спектаклри тхуәгъәувын щхьәкІә. Аращ ди курсым диплом ләжыгъуә спектакли 7 кьыщІәтшәжыфауә щытар. А ләхьхә-

нэм щыщІэдзауэ цІыхубз щІалэхэм, дахэхэм я ролхэр згъэзащІау сыкъэгъуэгурыкІуэми, характернэ образ сщІыну сыщІэхъуэпсырт. Калиновскэм ар щыжесІэкІэ: «Ар уэ пхуэщІынуи къыщІэкІынщ, ауэ уэ пщІыр хэт зэзбгъэтынур?» – жиІэрти идэртэкъым. ЩІалэгъуэр блэкІащ, героиняр лъэныкъуэ езу ныбжькІэ схуэкІуэ образ сщІыну сыхуейщ. Апхуэдэщ «Гульытэншэ хъуахэр» спектаклым щызгъэзащІэ ролыр. А лэжыгъэр апхуэдизкІэ сигу ирихьрти, сыхэмыту зэрэкІуэкІа илъэситхуми ягъэлъэгъуэху сыкІуэурэ сеплъащ. Украинэм гастроль дыкІуэн хуейуэ, ЖьакІэмыхъу КІунэ ежъэ мыхъуу сэ сыхагъэхъауэ арат абы. ТетрадитІым из хъу ролым махуэ бжыгъэм «уихъэныр» гугъу дыдэт. Спектаклым хэтхэм хуабжъу гугъу зыкъыздрагъэхъащ, Къэжэр Борис, Щэрмэт Людэ, Мэшыкъуэ Феня сымэ мыхъуамэ, сщІэртэкъым сызэрыхъунур. Псом хуэмыдэу Борис. «Жэщ, махуэ жумыІау репетицэ пщІыну ущыхуейм деж нэпсалъэ уэ» къызжиІэрт. Унэм ущІэсу текстыр зэбгъэщІэныр мащІэщ, абыхэм жаІэр, къызэрапсалъ щІыкІэр, къызэрысхушытыр зыхэсщІэн хуейтэкъэ?! Шэчышхуэм сиукІырт, ролым уелэжыныу апхуэдиз пІалъэ фІэкІа уимыІауэ, республикэр, театрыр утыку щипхъэну фестивалым ухэтын хуейуэ. Хъэкъыу спхыкІар зыщ: и пэм щыщІэдзауэ узыхэт спектаклым щыпщІ ролым ещхъу, иужькІэ узыыхъэжам зэи уигурэ уи щхъэрэ щызэтелъынукукъым. Ауэ спектаклыр дгъэлъагъуэу Іагуауэшхуэ щытхуаІэтам, ныбжь зиІэ лІы бжыфІэр лъагуажьэкІэ уву розэ гъуэжъ Іэрамэшхуэр къыщызитам гугъуехъ псорі сщыгъупщэжат.

ИгъащІэм мыпхуэдэ роль е мопхуэдэ роль къызэфт жысІау сылъауакъым, атІэми ролкІэ зи кІэн къыкІахэм сачыщщ. Мис мыбы сыджэгунт жыхуэсІау сызыщІэхъуэпсу сызэгупсысар сысей хъуащ зэпымыуэ, зэзэмызэ фІэкІа къэмынэу. Абыхэм щыгъуэми тхыгъэр театрым къимыщтауэ аращ.

Институтыр къыщыдыхым ди егъэджакІуэм къызжиІат сыкъыздэкІуэж лъэпкъ театрым сызэса гульытэм хуэдэ щызмыгъуэтынкІэ зэрыхъунур, Тхъэм и шыкуркІэ, къэхъуакъым апхуэдэ. СыкъэкІуэжу Іэмал имыІау сызэрылэжъэн хуей илъэситІыр дэкІмэ, сыщыхуей дыдэм деж Москва згъэзэжыну Калиновскэм къызжиІами, ар къэзгъэсэбэпакъым. ИлъэсипщІым нэблагъэкІэ къызэкІэлъыкІуат ар Налшыки, зэпымыуэу къызэупщІырт зытезухуамкІэ. АрщхъэкІэ сыхутекакъым, жызолэри, ролкІэ «сыкъызэримынар» арагъэнщ адыгэ театрыр щІэзмыбгынар...

– **Театрым и къэкІуэнур сыт хуэдэу къэплъытэрэ?**

– Иджыпсту абы сытегузэвыхьыркъым, сыту жыпІэмэ институтыр диІэщ, зэчий зыбгъэдэлъ, бзэр Іурылъу къыщІэкІыххэмэ, театрым къиштэнущ, шэч хэмылъу. Абы нэмыщІ дыщогуфІыкІ Щукиным и цІэр зезыхъэ институтыр къаухыу къэзыгъэзэжа студием. Абыхэм дащогугъ театрым дэ худіІэ лъагъуныгъэм пашэну, спектакль телъыджэ куэд ягъэувыну.

– **НасыпфІау зыкъэплъытэжрэ, Жаннэ?**

Филиппенкэ Александррэ Хьэмыку Жаннэрэ «Клад» фильмым хэтщ. 1975

164

– НасыпыфIэ дыдэу зызылтытэжыфынур цIыху делэрщ. Ауэ насыпыр зыхэплтагъуэ Iыхъэ куэдэу гъащIэр зэхэлъщ. Уи сабийм и зы текIуэныгъэ цIыкIури насыпщ, уи къуэрылъхум и зы ехъулIэныгъэри насыпыфIэ узыщIщ. Насыпым и курыхыр лэжъапIэм къыщоуэлIэфынущ. И кIэм нэса спектаклым нэхърэ ар щыбгъэхъэзырым насып нэхъыбэ къыпкърыкIыу къысцохъу сэ – узыхуейр лэжъыгъэм къыхэпIущIыкIыу, псори зэпэщу, къохъулIэу. Насыпщ зы псалъэ гуапэри, дыгъэпс махуэри.

СыщынасыпыфIэ дыди насыпыншэу зыкъыщыслъытэжи куэдрэ сохуэри, къызгурыIуар зыщ: тIэуней сынасыпыншэщ, лэжъыгъэм пэIэщIэ сыщыхъукIэ.

Ди ныбжъым унэса иужь узэрыпсэу къудейм, узэрылэжъэфын узыншагъэ узэриIэм, уи сабийр лъэкIэ зэрыувам насыпыфIэ удохъу. Унагъуэм уи Iуэху щытэмэммэ, лэжъыгъэри къохъулIэнущ, абы гуныкъуэгъуэ ухидзэрэ, гугъээзэгъэгъуэ къуимытрэ – уи IэнатIэри апхуэдэнущ.

Енсэлъар **ИСТЭПАН Залинэщ**

АДЫГЭ КЪЭКЫГЪЭЦІХЭР

Ежъужьудз – Чертополох.

Лӕужьыгъуэ зыбжанэу гуэша, гытІкІэ е нэхъыбэкІэ къэкІ удзыжъ лӕпкъыгъуэщ. Абыхэм яхэтщ зи лъагагъыр см 30 нэхърэ нэхъыбэ мыхъухери, метритІым нэсыхукІэ дэкІейхери. Псоми лъабжьэжъ быдэ, гъум ящІ. Ежъужьудзхэм япкъми, я тхъэмпэхэми банэ хужъ тетщ. Щхъэурэ зэхэт гъэгъахэр удз щхъэкІэм гъэмахуэм къыпедзэ. Абыхэм бжъэм фо къыхах. Ежъужьудзыр нэхъыбэу къыщокІ губгъуэхэм, щІыжъхэм, мэз лъапэхэм, хъупІэхэм. Банэ зэрытетым къыхэкІу, Іэщым яхуэшхыркъым, ауэ шыдхэм, къыдырхэм гъэгъахэр яшх.

ЕкІэпцІэ – Олъха.

Лӕужьыгъуэ зыбжанэ хъу жыг лӕужьыгъуэщ. Абыхэм яхэтщ м 10, 20, 30 зи лъагагъхэр. Кавказ Ищхъэрэм къыщыкІ екІэпцІэ лӕужьыгъуэхэм я пхъафэр щхъуэщ, гъуабжафэщ, фІыцІафэщ, я тхъэмпэхэр хуэхъурей щІыкІэщ, дейм ейм ещхыщ. ЩІэныгъэлІхэм къызэрахутамкІэ, екІэпцІэ лӕужьыгъуэу 30-м нэс щыІэщ (ди къэралым лӕужьыгъуэ 12-м уцрохъэлІэ).

ЕкІэпцІэр къыщокІ гуэл Іуфэхэм, псыхъуэхэм, къуэхэм, мэххэм. ЕкІэпцІапхъэр гъэсын мэхъу, псэуалгъэ къыхащІыкІ. Адыгэхэм пхъафэм фэ ирыралэ, ироІэзэ.

Енэб – Папоротник мужской, щитовник мужской.

Илгъэс зыбжанэкІэ къэкІ къэкІыгъэ лӕужьыгъуэщ. Лъабжьэжъ ищІыр куу дыдэу екІыхыркъым, абы ибгъукІэ зегъэшыж, лъэхъц ещІ. И тхъэмпэхэр къабзийм ещхыщ, см 40 – 100-м нэс я кІыхъагъщ, Іэрамэ ину и лъабжьэм къокІыкІ, зэгуэбза куэд яІэщ. Тхъэмпэ щІагъхэм енэбыр къызэрыкІыкІыж шэжыгъэ налгъэхэр щІещІэ, ахэр июным – августым мэхъу. Мэз щІагъхэм, псыхъуэхэм, щІыпІэ псыІэхэм къыщокІ. Адыгэхэм енэб лъабжьэжъыр хуцхъуэу къагъэсэбэп.

Епэр – Фиалка.

Лӕужьыгъуэ зыбжанэу гуэша удз лӕпкъыгъуэщ. Абыхэм яхэтщ зы гъэкІэ е нэхъыбэкІэ къэкІхэр. Ди щІыпІэм куэдрэ уащыхуозэ зи лъагагъыр см 5, 10, 20 хъу епэр лӕужьыгъуэхэм. Абыхэм я тхъэмпэхэр хуэхъурей щІыкІэщ, кІы кІыхъ яІэщ (зи тхъэмпэхэр кІыхъи щыІэщ). Гъэгъа шакъафэхэр, къащхъуафэхэр гъатхэм пасэу къыпедзэ.

А зэманым мэххэм, гъурцейхэм, мэкъупІэхэм, хъупІэхэм, губгъуэхэм епэрымэ дахэ къыщыпцІехъэ – епэрхэр мэгъагъэ.

ЖакІэ – Костер.

Удз лӕпкъыгъуэщ. Лӕужьыгъуэ зыбжанэу гуэшащ. Ди щІыпІэхэм щыІэ жакІэхэр илгъэс зыбжанэкІэ къокІ. Абыхэм я лъабжьэхэр лъэхъц псыгъуэ цІыкІу куэду зэхэтщ, я бзийхэр бгъузэ-кІыхыщ, удзыпкъыр занщІэу докІей. Куэдрэ уцрохъэлІэ мэкъупІэхэм, хъупІэхэм, хуейхэм, дыгъафІэ, дыгъэмыхъуэ джабэхэм. ЖакІэр куэду зыхэт удзыр пыбупщІмэ, мэкъу хъарзынэ мэхъу, къэуат зэриІэм папщІэ, Іэщми фІыуэ яшх.

Жалгъэн, жалгъын – Гребенщик, тамарикс.

Къумхэм, пшахъуэщІхэм куэду кыщыкІ гъурц лъэпкыгъуэщ, лІэужыгъуэ заулу зэхэгъэщхъэхукІауэ. Абыхэм я лъагагъыр *м* 2 – 3 мэхъу, я тхъэмпэхэр цІыкІухэщ, къащхъуэ-щхъуантІэхэщ. Зы гъэм и кІуэцІкІэ кыдэж къудамэхэм я щхъэкІэм гъэгъахэр, Іэрамэ псыгъуэ-кІыхъу, июлым – августым кыпедзэ, жылэхэр сентябрым ирихъэлІэу мэхъу. Езыр-езыру къэкІыу ди къэралым уащыхуозэ жалгъэн лІэужыгъуэ 19-м (Кавказым лІэужыгъуих кыщокІ). Жалгъэнхэр куэду кыщокІ Псыжъ, Уарп, Лабэ, Инжидж, Гум, Балъкъ, Бахъсэн, Шэрэдж, Урыху, Тэрч псыхъуэхэм. А щІыпІэхэм гуэрэнхэу къэкІыу уащрохъэлІэ зы жалгъэн лІэужыгъуэм (Гребенщик многоветвистый).

Жэгундэ – Свекла обыкновенная.

ЦІыхухэм куэд щІауэ къагъэкІ хадэхэкІщ. ИлъэситІкІэ къэкІ къэкІыгъэщ. Япэ гъэм лъабжъэ гъум ещІ. Ар, щІымахуэм щІыІэм щыхъумауэ щылъа нэужь, гъатхэм хэплъхъэмэ, удзыпкыыр кыдож, и щхъэкІэм гъемахуэм гъэгъа цІыкІухэр кыпедзэ, гъемахуэкІэм – бжыхъэм жылэхэр мэхъу. Къызэрагъэсэбэным елытауэ, жэгундэр лІэужыгъуэ зыбжанэу зэщхъэщокІ (фошыгъу кызыхах, Іэщым ирагъэшх, шхыныгъуэхэм халъхъэ).

Ди къэралым куэду кыщагъэкІ фошыгъужэгундэхэр. Абыхэм щІыпІэшхуэ щаубыд Кавказ Ищхъэрэм, Украинэм, Къэзахъстаным.

Жэмбзэгу – подорожник средний.

Зи лъагагъыр *см* 25 – 40-м нэс, фІарий лъэпкыгъуэм хыхъэ къэкІыгъэ лІэужыгъуэщ. Илъэс зыбжанэкІэ къэкІ удзщ. И тхъэмпэхэр хуэхъурей-кІыхыщ, и щІыІумкІи, и щІагъымкІи цы пхъашэ тетщ. Тхъэмпэ лъэпкъ зытемыт, къудами зымыщІ и купсэр гъемахуэпэм кыдожри, и щхъэкІэм гъэгъа гъуабжафэ-хужыфэхэр, Іэрамэ псыгъуэ кІыхъу зэхэгъу, кыпедзэ. Губгъуэхэм, мэкъупІэхэм, хъупІэхэм, псэупІэхэм я гъунэгъуу кыщокІ. Адыгэхэр ироІэзэ, тхъэмпэхэр медицинэм кыщагъэсэбэп.

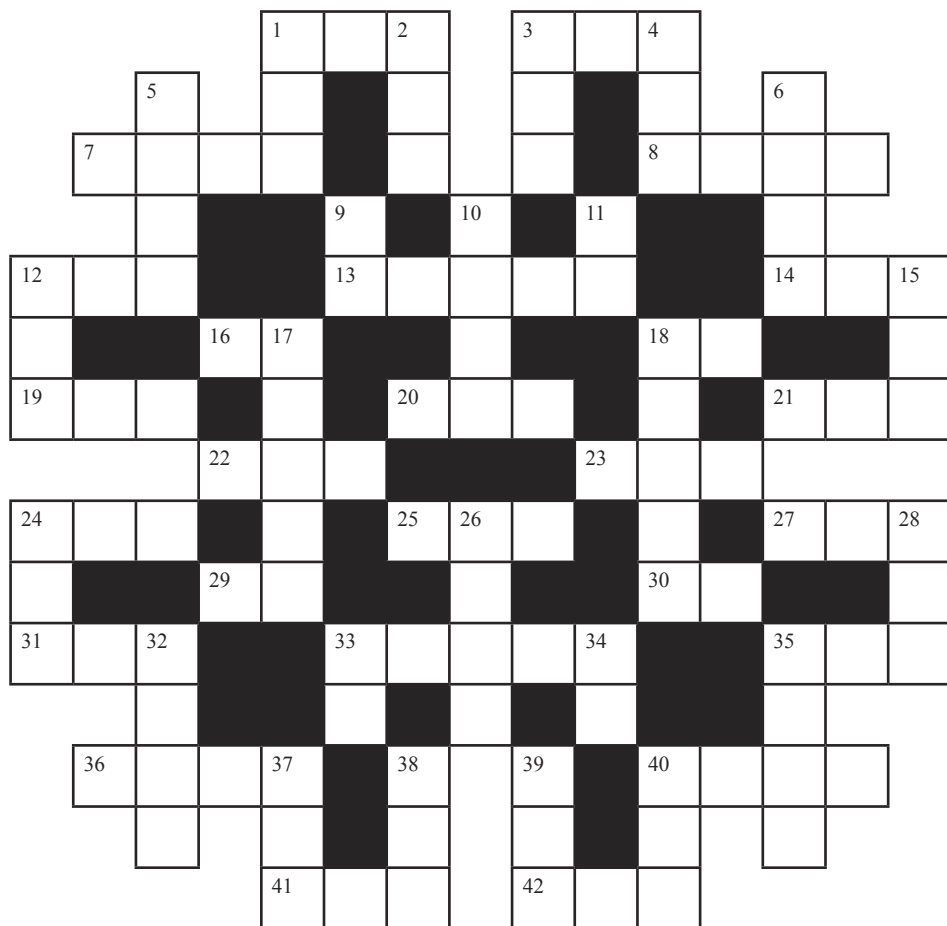
Жыхапхъэ, жэхапхъэ – Сорго веничное.

ЦІыхухэм куэд щІауэ къагъэкІ къэкІыгъэщ. И лъагагъыр *м* 2 – 3-м нос, и бзийхэм *см* 50 – 80 я кІыхагыщ, *см* 2 – 3 я бгъуагыщ. И пкыыр занщІэу докІей. Гъемахуэкүм гъашэ кыдедз. Гъашэм кыпедзэ жылэ плъыжъ-фІыцІафэхэр, ахэр бжыхъэм мэхъу. Жыхапхъэхэр, гъашэ кыдимыдз щІыкІэ, Іэщым фІыуэ яшх. И жылэхэр хъуа нэужыи кыкІыгъэхэр щхъуантІэу къонэ. И теплъэкІэ нартыхум ещхыщ, и лъабжъэр куууэ, *м* 2 – 2,5-кІэ, йокІых, уэгъу-щІыгъум щышынэркыым.

Бжыхъэм, жэп кытемыхэ щІыкІэ, къахыжри, жылэхэр зэрыпыту ягъэгъуш, и гъашэхэм жыхапхъэ кыхахщІыкІ.

ХЪЭКЪУН Барэсбий

Псалъэжью зэхэлъ псалъэзэблэдз

ЕкIуэкIу: **1.** Еблагъэ зиIэм и ... мэжалIэркъым. **3.** ... бжэн хуэдэ. **7.** ... зэщIэмыбгъэр бгъэн ящIыж. **8.** ... здэщымыIэм укIыти щыIэкъым. **12.** Псибл **13.** ... я нэхъыфI дьдэр тэмакъкIыхьыгъэщ. **14.** ... зымыщIэ пашэ умышIэ. **16.** ... чо зиIэ ... мастэ щощIэ. **18.** Джэгу пэтрэ ... къраху. **19.** АдакъэщIэрэ ... пIастэрэ. **20.** ... лъагъуэ зэхуалэщ. **21.** ... бзаджэ пщIыгъуу, мыщэм уемыбэн. **22.** ... зэуар аркъэным щоштэ. **23.** ... зылущIым къуэщIий егъуэт. **24.** ... хэкI нэфщ. **25.** ТхъэмышкIэ ... щIэкъуш. **27.** И анэ еплъи, ... къашэ. **29.** ... нэщI ныбэ щIыIэщ. **30.** И ... IэкIэ щIалъхъа хуэдэ. **31.** ... нэщI щыIэщи, хадэ нэщI щыIэкъым. **33.** БэмпIэгъуэ ... , зэгугъуэ дыгъуэ къилъхуаш. **35.** ... и Iэпэ йодзэкъэж. **36.** ... лIа нэхъ-

рә лә **40.** Хьэм и ... хуцхъуэщи, джэдум и ... щхъухъщ.
41. Етлуанэлрә ... луданэрә. **42.** И ... мастэ хьэхуклә флада хуэдэ.

Къехыу: **1.** ... егъапщи, зә пыупщI. **2.** ... и узыр нахуэщи, гум и узыр щэхущ. **3.** ... гуартэм и клуэдыжыгъуэм бжән къуйр пашә яхуохъу. **4.** ... и хьэтырклә шицә псы йофә. **5.** И бзәр ..., и гур флейщ. **6.** ... зыгъапудым пудыгъэ къяльос. **9.** Лъэщ нэхърэ **10.** ЗыщIән зымышцIажым ... къречри иресәж. **11.** ... улъыхъуэу зыпумышә, зыкъяпщишәмә, умыдзыхә. **12.** ... мыублэ блэ хэсц. **15.** ... здэщымылэм гъащIи щылэкъым. **17.** ... фыз къегъашә, пасәу джэд кърегъаш. **18.** ... клэлъыджәркъым, клэлъоклуэ. **24.** И ... лы илэкъым. **26.** Дыхьэшхынми мардә **28.** ХьэщIәр хуцхъэрей ..., гъащхи гъэгъуэ-лъыж. **32.** ... Iейм унафәр унәм ирех. **33.** ... уасәрә пхъу уасәрә игъэбея щылэкъым. **34.** ... жыIэ цыкIу Iуатэщ. **35.** ... ямышцI саугъэт умышцI. **37.** Уи шхын зыхэлъыр ... илъ хуэдэщ. **38.** Хъуапсә и ... клуэдкъым. **39.** Ар си набдзэклитIщ, ар си нитIым **40.** ... IэфI зиIә Iупә-фIэгъу иIэщ.

Ещанә къыдэкIыгъуэм тета псалъэзэблэдзым и жәуапхәр

ЕкIуэкIыу: **1.** ДэкIыгъуэ. **3.** Мастәу. **8.** ГъуэмылэкIәм. **11.** ФIыуэ. **12.** ЦIаләм. **13.** Джэду. **16.** ЖылакIә. **17.** ИгъащIәм. **18.** Бзәрщ. **20.** Ежъэжащ. **23.** ПщIын. **24.** Нэхъыжь. **25.** Хәхъуэ. **28.** Зыгъә-далъэм. **29.** ИкIыгъуэм. **30.** ДжэдыкIә.

Къехыу: **1.** ДыгъафIә. **2.** Гъунэгъу. **4.** Анәм. **5.** Унәнум. **6.** Щы-уагъә. **7.** Къэщэхуи. **9.** ИумыгъэкIыж. **10.** КъуэгъэнапIәм. **14.** Да-гъуэр. **15.** Фашцәм. **19.** ЦхьэкIуэм. **20.** Емыджар. **21.** Гупсыси. **22.** Къэдалуэ. **26.** ШыкIә. **27.** ХьэщIә.

ІУАЩХЪЭМАХУЭ

№4

(Эльбрус)

Литературно-художественный
и общественно-политический журнал

На кабардинском языке

Учредитель:

Государственное казённое учреждение
Кабардино-Балкарской Республики «КБР-Медиа»
(360017, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5).

Главный редактор **А. Х. Мукожев**

Редакционная коллегия:

Руслан Ацканов, Хангери Баков, Борис Бижоев,
Адам Готов, Залина Истефанова (ответственный секретарь),
Хамид Кармоков, Астемир Татроков, Юрий Тхагазитов,
Хамиша Тимижев, Людмила Хавжокова

Корректор – Марина Жекамухова
Компьютерный набор и верстка – Зарета Князева

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы
по надзору в сфере связи, информационных технологий
и массовых коммуникаций по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00127 от 11.01.2018 г.

Подписной индекс: П5891

Подписано к печати 31.07.23. Выход в свет 31.08.23
Формат 70х108¹/₁₆. Бумага офсетная №1. Печать офсетная.
Усл. п. л. 14,7. Уч-изд. л. 12,0. Тираж 1.968 экз. Заказ №1715
Подписная цена на 2 месяца 41р. 77к.
Подписная цена на 6 месяцев 125р. 31к.

Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5
Телефон: 40-04-51. Адрес электронной почты:
e-mail: oshxamaho73@mail.ru

Адрес издателя: 360017, КБР, г. Нальчик
пр. Ленина, 5. ГКУ «КБР-Медиа»

Отпечатано в ООО «Издательство «Южный регион»
357600, Ставропольский край, г. Ессентуки, ул. Никольская, 5а

Обложка художника **Юрия Алиева**

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленного электронного оригинал-макета

АВТОРХЭМ ПАПШЦЭ

Журналым кыйтехуэ тхыгэхэм я пэжагъ-мыпэжагъымкІэ жэуап зыхыр езы авторхэрщ.

Авторымрэ редакцэмрэ я Іуэху еплъыкІэхэр Іэмал имыІэу зэтехуэн хуейуэ щыткъым.

Редакцэм кыІэрыхэ тхыгэхэр компьютеркІэ тедзауэ, флешкэм е дискым тету щытын хуейщ.

Журналым кыитехуа тхыгэ нэгъуэщІыпІэ щытрадзэмэ, «Іуашхэмахуэм» кызырэрахыжар кыагэльтэгъуэн хуейщ.

Редакцэм и кьалэнкыым Іэрытххэм рецензэ яритыну.

Тхыгэхэр мы адресымкІэ кьевгэхэ хъунуш: 360000, Налшык кьалэ, Лениным и цІэр зезыхэ уэрам, 5, епщыкІузанэ кьат, «Іуашхэмахуэ» журналым и редакцэ.

Телефонхэр: 40-04-51 (редактор нэхьыщхэ); 40-95-72 (жэуап зыхь секретарь); 42-42-14 (прозэ, поэзіе, публицистикэ); 40-94-71 (оператор). e-mail: oshxamaho73@mail.ru

ЖУРНАЛЫР ЗЫПЭРЫХЭХЭМ ПАПШЦЭ

Журналыр зэрытедзам дагъуэ гуэр иІэу кышцІэкІмэ, абы теухуауэ фыщыщІэупщІэ хъунуш: Ставрополь щІыналгэ, ЕсэнтІыгу кьалэ, Никольскэм и уэрам, 5а, ООО «Издательство «Южный регион». Телефонхэр: 8-879-342-22-09; 8-879-346-87-66.

НАЛО Заур

15.07.1928–05.07.2012

Си адэр лэпхуамбэ плацэт,
Си адэу Нало Мэмэт.
Си анэр абы и гуацэт.
Езыри зы лы тэмэмт.

Сэ фыуэ слъагъурт си адэр.
Лъаплэщ си дежклэ и цлэр.
Лыгъэ нагъыщэуи содэр
Си адэм и пащлэ фыцлэр.

Тхуей клащлэм хуэдэт и лэпцэр,
Щлым и мэр и лэшхуэм щыут.
Къепщамэ гуауэм и жьапцэр,
Си адэр пщлэгъуалэ шут.

Абы имылэ щыгъупщэ,
Дунейм мэкъумэ тетуэ –
И пащлэ дахитлым гъупщыр
Хэнау уи нэгум щлэтмэ.

Зэтесхмэ си нэр, слъагъуну
Сызыхуэпабгъэр арат –
Щлы щхъыщхъым ирилъу гъунэ,
лурылъу дзапэ уэрэд.

Си адэр лэпхуамбэ плацэт,
Гъатхэмэр и литым щыут,
Тхуей клащлэ хуэдэт и лэпцэр,
Езыри пщлэгъуалэ шут.

Сэ сощлэр анэм и бамплэр,
Ауэ къэджатэм си адэр –
Сихъэнт сэ псэзэпылхъэплэм,
Къысклэлъыпыхъэу си анэр.